

• НАЦІОНАЛЬНА ТА ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ • ВИПУСК 5

УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ

НАЦІОНАЛЬНА ТА ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ

Збірник наукових праць
Випуск 5

УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ

НАЦІОНАЛЬНА ТА ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ

Збірник наукових праць

*Заснований у 2011 році
Виходить щоквартально*

Випуск 5

*Київ
2012*

УДК 930+94](477)(082)
ББК 63.2(4Укр)я43+63.3(4Укр)я43
Н 35

Рекомендовано до друку Вченою радою Українського інституту національної пам'яті
(протокол № 11 від 27 листопада 2012 року)

Рецензенти:

Алексієвцев Леся Миколаївна, доктор історичних наук, професор (Тернопільський національний педагогічний університет ім. Володимира Гнатюка)

Бабкіна Ольга Володимирівна, доктор політичних наук, професор (Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова)

Лисенко Олександр Євгенович, доктор історичних наук, професор (Інститут історії України НАН України)

Свідцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія КВ № 18533-7333Р від 29 грудня 2011 р.

Головний редактор

Солдатенко В. Ф., доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України

Заступники головного редактора:

Кривошея В. В., доктор історичних наук

Ведєнєв Д. В., доктор історичних наук

Відповідальний секретар

Волянук О. Я., кандидат політичних наук

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Бойко О. Д., доктор політичних наук

Буряк Л. І., доктор історичних наук

Вашикевич В. М., доктор філософських наук

Вояковський Д., доктор габілітований (Республіка Польща)

Верба І. В., доктор історичних наук

Вишняк О. І., доктор соціологічних наук

Ганжуров Ю. С., доктор політичних наук

Киридон А. М., доктор історичних наук

Левенець Ю. А., доктор політичних наук, академік НАН України

Любовець О. М., доктор історичних наук

Олійник Б. І., академік НАН України

Омельченко О. В., кандидат історичних наук

Онищенко О. С., доктор філософських наук, академік НАН України

Рафальський О. О., доктор історичних наук, член-кореспондент НАПН України

Смолій В. А., доктор історичних наук, академік НАН України

Табачник Д. В., доктор історичних наук, академік Національної академії правових наук України

Шемчученко Ю. С., доктор юридичних наук, академік НАН України

Національна та історична пам'ять: 36. наук. праць. – Вип. 5. – К.: ДП «НВЦ Н 35 «Пріоритети», 2012. – 242 с.

У збірнику вміщено статті з проблем становлення студій пам'яті в Україні, теоретико-методологічних аспектів, закономірностей суспільної пам'яті, сучасних проблем історіографії та державної політики пам'яті, викликів у гуманітарній сфері України. Ряд публікацій присвячено прикладним проблемам репрезентації та комеморації історичних подій і постатей. Увіражено вітчизняний та зарубіжний досвід політики пам'яті. Пропонуються статті до дискусії. Подаються огляди книг та рецензії.

Публікуються (після внутрішнього та зовнішнього рецензування) статті, які містять нові теоретичні та практичні здобутки у галузі історичної науки.

Частина пропонованих текстів була оприлюднена на засіданні Всеукраїнського круглого столу «Національна пам'ять: виклики XXI століття» (м. Київ, Український інститут національної пам'яті, 14 листопада 2012 р.)

УДК 930+94](477)(082)
ББК 63.2(4Укр)я43+63.3(4Укр)я43

©Український інститут національної пам'яті, 2012

СТАТТІ ТА ПОВІДОМЛЕННЯ

УДК 930.1:94(477)

Буряк Л. І.

МОДЕЛІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ 1920-х РОКІВ: ПОШУК КОМПРОМІСУ ТА СПРОБИ АДАПТАЦІЇ

Аналізуються особливості моделі національної пам'яті, репрезентовані історіографічним дискурсом другої половини 1920-х років. Образи історичних подій та знакових постатей інтелектуального українського простору розглядаються як спроби компромісу та адаптації моделі національної пам'яті до суспільно-політичних процесів періоду українізації.

Ключові слова: моделі національної пам'яті, історіографія, образи, часопис «Україна».

Модель колективної пам'яті, репрезентована науковим дискурсом, була і залишається важливою складовою у процесі формування національних ідентичностей, особливо на переломних етапах історії, коли суспільство опиняється у стані так званої аномійної деморалізованості. Як зазначають соціологи, аномійна деморалізованість є психологічною реакцією на соціальну ситуацію, «коли одну систему норм і цінностей, що об'єднує людей у спільноту, зруйновано, а іншу ще не сформовано» [1, с. 9]. У цих умовах історичні події, постаті, місця, запропоновані історіографічним дискурсом як знакові, важливі, ключові для народу/нації/класу/суспільно-політичного устрою /держави відіграють роль певного канону, що, у свою чергу, складає підґрунтя ідеологічних конструкцій, покликаних впливати на свідомість, формувати та спрямовувати її у заздалегідь визначеному напрямі.

«Історія як історична пам'ять, – за твердженням Л. Зашкільняка, – є не тільки інструментом політики та ідеології, вона виконує цілком конкретні і зрозумілі легітимізаційні завдання: «узаконоує» державність, націю, групові і спільнотні інтереси тощо» [2, с. 22]. Друга половина 1920-х років, коли радянська влада в Україні намагалась вирішити одну з найважливіших стратегічних задач – «взяти під контроль національно-культурне життя та відповідним чином видозмінити психологію мас» [3], відзначалась складною конфігурацією соціокультурних трансформацій. Формування нової системи влади висувало необхідність творення відповідної культури, передусім її символічної оболонки, завдяки якій буде змінюватися психологія людини. Таким чином, було розпочато конструювання нового поля соціальної і культурної ідентичності, у якому не останню роль мав відігравати монументально-семантичний

сегмент міського простору. Влада розраховувала на те, що візуалізовані у камені та міських назвах ідеї пролетарської революції у їх розмаїтті постатей та подій будуть більш зрозумілими суспільству і знайдуть його підтримку. У зв'язку з цим простір Києва стрімко змінювався, наповнюючись як нашвидкуруч збудованими пам'ятниками (В. Леніну та Л. Троцькому у 1918 р.), так і більш фундаментальними (Карлу Марксу у 1922 р., «Заповітам Леніна» у 1925 р.). Нове обличчя міста доповнювалось та увиразнювалось назвами вулиць – В. Воровського (Хрещатик), Жертв Революції (Трьохсвятська), площ – Майдан Червоних Героїв Перекопу (Софійська площа), Майдан Третього Інтернаціоналу (Царська площа), парків – Пролетарський (Купецький) тощо. Але попри суттєві зміни, що відбулись у монументально-семантичному просторі міста, вплив чинників, які його уособлювали, був мало відчутним.

Ідеологічний канон із відповідними ціннісними орієнтирами, символами та героями, запроваджений більшовиками одразу після приходу до влади, за допомогою якого планувалось формувати колективну свідомість, мав значно менший ефект, ніж того очікувалось. Він виявився надто штучним, віддаленим від національних реалій і очікувань українського суспільства. До того ж, він був надто поверховим, оскільки, як за формою, так і за наповненням, спрямовувався не на глибинне розуміння процесів, подій, явищ, учасником і свідком яких було суспільство, а на його емоційні рефлексії.

Коренізація/українізація, запроваджена радянською владою з метою утвердження в Україні з середини 1920-х років, потребувала дещо іншої, більш гнучкої і водночас глибшої за змістом та репрезентацією системи символів для формування нової колективної ідентичності. Ці функції покладались насамперед на наративний дискурс, який за своїм призначенням покликаний більш глибоко впливати на колективну свідомість, вмонтовуючи та закріплюючи в ній нові аксіологічні конструкти, формуючи уявлення про соціально-життєві парадигми.

Особливістю моделі національної пам'яті, яка конструювалась на хвилі українізації, мало стати органічне поєднання культурних надбань минулого із завданнями революційної перебудови суспільства. Система меморіальних образів, як і в цілому модель національної пам'яті, під час українізації вибудовувалась на ґрунті національно-культурної спадщини як домінанти, з неодмінним урахуванням стратегічних завдань побудови нового суспільно-політичного ладу.

Не буде перебільшенням сказати, що саме М. Грушевський відіграв роль одного з творців моделі національної пам'яті під час українізації. Влада сприяла його поверненню у 1924 р. в Україну, у тому числі розраховуючи максимально використати потенціал вченого як знаного та авторитетного історика, потужного інтелектуала і геніального організатора історичної науки.

Особливу роль у вирішенні задач щодо створення нових ідеологічних конструктів М. Грушевський відводив часопису «Україна» як центральному друкованому органу Історичної секції ВУАН. З огляду на те, що журнал мав достатньо великий наклад (від 1700 до 5000 примірників), він за своїм призначенням виконував не лише наукову, але й просвітницьку та науково-популяризаторську функції [4, с. 328]. Саме на його сторінках були створені образи тих подій та діячів, що мали увійти у колективну свідомість українського соціуму та впливати на його подальшу самоідентифікацію, а отже стати ключовими елементами новостворюваної моделі національної пам'яті.

Визначення постатей та подій, залучення відомих вчених для написання статей, структуризація наративно-візуальних комплексів (аналітичні статті, спогади, листування, портрети, фотографії), запровадження відповідної лексики («національний пантеон», «велика всеукраїнська трійця», «вічно пам'ятний» тощо) – все це було переконливим підтвердженням концептуального підходу до формування меморіального канону як базової основи моделі пам'яті.

Характерно, що конструкція моделі національної пам'яті, окреслена М. Грушевським у другій половині 1920-х років, відрізнялась від запропонованої істориком наприкінці ХІХ ст. Це ще раз підтверджує тезу про те, що «для кожного періоду вітчизняної історії існують свої знаки-маркери колективної пам'яті, базові конструкції» [5, с. 63]. Структура моделі пам'яті у будь-якому разі не являється статичною, раз і назавжди визначеною. Більш того, природним є те, що вона зазнає трансформацій, відповідаючи на виклики часу. На кожному з етапів історії щоразу можуть визначатися нові події і герої, які найбільш ефективно впливають на свідомість, формують необхідні колективні ідентифікації. Наприклад, у 1898 р. пам'ятними і знаковими для українців М. Грушевський визначив такі події як 250-ліття Хмельниччини, столітній ювілей «Енеїди» І. Котляревського, 25-річчя Наукового товариства ім. Т. Шевченка та 25-річчя літературної творчості І. Франка. «...Сі свята, писав М. Грушевський, – ... випали так імпозантно, із ідеологічного погляду – серйозно і далекосягло, що ніхто навіть не міг і передбачити!» [6, с. 15].

Свою модель М. Грушевський розглядав як контрверсію іншій моделі, яку запропонували народовці та москвофіли, котрі спрямовували свої зусилля на відзначення п'ятдесятої річниці скасування панщини у Західній Україні. З огляду на гостроту полеміки, для М. Грушевського це питання було принциповим, оскільки самі моделі безпосередньо сприймалися ним як певне уособлення ідентифікаторів колективної свідомості. «Проти п'ятдесятиліття знесення панщини, що народовецький осередок задумав святкувати весною, разом з москвофілами, б'ючи чолом цісареві за се добродійство, молодіж зробила демонстрацію, яка закінчилась малим «ізбієнієм младенців»,

відсвяткованим молодіжжю вечірною, на котрій вона зробила овацію своїм ідеологічним провідникам», – писав М. Грушевський з приводу протистояння двох умовно існуючих на той час моделей національної пам'яті у західноукраїнському середовищі [6, с. 15].

У другій половині 1920-х років, у принципово нових суспільно-політичних умовах М. Грушевський окреслив дещо інший мнемонічний ряд українського простору. У часописі «Україна» була запроваджена практика випуску спеціальних ювілейних чисел, присвячених подіям та діячам, які набули особливої актуальності за нових суспільно-політичних умов. Подієвий ряд репрезентували сторіччя декабристського руху, двадцятиріччя революції 1905 р., десятиріччя революції 1917–1920 рр. До нього органічно додавалось Кирило-Мефодіївське братство, що, як зазначалося, будучи «першим таємним товариством», відіграло «виключну роль» у розвитку української громадської думки [7, с. 121]. На відміну від триади доленосних подій, яким присвячувались ювілейні числа часопису, кирило-мефодіївці у різних сюжетних матеріалах час від часу «з'являлися» на його сторінках, акцентуючи увагу громадськості на революційному минулому України [8].

Персоніфікаторами пам'ятного національного простору у тогочасній версії М. Грушевського були видатні українські діячі. Серед них Володимир Антонович, Михайло Драгоманов, Микола Костомаров, Пантелеймон Куліш, Олександр Лазаревський, Михайло Максимович, Іван Франко, Тарас Шевченко. В умовах українізації стратегія історичної секції ВУАН і позиція М. Грушевського не суперечили офіційному курсу радянської влади. Більш того, вони сприяли успішному втіленню політики, формуючи пантеон лідерів нації та окреслюючи загальну картину пам'ятних подій, які мусили надихати суспільство на нові звершення, демонстрували лояльність влади до культурної спадщини, повагу до інтелектуальних лідерів нації. Образи доленосних історичних подій та відомих діячів українського відродження на сторінках одного з популярних наукових часописів формували довіру до влади, підкреслювали національний характер політики, надавали їй більшої легітимації.

Всі три події – революція 1905 р., декабристський рух, революція 1917–1920 рр. розглядались в одній історичній парадигмі як події, нерозривно пов'язані одна з одною. Цілісний образ революційного минулого мав переконливо діяти на свідомість, не залишаючи сумнівів щодо закономірності революційної розв'язки тривалої кризи, існуючої у Російській імперії. Насамперед прокладалась тяглість революційної традиції між декабристським рухом та революцією 1905 р. «Дві річниці многоважного світового значення виглянули до нас сього року з примраку минулого, – говорилось у редакторській статті до ювілейного збірника, присвяченого двадцятій річниці революції 1905 р. – Вони підчеркнули своє споріднення – органічний, генетичний зв'язок, який

неначебто існував, проте не уявлявся через хронологічну відстань» [9, с. 3]. Цікаво, що вступна стаття до ювілейного випуску «України», присвяченого 20-річчю революції 1905 р., не мала авторського підпису, хоча її лексика, а головне – ключова ідея – свідчили про авторство М. Грушевського. Революція 1905 р. була представлена в образі «вістунa (алегорія, характерна для тогочасного лексикону М. Грушевського) Великої Східно-Європейської Революції, в котрій з-під запізнених конституцій, ліберально-конституційних планів інтелігенції ясно і виразно проглянули риси соціальної революції – вимоги нових соціальних класів – пролетаріату і незаможного селянства» [9, с. 3]. Незрима «присутність» М. Грушевського у редакційній статті відчувалась і проявлялась у неприхованій спробі представити образ революції на тлі боротьби за національне визволення. Відповідно до моделі, яку на той час історик вважав актуальною та необхідною для пропагування, ці дві річниці (століття декабристського виступу та двадцятиліття революції 1905 р.) переконливо свідчили, що «при існуванні нерозривної національної проблеми ні один соціальний клич не міг зреалізуватись, не зв'язавшись з національними вимогами поневолених, і навпаки – національна програма тоді тільки знаходила під собою твердий ґрунт для своєї реалізації, коли зв'язувалася з соціальними та економічними домаганнями робочих верств» [9, с. 3–4].

Концептуотворюючою у збірнику була стаття позиціонованого «історика-марксиста» О. Гермайзе «1905 рік». До нею долучались матеріали, що формували загальний образ революції 1905 р. під кутом зору трьох основних складових (селянства, робітничого класу, інтелігенції)¹. З часом вони стануть основою основ історіографічного канону, до якого буде включено як неодмінну і домінуючу компоненту – діяльність партії більшовиків.

Під національним кутом зору на сторінках «України» створювався образ декабристів. У вступній статті «1825–1925» ювілейного випуску часопису М. Грушевський формулює проблему наступним чином: «українські декабристи чи декабристи в Україні» і аналізує, яким чином декабристське повстання було пов'язане з соціально-економічними та національними умовами українського життя, яке значення мало у розвитку подій минулого століття, що привели зрештою до «робітничо-селянської української держави, до соціалістичного будівництва в рамках радянської федерації» [10, с. 3].

Ювілейний збірник часопису, присвячений «десятим роковинам визволення України від царського панування», відзначався піднесеною риторикою та пафосом. Він відкривався гаслами «Слава всім учасникам великої визвольної боротьби», «Вічна пам'ять усім, що померли в ній», підсиленими поетичним епіграфом П. Тичини «На майдані коло церкви Революція іде...» [11].

¹ Це були статті: С. Глушко «З селянських рухів на Чернігівщині», І. Щітківський «З жовтневих днів у Києві», Козуб С. «1905 р. у творчості Коцюбинського» тощо.

Історіографічний дискурс революційних подій доповнювали мемуарально-наративні комплекси, присвячені українським інтелектуалам – знаковим постатям в історії України. І. Франко був репрезентований метафоричним образом «апостола праці» [6]. Конструкт «Велика всеукраїнська трійця» М. Грушевський використав для творення образів Т. Шевченка, М. Костомарова, П. Куліша [12, с. 9].

Особливого значення набувало вшанування пам'яті Т. Шевченка, хоча цілком закономірним видавалось питання, чи варто було корегувати поширені на той час модифікації образу поета. Як видно з міркувань М. Грушевського, жоден з існуючих образів Кобзаря не міг сприйматися у повній мірі актуальним у нових суспільно-політичних умовах. Відповідно до існуючих образних конструкцій це був «співець нездійснених мрій, розбитих надій, безповоротно упущених можливостей – Єремія над руїнами найкращих народніх поривань, проповідник братання з ворогами, ідеолог всепробачення». Тепер він мав відійти у небуття і поступитися місцем іншому Т. Шевченку, який виступав «суворим пророком безоглядного визволення, руйнування насильства і неправди, вождем поневоленого люду проти класового гніту» [13, с. 5].

Образ Т. Шевченка дореволюційної доби, як вважав М. Грушевський, виглядав повною протилежністю тому, що мав бути викарбуваним у пам'яті покоління, якому довелося розбудовувати новий лад. На сторінках «України» конструювався образ Т. Шевченка – «пророка» і «вождя», котрий доклав максимум зусиль задля того, аби настало «свято розбудження нового колективу – Робочого Народу України» [13, с. 3]. Тарас Шевченко, за версією М. Грушевського – «наш Революційний Вістун», і саме у такому амплуа він був найбільш необхідним для формування колективної свідомості класу, проголошеного «гегемоном революції». Характерно, що у фокусі статті опинилися дві події, які представлялись у нерозривній єдності – річниця революції і вшанування пам'яті Кобзаря. Ода Т. Шевченку водночас пролунала заклик до визнання революції, порив якої, за висловом М. Грушевського, «дійсно скропив землю ворожою кров'ю, – виорав глибокі борозни в ній і вивернув нові родючі верстви» [13, с. 4]. Образ Т. Шевченка у М. Грушевського у 1925 р. сягав апогею своєї глорифікації. Написані з великої літери «Слова Поетові», «Він/Його», «Його Слово», «Великий Кобзар», як і «Революція», «Народ» спрямовувались на те, аби масовий читач неодмінно відчув такий саме пієтет, що й автор тексту.

Ще однією постаттю у «великій всеукраїнській трійці» М. Грушевський називав М. Костомарова – людину, яка «найбільше скидалася на українського Бога», «була дійсним, заслуженим авторитетом українського громадянства» [14, с. 3]. На першому плані у М. Грушевського поставав М. Костомаров – «ідеолог українського відродження і визволення», один «з найбільш заслужених борців

проти феодального, бюрократично-самодержавного режиму старої Росії» [14, с. 3] та водночас один з «попередників і творців великого перелому», що відбувся в Україні на революційній хвилі початку ХХ ст. [14, с. 20]. При цьому М. Грушевський зізнався, що розуміння постаті М. Костомарова прийшло до нього не одразу: «Не один з попередніх ювілейних років його не дав змоги розгорнути вповні його образу як політичного діяча й ідеолога... Я сам, пишучи його характеристику з нагоди 25-ліття його смерті не міг з'ясувати вповні одверто і повно найбільш інтересні сторони його діяльності – мусив говорити про нього як про історика» [14, с. 3]. Але скоріш за все, справа була у тому, що коли у 1925 р. М. Грушевський писав про М. Костомарова як про непримиренного ворога самодержавства, аристократії і соціальних привілеїв, він не міг не враховувати, що політична ситуація принципово змінилася порівняно з 1910 р., коли робився наголос на М. Костомарові-історика.

Розставляючи нові акценти, М. Грушевський переслідував мету вписати М. Костомарова у нову політичну ситуацію, в ідеологічні межі вже іншої, радянської влади, радикально не порушуючи попередньо ustalених конструкцій образу. З огляду на це, на довершення цілісного образу М. Костомарова додавалось, що «проповідь ненависті до царизму», «старої російської державності», «до поневолення народу» складало зміст його життя і діяльності та ставило його в ряду безпосередніх «батьків і творців революції української і російської» [14, с. 20].

Проте у статті О. Гермайзе – історика-марксиста – М. Костомаров представлявся кабінетним «ученим-мрійником», «подвижником «чистої» науки», «безпорадною, нежиттєвою постаттю» [15, с. 87]. Класовий підхід в осмисленні історичних процесів, необхідність якого намагався обґрунтувати О. Гермайзе, у відповідності до вимог часу, апіорі зумовили висновки, що суттєво відрізнялись від запропонованих М. Грушевським. О. Гермайзе наголошував на «роздвоєності Костомаровської діяльності», «невитриманості лінії його переконань», зумовлених неначебто його приналежністю до «декласованої інтелігенції», ставлення до якої у радянської влади було стриманим, а інколи й відверто ворожим [15, с. 87].

Створюючи образ П. Куліша у контексті «великої всеукраїнської трійці», М. Грушевський передусім прагнув зруйнувати поширене стереотипне сприйняття його як людини гіпертрофованих амбіцій, невиправданої самозакоханості, відвертого егоцентризму. Не приховуючи, що це одна з найбільш суперечливих і неоднозначних постатей національного відродження, слід було показати, що П. Куліш по праву заслуговує на місце серед «великих українців», а його творчість – «результат великого таланту і глибокого розуміння українського життя» [12, с. 11].

М. Грушевський ідентифікував П. Куліша для широкої суспільно-наукової громадськості як переконаного «козакофіла». Попри всі різкі закиди та звинувачення, М. Грушевський був послідовним у своєму прагненні розставити усі крапки над «і», залишивши останнє слово за неперевершеним талантом П. Куліша, що по праву належав українському народу і був невід'ємною та органічною складовою національної культурної спадщини. Отже, у колективній свідомості П. Куліш мусив асоціюватися насамперед з передвісником революційних подій, котрий піднімався у своїх очікуваннях, пророцтвах та передбаченнях на один рівень з іншими українськими геніями – Т. Шевченком та М. Костомаровим. У моделі національної пам'яті П. Куліш мав бути представлений генієм, карколомні зміни у поглядах якого були «продиктовані» виключно полемічним азартом і «не означали у нього дійсного відречення від класової козацької ідеології, що лежала підосновою його творчості з усіма її зігзагами» [16, с. 96].

Ще одна знакова постать – В. Антонович, як писав М. Грушевський, мав посісти «місце у першій ряді нашого національного пантеону» [17, с. 16]. Конструюючи образ «незабутнього діяча», «найвірнішого сина України», «велетня рідної науки», «апостола правди і науки», «власителя дум», ювілейний збірник «України» вийшов під промовистою назвою «Дорогій пам'яті Володимира Боніфатієвича Антоновича в двадцятитіття смерті» [17]. Дбаючи про те, аби образ вченого став органічною складовою колективної свідомості, М. Грушевський особливо наголошував на необхідності вивчення В. Антоновича як історика, громадського діяча і людини, підкреслюючи його тогочасну «недослідженість» та «непопуляризованість».

«Визначний», «один з найбільших українських істориків», як висловився М. Грушевський на адресу О. Лазаревського, присвятивши йому ювілейний випуск «України» (1927, кн. 4) – так само мусив зайняти місце у мнемонічному просторі українців нарівні з В. Антоновичем, М. Драгомановим, М. Костомаровим, П. Кулішем, І. Франком [18, с. 3].

Образ М. Драгоманова на сторінках часопису «Україна», представлений М. Грушевським, це образ «великого українського діяча», «відповідального представника всього поступового українського життя перед культурним світом» [19, с. 3]. До образу М. Драгоманова важливі штрихи додав О. Гермайзе, акцентуючи увагу на його ролі «творця і основоположника новітнього українства, що прийшло на зміну попередньому етнографічному українофільству» [20, с. 145]. Невід'ємною рисою цілісного образу М. Драгоманова, як вказувалось у ювілейному збірнику, був його «космополітизм». Щоправда при цьому досить скромно зазначалось, що це «не перешкоджало йому працювати на українській мові в київських недільних школах» [21, с. 114].

Слід зазначити, що меморіальний простір українського соціуму другої половини 1920-х років не обмежувався постатями та подіями,

яким присвячувались ювілейні числа часопису «Україна», хоча саме їх можна розглядати як системоутворюючі компоненти. Цей простір доповнювався ще цілим рядом постатей відомих українських діячів. Серед них Марко Вовчок, Ольга Кобилянська (святкувався 40-літній ювілей творчої діяльності), Л. Глібов (відзначався 100-літній ювілей), М. Коцюбинський (закладався пам'ятник-бібліотека у Вінниці). Перспектива у майбутньому бути включеними до меморіальної моделі відкривалась перед самим М. Грушевським, а також Д. Багалієм, К. Студинським, ювілеї яких широко відмічались науковою громадськістю і знайшли своє відображення на сторінках часопису «Україна». Проте, вже на початку наступного десятиріччя для радянської влади, що вирішила відмовитися від політики українізації та розпочала переслідування української інтелігенції, цей конструктив втратив свою актуальність.

Модель національної пам'яті другої половини 1920-х років, з одного боку, була позначена актуалізацією національної парадигми як домінанти, з іншого – адаптована до реалій нового суспільно-політичного устрою. Концепція вшанування пам'яті видатних постатей української історії, річниць революційних подій, декабристів та кирило-мефодіївців, репрезентована історіографічним дискурсом, була органічно вписана у соціокультурний і політичний контекст українізації. Проте лояльний до влади варіант ідеологічного канону, запропонований М. Грушевським, не був довготривалим. Досить скоро він був відкинутий. Влада вже не відчувала потреби в інтелектуалах попередньої епохи, висувала інші завдання і переглядала механізми дій. На роль головних ідеологів у державі з кінця 1920-х років планувались і готувались історики партії. Одним з симптомів нових тенденцій, що намітились, була Перша всесоюзна конференція істориків-марксистів, яка тривала з 28 грудня 1928 р. по 4 січня 1929 р. у Москві. Під час її проведення учасники навіть знайшли вже можливим «поставити питання про історію партії як науку» [22, с. 173].

З початку 1930-х років все більших обертів набирано згортання українізації, посилились утиски та переслідування української інтелігенції. Продовженням розпочатих процесів була постанова ЦК КП(б)У «В справі журналу «Україна», ухвалена на початку 1931 р., де вказувалось, що журнал ширить та пропагує буржуазно-націоналістичні погляди, «одверто ігноруючи справи соціалістичного будівництва України». Товариству істориків-марксистів пропонувалось «організувати» низку наукових доповідей з критикою історичної продукції ВУАН, зокрема розгорнути критику журналу «Україна» та буржуазно-націоналістичних праць М. Грушевського [23, с. 362].

Час компромісів, можливих лояльностей та адаптацій залишився позаду. Жорстко детермінований ідеологічний канон прийшов на зміну попередньому. Діячі, запропоновані М. Грушевським як ключові постаті

у моделі національної пам'яті, зокрема В. Антонович, М. Драгоманов, О. Лазаревський, були затавровані як «буржуазні націоналісти», решта – суттєво відретушовані «революційними фарбами». Щодо подій, зокрема революцій початку ХХ ст., декабристського руху та кирило-мефодіївців, то, інтерпретовані з класових позицій, як того вимагали нові умови, вони залишилися у структурі меморіального канону. При цьому, щоправда, з історіографічного дискурсу зникла назва «Велика Східньо-Європейська революція», введена в обіг М. Грушевським. Натомість пануючим став конструкт «Велика Жовтнева революція». Після того, як відбулась кардинальна зміна в інтерпретації революції 1917–1920 рр., вона набула майже сакрального значення і стала однією з ідеологічних домінант, за допомогою якої упродовж тривалого часу виховувалася соціалістична свідомість і формувалася колективна пам'ять радянських людей.

Список використаних джерел:

1. Головаха С., Паніна Н. Моніторингові дослідження Інституту соціології НАН України: методологія, методи, організація опитувань / С. Головаха, Н. Паніна // Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг: У 2 т. Том 2: Таблиці і графіки / За ред. д. філос. н. Є.І. Головахи, д. соц. н. М. О. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2011. – 486 с.
2. Зашкільняк Л. Історична пам'ять і соціальні функції історії в сучасному світі / Леонід Зашкільняк // Історія – ментальність – ідентичність. Вип. IV: Історична пам'ять українців і поляків у період формування національної свідомості в ХІХ – першій половині ХХ століття: колективна монографія / За ред. Леоніда Зашкільняка, Йоганни Пісулінської, Павла Серженги. – Л.: ПАІС, 2011. – С. 21–26.
3. Єфіменко Г. Г. Комунізм vs. українське націєтворення в радянській Україні (1917 – 1938 рр.) / Г. Г. Єфіменко // Український історичний журнал. – 2012. – № 2. – С. 114–132.
4. Юркова О. «Україна» на історичному фронті: від наукового часопису українознавства до журналу циклу наук історичних / О. Юркова // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К.: Інститут історії України НАН України, 2007. – № 16. – С. 327–355.
5. Колесник І. Історична пам'ять та історіографія: архетипи взаємодії / Ірина Колесник // Історія – ментальність – ідентичність. Вип. IV: Історична пам'ять українців і поляків у період формування національної свідомості в ХІХ – першій половині ХХ століття: колективна монографія / За ред. Леоніда Зашкільняка, Йоганни Пісулінської, Павла Серженги. – Л.: ПАІС, 2011. – С. 54–64.
6. Грушевський М. Апостол праці / М. Грушевський // Україна. – 1926. – № 20. – С. 3–18.
7. Міяковський В. З нових матеріалів до історії Кирило-Мефодіївського братства / В. Міяковський // Україна. – 1924. – Кн. 1–2. – С. 121–136.
8. Від редакції // Україна. – 1925. – Кн. 4. – С. 3–4.
9. Міяковський В. З нових матеріалів до історії Кирило-Мефодіївського братства / В. Міяковський // Україна. – 1924. – Кн. 1–2; Граховецький Д. Матеріали

до арешту кирило-мефодіївців: Навроцького, Белозерського, Шевченка та ін. / Д. Граховецький // Україна. – 1928. – Кн.1 (26); Гнатюк В., Бужинський М. Відгуки справи Кирило-Мефодіївського товариства / В. Гнатюк, М. Бужинський // Україна. – 1928. – Кн. 2 (27); Житецький І. П.О. Куліш про Кирило-Мефодіївське товариство / І. Житецький // Україна. – 1929. – Березень – квітень (33) та ін.

10. Грушевський М. 1825 – 1925 / М. Грушевський // Україна. – 1925. – Кн. 6. – С. 3–4.

11. Україна. – 1927. – Кн. 1–2.

12. Грушевський М. Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості / М. Грушевський // Україна. – 1927. – Кн. 1 – 2 (21). – С. 9 – 38.

13. Грушевський М. В шістдесят четверті Шевченкові роковини / М. Грушевський // Україна. – 1925. – Кн. 1 – 2 (11). – С. 3 – 5.

14. Грушевський М. Костомарові Новітня Україна / М. Грушевський // Україна. – 1925. – Кн. 3 (12). – С. 3–20.

15. Гермайзе О. М. Костомаров і світлі біографії / Осип Гермайзе // Україна. – 1925. – Кн. 12 (3). – С. 79 – 87.

16. Грушевський М. Перша редакція «Иродової мороки» Куліша / М. Грушевський // Україна. – 1927. – Кн. 21 (1–2). – С. 94 – 96.

17. Грушевський М. З соціально-національних концепцій Антоновича / М. Грушевський // Україна. – 1928. – Кн. 30 (5). – С. 3–16.

18. Грушевський М. В двадцять п'яті роковини смерті Ол. М. Лазаревського / М. Грушевський // Україна. – 1927. – Кн. 23 (4). – С. 3–25.

19. Грушевський М. Місія Драгоманова / М. Грушевський // Україна. – 1926. – № 2 – 3. – С. 3–25.

20. Гермайзе О. М. П. Драгоманов в українській історіографії / Осип Гермайзе // Україна. – 1926. – № 2 – 3. – С. 125–145.

21. Тучапський П. Л. Дві недруковані статті про Драгоманова історіографії / П. Л. Тучапський // Україна. – 1926. – № 2 – 3. – С. 100–124.

22. Гермайзе О. I-ша всесоюзна конференція істориків-марксистів у Москві / Осип Гермайзе // Україна. – 1929. – Березень – квітень. – С. 173–174.

23. Історія Національної академії наук України. 1929 – 1933: Документи і матеріали / [відп. ред. П.С. Сохань, упоряд. Т. В. Вересовська]. – К., 1998. – 542 с.

Буряк Л. И. Модели национальной памяти в украинской историографии 1920-х годов: поиск компромисса и попытки адаптации.

Анализируются особенности модели национальной памяти, представленные историографическим дискурсом 1920-х годов. Образы исторических событий и знаковых личностей интеллектуального украинского пространства рассматриваются как попытки компромисса и адаптации модели национальной памяти к общественно-политическим процессам периода украинизации.

Ключевые слова: модели национальной памяти, историография, образы, журнал «Украина».

Buryak L. I. Models of the national memory in the Ukrainian historiography of 1920-th: searching of compromise and adaptation.

The article analyses the features of the model of the national memory, represented by historiographycal discourse of 1920-th. Images of historical events and key personalities of intellectual Ukrainian space are considered as attempts of compromising and adaptation of the model of the national memory to the socio-political processes of the Ukrainization.

Keywords: *models of the national memory, historiography, images, the journal «Ukrajina».*

ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНІ ТА ГНОСЕОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ІСТОРИЧНОГО ЗНАННЯ

Розглядаються компоненти сучасного історичного знання, що зумовлюють особливий його статус у системі сучасного наукового пізнання, його цілісність та здатність до розвитку. Зроблено висновок, що потреба суспільства в конкретному знанні про минуле надає історичному знанню особливого місця в системі сучасного соціогуманітарного пізнання.

Ключові слова: історичне знання, наукове пізнання, соціогуманітарне пізнання.

XX століття стало не лише століттям освоєння атому, прориву в космос та розвитку інших технологій в сфері науки і техніки, але й століттям великих соціальних катаклізмів, революцій, громадянських та світових війн. І на цьому яскравому різнобарвному тлі відбувається процес відродження міфу як фактору впливу на практично всі сфери життя суспільства – політику, ідеологію, культуру, освіту та науку. Щодо двох останніх, то, як зазначає В. Андрущенко, сьогодні вони «ряснюють пустоцвітом різноманітних міфів – завищених оцінок, фантастичних проєктів, безпідставного самозвеличення і самозаспокоєння. Ці міфи, більшість яких сформувалось ще в надрах ідеологізованої свідомості колишнього СРСР, заважають справі. Як пута на ногах, вони стримують погляд у майбутнє, й доти, поки ми не подолаємо їх чаруючого полону, розмова про освіту, напрями, стратегію і тактику реформ буде надто приблизною, якщо й взагалі не марною справою. Щоб стати на твердий ґрунт реальності, ми повинні пройти етап звільнення освіти від міфів й це завдання я розглядаю як одне з найважливіших завдань сучасної педагогічної теорії і практики» [1, с.186].

Здійснення деміфологізації освіти, зазначає вчений, можливе в двох напрямках: по-перше, як деміфологізація суспільної освітянської свідомості й, по-друге, як деміфологізація змісту навчальних дисциплін, передусім гуманітарних. Серед них на особливу увагу заслуговує історія.

Першим «міфотворцем» історії мабуть треба визнати великого античного філософа Платона. Його філософські розповіді про Атлантиду та «золотий вік», які нібито існували у далекому минулому й до яких треба повернутися «ідеальній державі», повною мірою можна розглядати як першу спробу міфологізації історії. Далі – роздуми Августина Блаженного про «град земний» і «град божий», утопія Роджера Бекона, соціально-утопічні конструкції Т. Мора і

Т. Кампанелли, нарешті мрійницькі уявлення про комуністичне майбутнє К. Маркса і Ф. Енгельса, сучасні теорії типу «кінця історії» Ф. Фукуями. Це далеко не повний перелік спроб міфологізації історії, що періодично змінювали одна одну і разом з тим залишалися у духовному просторі суспільства, породжуючи і відроджуючи сумніви щодо реальності історії та її можливих/неможливих поворотів.

Характерно, що *«заперечити» міф раціональними міркуваннями неможливо*. Незважаючи на аргументи, які немовби його «науково спростовують», міф залишається, періодично нагадує про себе й діє, примушуючи ще раз переглядати (переписувати) те, що здавалося б вже доведеним. Такою є природа людської духовності. Міф «занурюється» у підсвідомість. Він «виринає» з історії. Час від часу людство має «переосмислювати свої міфи», а разом з ними – переосмислювати свою історію, оскільки без цього не можна рухатися у майбутнє. Дискусії у вітчизняній науці в середині 1980-х років були викликані насамперед природнім бажанням ліквідувати «білі плями» історії, відшукати справжній, прихований її сенс. Однак в міру відмови від політичної заангажованості історичних досліджень з'ясувалось, що істориків цікавить не стільки власне історія, які б таємниці вона не приховувала, скільки її культура. Виявилось, що без *розуміння* сутності історико-культурних процесів створити адекватну картину історії практично неможливо.

XX століття істотно змінило уявлення про історію. В науковий обіг увійшли поняття *мультикультуралізму* та глобалізації. Змінився теоретико-методологічний арсенал, яким почали користуватися історики. Спроби зіставити історію з точними науками не були марними. З'ясувалось, що вірогіднісну природу розвитку історичних подій можна вивчати за допомогою теорії великих чисел й описувати через поняття релятивізму. Від пошуків подібності історичного знання та природничо-наукового пізнання історична наука успадкувала уявлення про історіографію як про силове поле, що має певну енергію і залежить від ритму зміни силових процесів. Від захоплення соціологією в історичному знанні залишилися уявлення про структурну будову соціальних організмів і системну природу їх функціонування. Системна природа самого історичного знання була прийнята сучасним історичним пізнанням як аксіома.

Семіотика через історико-культурну проблематику повернула історичне знання в русло гуманітаристики й актуалізувала ідеографічні компоненти історичного знання. Досвід міждисциплінарних досліджень дозволив історикам зрозуміти, що сучасна гуманітаристика має потужний інструментарій для вивчення образного мислення. Від неї в сучасне історичне знання прийшло поняття ментальних конструктів, що було переосмислене за допомогою понять дискурсивної будови, поетики та хронотопу історичного тексту.

Потреба суспільства в конкретному знанні про минуле надає історичному знанню особливе місце в системі сучасного соціогуманітарного пізнання. Історична конкретика становить прагматичну основу історичного знання. Здавалося б, саме вона й має забезпечувати достовірність історичного знання. Однак факти в історії виявляються настільки непостійними, що час від часу виникає цілком обґрунтований сумнів щодо спроможності історії давати хоча б якийсь більш-менш точне знання й належати до наук.

Цілісність історичному знанню надає не стільки його прагматичний зміст, скільки поєднання в ньому аналітичної, прогностичної та регулятивної функцій, які виконуються історичним знанням в силу того, що воно є складовою частиною культури суспільства. Але в системі культури сучасного суспільства історичне знання не самоціль, а інструмент, який використовується соціумом в процесі створення власної ідентичності.

В сучасній культурі історія існує як міф, знання, пам'ять та самосвідомість. Історіософія осмислює поєднання функцій та стан сучасного історичного знання в сучасній культурі через поняття точного знання. Це поняття не нове: наша свідомість зіставляє його з архетипічним уявленням релігійної свідомості про те, що точне знання є істинним. Тобто, *параметри сучасного історичного мислення задаються архетипом менталітету епохи модернізму*, що колись налаштувало наукове пізнання на пошук незмінних істин. Пафос постмодернізму другої половини XX століття був спрямований на руйнування цього архетипу, що аж ніяк не знімає висловлену тезу, а вкотре підтверджує її прагматичний зміст.

Якщо сучасне історичне знання за типологією наближається до релігійного мислення, то цілком слушно виникає питання про ту роль, яку може відігравати в ньому такий компонент як міф. На спробах пояснити та вичленили цей компонент із соціогуманітарного знання будується ціла сфера сучасного пізнання, названа її творцями *«некласичною філософією»*. Цілком справедливими міркуваннями про роль мисленнєвих конструктів, вплив свідомості творця та читача текстів на їх інтерпретації, прихильники некласичної філософії пояснюють свою недовіру до раціонального компоненту знань.

Історичні концепції мають міфологічний характер свідомості, що проявляється як в концепції прогресу, так і в циклічній концепції історії. Ілюстрацією цього є концепція культурно-історичних типів Освальда Шпенглера. У своїй книзі «Занепад Європи» він ставить завдання розкрити морфологію світової історії, котра являє собою низку культурно-історичних циклів, пов'язаних з народженням, розквітом та вмиранням культур. Філософ порівнює різні культури й подає їх як певні замкнені у собі космоси. Основна ідея його книги в тому, що Європа вступила в заключний етап свого розвитку – етап цивілізації.

З точки зору наукової логіки, концепція Шпенглера не витримує критики. Однак його книга є дуже переконливою, хоча ця переконливість має не науковий, а міфологічний характер, адже концепція народження та вмирання культур пов'язана з життєвим досвідом самого автора – вона є відображенням власної біографії Шпенглера.

Доля ж цієї книги у XX столітті засвідчує складність та суперечливість історії Європи в цей період. Іншими словами, концепція Шпенглера відображає реальність, однак робить це не науково, а міфологічно. Вона розкриває історію культури в досвіді переживання її людиною. Вона апелює не до наукової логіки, а до самовизначення людини, до відчуття власного місця й власної значущості в історії. Шпенглер структурує історію культури таким чином, щоб вона стала співзвучною його світовідчуттю. У періоди, коли його світовідчуття було співзвучне світовідчуттю європейця, книга мала фантастичний успіх, коли ж вони дисонували, то твір ставав незапитаним й витіснявся на периферію історико-філософських компіляцій.

Логіку О. Шпенглера можна порівняти з міфологічною логікою, виявленою румуно-французьким дослідником міфології М. Еліаде [2, с.23–24]. Міфологічне мислення пояснює всю дійсність відповідно до певних міфологічних архетипів. Останній робить всю дійсність осмисленою й не залишає проблематизованих сфер. Все без виключення тут наділяється смыслом, що відповідає цьому архетипу. Щось подібне ми зустрічаємо й у Шпенглера, однак на місце архетипу в нього стає культурний прафеномен, відповідно до якого також осмислюється вся дійсність, усувається будь-яка її проблематизація.

Свобода безперешкодного руху по всьому духовному просторові культури дозволить вивчати явища, котрі були не поміченими з точки всезагального взаємозв'язку, що сягає єдиного першопринципу. Лише у цьому разі ми будемо сприймати культуру у всій її повноті, не редукуючи відповідно до заданої історичної чи культурологічної концепції. Однак при цьому не слід впадати і в іншу крайність – втрату чітких меж предмета, адже відмова від універсального пояснювального принципу має бути компенсована більш чіткою визначеністю мети й завдань дослідження.

Таким чином можна сказати, що історичні концепції й справді багато в чому відтворюють принципи міфологічної свідомості. Але це відтворення не є необхідним: наявність міфологічних пояснювальних принципів не заперечує можливості існування поряд з ними не міфологічних принципів вивчення, які проблематизують історію.

Сучасна історична наука дійсно формується в гносеологічному полі, створеному взаємодією кількох міфів – просторового, часового, образного та мотиваційного. Форми їх конкретного втілення залежать від типу цивілізаційного розвитку та культурного потенціалу, під впливом яких здійснюється розвиток уявлень про історію.

Для вітчизняної науки межі поля історичних знань визначаються взаємодією двох міфів – літературного та політичного. Вони відіграють роль системотворчих компонентів в історичних уявленнях українського суспільства з останньої третини XVII до початку XXI століття.

Характер поля змінюється під впливом пануючих методів осмислення історії. У ньому по черзі переважає потяг до епістемології, до герменевтики, до гносеології, іноді беруть гору якісь перехідні форми. Внаслідок їх складності сучасники позначають ці перехідні форми, які поєднують в собі переваги й недоліки відразу кількох гносеологічних моделей, якимось умовним терміном. У ньому знаковість зазвичай переважає над смыслом. Так, у вітчизняній культурі кінця XIX – початку XX століття прийнято говорити про декаданс. В культурі та науці останньої третини XX століття не менш умовний та символічний характер мали міркування про постмодернізм. Потреба в таких знакових образах зникає в міру того, як наука починає розуміти смисл змін, що відбуваються в полі пізнання, а нові наукові знання в тій чи іншій формі приймаються суспільством як складова частина ідентичності сучасної цивілізації.

Прагматичне ядро історичних знань народжується шляхом постійного *подолання міфологізації уявлень про історію*. На допомогу історикам при цьому нерідко приходять та ж сама міфотворчість. Створюючи нові образи історії для потреб осмислення простору (космічного, географічного, економічного, соціального, політичного, психологічного, художнього тощо), свідомість будує нові міфи і вносить компоненти історичної реальності, змінюючи їх кількість та типи зв'язків, що використовуються. Нові міфи допомагають зруйнувати старі усталені стереотипи та вичленили з них раціональні компоненти. Останні стають ґрунтом для історичних концепцій нового та новітнього часу. Їх брак компенсується силою інтуїції та уяви дослідників та/або соціуму. Потяг до пізнання історії народжується потребою цивілізації нового часу в самопізнанні. Уявлення сучасної цивілізації про ідентичність є різноманітними та суперечливими, однак їх розвиток підпорядковується одній генеральній тенденції – усвідомленню важливості тих глобалізаційних змін, що відбуваються в земній цивілізації на наших очах.

Вітчизняна історіографія має багатий матеріал для осмислення розвитку історичних знань як особливого гносеологічного поля. Воно функціонує в межах професійної культури, що створюється суспільством з ініціативи держави та живить енергію соціумів, втягнених в орбіту її геополітичних інтересів. Інтеграційні процеси, які ведуть до ліквідації локальної замкненості та нівелювання соціокультурних відмінностей, поступово накопичуються в ньому, сприяючи втягненню України в міжнародну кооперацію. Подолання локальної замкненості означає не збіднення її змісту, а ускладнення

системи взаємозв'язків внутрішніх і зовнішніх процесів, без яких неможливе саме існування наукових знань.

Саме *інтеграційні процеси конкретизують історичне знання*, примушують істориків шукати фактографію в просторі міфів та за допомогою міфів, фактографію, що піддається верифікації та становить прагматичне ядро історичних знань. Загальновизнаність – як критерій знання, санкцію достовірності якого надає суспільство, – це черговий міф, народжений історіософією для зламів усталених уявлень про точне знання як синонім істини. Загальновизнаність будь-яких термінів чи конструктів лише допомагає науковому співтовариству спрямовувати сукупні зусилля на пошук достовірного знання, що може бути піддане верифікації. Але якість знайденого раціонального знання та рівень доказовості, – це показник не наукової природи соціогуманітарного знання (насамперед історичного), а його професіоналізації.

Як відомо, погляд на історію, її смисл, початок, напрямок розвитку народжується на тлі тих чи інших світоглядних передумов. Врешті-решт, *світогляд* відображає практичне відношення до дійсності і є значною мірою ним зумовлений. Ця обставина особливо очевидна у світоглядних уявленнях про смисл історії, де прагнення, бажання людей часто мало приховані.

Світогляд як продукт самосвідомості певної доби обов'язково спирається на низку переконань про природу світобудови у цілому та місце людини в ній. Світогляд може бути переважно орієнтованим на відображення природної чи соціально-історичної реальності, а не лише світу у цілому. Водночас світогляд може бути орієнтований як на взірць наукової, так і не наукової раціональності. Серед них особливе місце належить філософії.

Філософський погляд на універсум передбачає його розгляд з точки зору кінцевої мети світобудови та історії. «Кінцевий смисл світобудови, або кінцевий смисл історії є частиною людського призначення. А людське призначення полягає в наступному: здійснитися як Людина. Стати Людиною» [3, с.58], – зазначав М. Мамардашвілі.

Історія – сфера самореалізації людини і тому питання про її смисл одне з найбільш принципових для філософського осягнення світу. Розмірковувати про смисл історії сьогодні – означає шукати призначення людини з точки зору її включення в традицію. Тому роздуми мислителів, котрі зверталися до цієї проблеми, завжди глибоко екзистенційно-особистісні, несуть на собі відбиток пристрастей тієї чи іншої епохи.

Чи спроможний людський розум збагнути цілісність історії? У чому основа її єдності та багатоманітності, яка її спрямованість та гуманістичний зміст? Відповісти на ці питання має кожен, хто спробував відшукати смисл всесвітньо-історичного процесу. Очевидно, що перше із цих питань ставилося в працях філософів відносно пізно,

у другій половині XIX століття, тоді як два наступних з'явилися ще при зародженні філософсько-історичної думки. Рефлексія з приводу спроможності суб'єкта пізнати історію, ціннісних передумов проникнення в її смисл визріває вже на досить підготовленому ґрунті, є необхідним моментом більш глибокого осягнення єдності та багатоманітності, спрямованості та гуманістичного змісту історичного процесу.

Єдність людської історії розкривається через процес взаємодії культур, чие надбання транслюється в просторі та часі. Історія, яка налічує вже шість тисячоліть, свідчить про те, що єдність роду людського за всієї несхожості культурних особливостей різних країн та народів – феномен, що існує реально. Сучасне людство згуртоване економічними, соціальними, політичними та культурними зв'язками, але ця єдність – продукт багатовікової історії.

Історія людства – це не якийсь безособовий процес; вона дуже конкретна й складається із діяльності окремих народів, кожний з яких має своє власне обличчя. Але й водночас – часто як смисл історичних подій, що виражають належність здавалось би до історії лише одного народу, повною мірою відкривається лише через загальну історію людства. Так само й історія народу, нації відкривається через історію кожної окремої родини. Приклади маємо у сучасній українській прозі: романи Марії Матіос «Солодка Даруся», «Нація», Оксани Забужко – «Музей покинутих секретів» та багато інших.

Роман «Музей покинутих секретів» – це підсумок тривалої і скрупульозної роботи української письменниці, філософа Оксани Забужко. За її словами, одним із найважчих етапів праці над літературним текстом є пошук деталей. Сюжет можна сконструювати, а деталі не вигадати. Тож і доводиться збирати їх, записувати, вишукувати, розпитувати тих, хто пам'ятає... Оксані Забужко фактично довелося виконати роботу «чорнового польового історика». Вона знайомилася із корінними галичанами, із тими, хто воював у лавах повстанців, працювала у архівах з неопублікованими досі документами. Внаслідок цього вона знайшла відповіді на багато питань – усі вони не вмістилися у книжку; зрештою, навіть про побут тих, хто став прототипами персонажів роману, інформації стало би на ще одну [4].

Смисл окремих історичних подій, процесів немовби висвічується через осягнення цілісності шляху, пройденого людством, й в свою чергу, збагачує його бачення. Історія, як відомо, стає всесвітньою лише в новий час, коли відбувається універсалізація зв'язків між країнами, народами та регіонами. Простежити діалектику взаємозв'язку єдності й багатоманітності історії можливо лише спираючись на певні загальнофілософські засади: адже починаючи аналіз цієї проблеми, необхідно постулювати певне начало, котре задає цілісність всесвітньо-історичного процесу, або ж навпаки, відмовитися від його ствердження.

Б. Кроче чітко вказав на певну *спорідненість філософського та історичного знання*. І дійсно, філософія не може не спиратися на тотальність історичного досвіду, тоді як «фоном» наших думок про історично однократні та неповторювані події є загальний погляд на універсум. Загальносвітоглядні уявлення неминуче присутні в нашому баченні історії як цілості.

Список використаних джерел:

1. Андрущенко В. П. Реальність освіти: проблема деміфологізації / В.П. Андрущенко // Практична філософія. – 2001. – № 1.
2. Элиаде Мирча. Мифы, сновидения, мистерии (Актуальная психология) / Мирча Элиаде. – Рефл-бук, 1996. – 288с.
3. Мамардашвили М. Как я понимаю философию / Мераб Мамардашвили [сост. и общ. ред. Ю. П. Сенокосова]. – [2-е изд., изложенное и доп.]. – М.: Прогресс, 1992. – 416 с.
4. Макаров Юрій. Презентація нового роману Оксани Забужко «Музей покинутих секретів» / Київська книгарня «Є». – 26 грудня 2009 року. [Електронний ресурс]. – Ресурс доступу: <http://book-ye.com.ua/?p=3521>

Вашкевич В. Н. Историко-культурные и гносеологические аспекты исторического знания.

Рассматриваются компоненты современного исторического знания, которые определяют особенный его статус в системе современного научного познания, его целостность и способность к развитию. Сделан вывод, что потребность общества в конкретном знании о прошлом предоставляет историческому знанию особенное место в системе современного социогуманитарного познания.

Ключевые слова: историческое знание, научное познание, социогуманитарное познание.

Vashkevich V. M. Historical, cultural and gnosiological aspects of historical knowledge.

The components of modern historical knowledge, that predetermine his special status in the system of modern scientific cognition, are examined, his integrity and evolvability. Drawn conclusion, that the requirement of society in concrete knowledge about the past gives to historical knowledge the special place in the system of modern socially and humanitarian cognition.

Keywords: historical knowledge, scientific cognition, socially and humanitarian cognition.

ВИКЛИКИ В ГУМАНІТАРНІЙ СФЕРІ УКРАЇНИ І НАЦІОНАЛЬНА ПАМ'ЯТЬ

У статті розглядаються основні внутрішні та зовнішні фактори (виклики, загрози), які можуть деструктивно вплинути на стан історичної свідомості й національної пам'яті українського народу, суспільно-політичну ситуацію в Україні, хід формування сучасної української політичної нації. Висвітлено негативні наслідки перетворення сфери національної пам'яті у поле політичного протистояння, втручання в інформаційний простір України певних зарубіжних неурядових організацій, застосування так званої «організаційної зброї» (деструктивних інформаційно-психологічних методів).

Ключові слова: національна пам'ять, історична свідомість, інформаційна безпека, ментальність, політична боротьба, маніпуляція свідомістю, неурядові організації.

Одним із магістральних напрямів розвитку сучасного світу стало формування так званого VI технологічного укладу, основні контури якого вивчаються, моделюються¹, або вже впроваджуються у провідних країнах світу. Карта «VI технологічного укладу» включає (поряд з біотехнологіями, нанотехнологіями, роботехнікою та штучним інтелектом) і такі напрями як «високі гуманітарні технології» та «технології збирання й знищення соціальних суб'єктів» [1, с. 324–326]. Інакше кажучи, відбувається прискорений розвиток новітніх технологій впливу на свідомість, які від простого управління людьми та спільнотами переходять на рівень творення віртуальної реальності (що сприймається як реальність існуюча), конструювання спільнот із заданими характеристиками або знищення (завдання деструктивного впливу) легітимного державного ладу, традиційної культури, ментальності народів тощо.

Сучасні інформаційно-психологічні технології впливу на свідомість ґрунтуються на величезних можливостях електронних та друківаних засобів масової інформації, досягненнях аналітичної психології, психології «колективного несвідомого», лінгвістики, психолінгвістики, семіотики, семантики, положень біхевіоризму, постмодернізму та інших специфічних інтелектуальних продуктів [див.: 2], які інтенсивно

¹ Зокрема, йдеться про розробки Інституту складності у Санта-Фе (США), розвиток теорії інноваційного розвитку Б. Артура, теорії техногенеза Л. Бадалян та В. Криворотова, структурно-демографічну модель П. Турчина тощо. Лише у США працюють понад 30 футуро-прогностичних організацій, пов'язаних з управлінськими колами та розвідувальним співтовариством.

розвивалися на Заході з останньої чверті XIX ст. (і перебували під заборонаю або вважалися маргінальними в СРСР, що обумовило, не в останню чергу, відсутність належної протидії з боку радянської держави атакам психологічної війни, та відсутність імунітету у свідомості радянських (пострадянських) народів проти інформаційно-психологічних впливів ззовні). Провідні держави Заходу набули значного досвіду застосування (як для управління власними народами, так і для дестабілізації своїх геополітичних противників по холодній війні 1946–1991 pp.), технологій «заміни дійсності псевдодійсністю» (за визначенням А. Безансона) [3, с. 46-47].

Чільне місце деструктивним інформаційно-психологічним технологіям («організаційній зброї») відводиться у концепції так званих війн шостого покоління або неконтактних війн, в яких застосування масованого впливу на свідомість військовослужбовців та цивільного населення противника направлене на досягнення такого ступеня їх деморалізації, що вони готові добровільно відмовитися від опору [див. докладніше: 4 - 9].

Глибину структурного ураження ментальної сфери противника та довгостроковість його негативних наслідків продемонстрував приклад СРСР, який був абсолютно застрахований від прямої збройної агресії, однак зазнав тяжкої поразки саме на полях інформаційно-психологічного протиборства. На думку російського вченого Г. Малинецкого, серед «згубних факторів, що розвалили Союз», на першому місці перебуває «знищення сенсів та цінностей», в основі якого лежала інформаційна атака на історичну свідомість, дискредитація «всього святого й героїчного», оголошення минулого суцільно негативним явищем [див.: 1, с. 310–311].

Про складові організаційної зброї, застосованої проти СРСР, влучно висловився відомий письменник і публіцист О. Проханов: СРСР був зруйнований «не атомною зброєю, не вторгненням мільйонних угруповань, а організаційною зброєю». Особливою «культурою», створеною західним концептуалістами, котра розкладає противника – насаджує у ньому «агентів впливу», трансформує «змісти», занурює хибні цінності, інкрустує «ракові клітини» чужорідних організацій, створює фальшиві цілі розвитку, демонізує національних лідерів, підриває фундаментальні основи... цивілізації» [10, с. 34].

Відтак метою доповіді є аналіз проблеми у сфері забезпечення безпеки гуманітарної сфери України, яка полягає у виявленні, протидії, відверненні (мінімізації) цілеспрямованих негативних внутрішніх та зовнішніх впливів, які можуть деструктивно вплинути на національну пам'ять як органічну складову політичної та національно-культурної ідентичності, державотворчого потенціалу українського народу.

Важливість зміцнення й захисту національної пам'яті як громадянсько-політичного чинника з погляду забезпечення

інформаційної безпеки існування України у глобалізованому світі відображена у чинному законодавстві. Стаття 10 «Засади внутрішньої політики в гуманітарній сфері» Закону України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» серед пріоритетів державної політики передбачає «відродження духовних цінностей Українського народу, захист та примноження його культурного надбання, збереження національної культурної спадщини..., відродження та збереження культурної самобутності регіонів..., створення умов для консолідації суспільства на основі національної системи духовних цінностей». Загрози національній пам'яті як важливому елементу етнокультурної та політичної ідентичності громадян України цілком підпадають під визначені ст. 7 Закону України «Про основи національної безпеки України» загрози національним інтересам і національній безпеці України, а саме – «намагання маніпулювати суспільною свідомістю, зокрема шляхом недостовірної, неповної або упередженої інформації».

Затверджена Указом Президента України від 8 червня 2012 року № 389 Стратегія національної безпеки України «Україна у світі, що змінюється» серед ключових завдань політики національної безпеки у внутрішній сфері визначила створення сприятливих умов для зміцнення єдності українського суспільства на основі європейських демократичних цінностей; збереження і розвитку духовних і культурних цінностей українського суспільства, зміцнення його ідентичності на засадах етнокультурної різноманітності; реалізацію комплексу заходів державної політики, спрямованих на консолідацію українського суспільства та пошук загальнодержавного консенсусу щодо ключових питань розвитку держави; запобігання поширенню пропаганди екстремізму, насильства, ксенофобії, релігійної нетерпимості, моральної розбещеності.

Слід зазначити, що деструктивним впливам на національну пам'ять, як невід'ємну складову гуманітарної сфери, сприяли чинники, що склалися історично, або утворилися після 1991 р. внаслідок серйозних прорахунків у внутрішній та гуманітарній політиці, а також навмисного перетворення сфери історичної свідомості у поле протиборства між політичними силами всередині держави, руйнації традиційних науково-освітніх та культурних інститутів (під тиском послаблення керівної ролі держави, впровадження так званого дикого ринку), занепад суспільної моралі, розшарування населення пострадянської України за політичною, соціально-майновою, регіональною, етноконфесійною ознаками. Серед таких факторів можна виокремити такі:

– ситуативний, кон'юнктурний характер формування політики національної пам'яті, в основу якої не було покладено прийнятних для суспільства, науково обґрунтованих, закріплених у нормативно-правовому відношенні принципів і настанов з розробки та

реалізації політики національної пам'яті як комплексу заходів, що розробляються і здійснюються органами влади (за участю об'єднань громадян) з метою формування історичної свідомості через систему засобів масової інформації, освіти, науки, культури, комемораційної діяльності тощо;

- відсутність чітко артикульованої загальнодержавної доктрини (концептуального бачення) перспективного суспільного розвитку («національної ідеї») як базового документа, що визначає і пріоритети політики національної пам'яті;

- наявність суттєвих регіональних, соціокультурних, етноконфесійних відмінностей, різкого соціального та партійно-політичного розшарування суспільства, що призвело до ерозії надособистісної (громадянської) свідомості на користь акцентування етнічної, регіональної, корпоративної ідентичності;

- зниження якості життя значної частки громадян, занепад доступної культурно-освітньої сфери;

- відсутність привабливої, гнучкої політики у сфері міжнаціональних відносин та по лінії центр – регіони, незадовільне фінансування програм мовно-культурної інтеграції корінних неукраїнських народів в українську громадянську націю;

- підміна (особливо у 2005–2009 рр.), державного курсу на формування української громадянської самоідентифікації нав'язуванням жорсткого етнонаціоналізму або певних регіональних версій тлумачення історії України як основи міфологізованої ідеології; по суті, насаджувалося поняття про національну пам'ять як про виключно резервуар історичних трагедій і лише негативних подій 1918–1991 років. Так, пропагуючи «історичні ініціативи» Президента України В. Ющенка, науковці доходили до того, що на сторінках дисертацій та солідних видань усерйоз пропонували: «у національній свідомості має вибудовуватися історичний символічний ряд: Батурин–Крути–Голодомор–УПА», якому належить стати «джерелом гордості за здобуту дорогою ціною незалежність» [11, с. 50];

- вплив на формування та функціонування конфліктного характеру моделей пам'яті (передусім «української радянської» та «української національно-громадянської» моделей), відсутність у певної частини населення усвідомленої громадянської самоідентифікації або перевага локальної ідентичності над загальнодержавною;

- недостатній рівень розвитку фахової дослідницької діяльності, помітне погіршення її теоретико-методологічного рівня та суспільної відповідальності тих, хто розробляє історичну тематику, за науковий рівень своєї творчості;

- помітне зменшення обсягу навчального часу, який відводиться на вивчення історичних дисциплін у вищих навчальних закладах, серйозні методичні проблеми викладання історії у загальноосвітній школі,

зокрема – вплив на зміст викладання вітчизняної історії (та навчальної літератури) регіональних уподобань та історичних міфів тощо.

Демонізація минулого або культивування мазохізму у поглядах на вітчизняну історію (на фоні й у переплетенні із руйнацією постсталінської моделі суспільства високої соціальної мобільності й захищеності) спричинила появу соціально-психологічних травм у пострадянському соціумі. Про них, зокрема, вдало висловився академік НАН України Мирослав Попович: «Можна з певною метафоричністю говорити про комплекси національної повноцінності чи неповноцінності, оскільки це перенесення на спільноту характеристик, які належать до психічної структури особистості. Суспільство не може бути божевільним. Проте воно може перебувати у стані психозу... Акцентує особистостей (тих, хто має яскраві риси характеру, що межують із патологією) в суспільстві багато, і такі риси, коли захотіти, можна знайти і в національній свідомості. Маргінальні ж настрої відбуваються «на полях» історії. Під час інфляції 90-х років минулого століття люди були сповнені очікувань змін на краще, а сьогодні оптимістичних поглядів меншає...» [12].

Пам'ять про здобутки у царині державотворення, культури, науки й мистецтва, у боротьбі проти іноземного поневолення, приклади конструктивного співробітництва корінних народів України та інша позитивна історична інформація залишалася поза увагою. Із суспільної свідомості «вимивалися» ті чинники, які формують громадянську ідентичність, повагу до державності, національну самоповагу та гордість за звершення предків, мобілізують духовні сили для забезпечення гідного майбутнього.

Відбувалася помітна віктимізація національної пам'яті – тобто накопичення й закріплення афективних змін в колективній пам'яті, історичній думці, соціокультурному полі, свідоме селекціонування у ході розробки національного гранд-наративу переважно (виключно) негативного опису та інтерпретацій подій минулого, цілеспрямоване насадження інформаційно-психологічними механізмами у масовій свідомості однобічно негативних (гіпертрофованих) уявлень про минуле.

Наполегливе й гіпертрофоване прищеплення українському народу відчуття власної «жертвовності» породжувало ескалацію деструктивних суспільно-психологічних реакцій по відношенню до реального (але такого, що залишилося у минулому). Процес віктимізації в його «агресивному» варіанті супроводжувався, зокрема, утворенням у колективній свідомості настроїв (комплексів) гніву на вже фізично відсутніх винуватців страждань предків, відрази, помсти, радикалізацією настроїв у суспільстві. Відбувалося каналізування болючих суспільно-психологічних реакцій на заздалегідь і кон'юктуро визначені об'єкти: інші етноконфесійні або соціальні спільноти,

політичних противників, іноземні держави тощо. У свою чергу, поширення ірраціональних поглядів ставило під загрозу громадянську, етноконфесійну, міжрегіональну стабільність у суспільстві.

При цьому із активних шарів національної пам'яті виводилася ретроспективна інформація про вагомі цивілізаційні здобутки українського народу, досягнуті під час перебування України у складі радянської федерації (серед яких зокрема – територіальна цілісність України, її статус члена-засновника ООН, міжнародно-правове закріплення існуючих кордонів, створення величезного науково-промислового й культурно-освітнього потенціалу тощо – історичної спадщини, яка вирішальним чином уможливила оформлення державного суверенітету та потенціал розвитку України).

З погляду ***внутрішніх негативних чинників впливу на національну пам'ять*** небезпеку становило кон'юнктурне використання або тенденційне тлумачення історичного матеріалу, перетворення його на знаряддя політичного протистояння, розпалення міжнаціональної ворожнечі та міжрегіонального відчуження, ксенофобії, національної або релігійної нетерпимості з боку окремих політичних формувань та громадських організацій (у т.ч. таких, що є провідниками впливу зовнішніх сил). Це ускладнювало діалог між суспільними, національними, регіональними спільнотами, поставило під загрозу збереження громадянської злагоди й територіальної цілісності України.

Всередині України ерозію національної пам'яті спричиняли, передусім:

- перетворення історичного матеріалу на знаряддя політичної боротьби, елемент провокування іредентистських та сепаратистських настроїв, політичного екстремізму;

- прояви, із використанням «історичних аргументів», національної ворожнечі, шовінізму, національної або релігійної нетерпимості з боку окремих осіб, політичних сил, громадських організацій, ЗМІ;

- штучна консервація в історичній свідомості елементів тоталітаризму, крайнього етнонаціоналізму та інших несумісних із обраною Україною моделлю розвитку демократичної та правової держави;

- наявність у суспільній свідомості полярних, політично заангажованих та емоційно перевантажених оцінок важливих подій вітчизняної історії, що ускладнює діалог між певними суспільними, національними групами;

- поширення вітчизняними ЗМІ серед широкого загалу з комерційних або вузько корпоративних інтересів перекрученого, фальсифікованого інформаційного продукту на історичну тематику.

На сферу національної пам'яті України скеровуються ***зовнішні цілеспрямовані інформаційно-психологічні впливи*** з метою

послаблення реального суверенітету держави й морально-психологічної стійкості народу. Їх виникнення пов'язане із інформаційними впливами глобалізації, радикальними змінами у системі міжнародних відносин після розпаду комуністичного блоку та СРСР, суперечливими суспільно-політичними та ідейно-духовними процесами у суміжних з Україною державах, боротьбою зовнішніх центрів сили за вплив на ситуацію в Україні та її зовнішню політику з урахуванням вагомого геополітичного та гео економічного потенціалу України, що відбувається на фоні суттєвого послаблення сектору безпеки та оборони України, нестабільності її внутріполітичного становища, обмежених економічних можливостей держави.

Водночас державна політика національної пам'яті не втрачала свого значення як важіль громадянської консолідації суспільства, збереження національної самодостатності в умовах глобалізаційних процесів, мобілізації духовних сил народу на розв'язання наявних проблем та реалізації стратегії розвитку України як повноцінної європейської держави у XXI столітті.

Більше того, не в останню чергу саме глобалізаційні інформаційно-політичні впливи призвели до формування так званої нової історичної культури. Її сутність полягає у тому, що історична наука та історична пам'ять із знаряддя обслуговування суспільно-політичних інтересів та освіти перетворилася на самостійний елемент державної політики (включаючи зовнішньополітичну сферу), а глумачення історії набули рангу оформленої у правовому відношенні діяльності, яка спирається на спеціально створені державні інституції, громадські організації та рухи тощо.

За деякими підрахунками, станом на 2010 р. понад 70 країн світу (пострадянські держави, певні країни різних регіонів Африки, В'єтнаму та інші держави) опікувалися проблемами подолання «історичних травм» у формі розробки та реалізації відповідної державної політики та суспільно-правових дій. З'явилося поняття «законів пам'яті» – явище, яке характеризує те, як нинішні покоління людей уявляють собі минуле та як ставляться до нього. Сучасні інформаційні засоби перетворили історію на «інформаційний продукт масового споживання», істотно підірвавши «монополію» науковців та «канонічних» підручників [13, с. 28–29; 14].

Доцільно звернути увагу і на некритичне сприйняття (або свідоме, настирливе просування у пострадянській методологічній вакуумі, що утворився на монопольному місці методології й світогляду історичного матеріалізму, вульгаризованого марксизму) у професійному гуманітарному середовищі саме тих історіософських поглядів, які агресивно сповідують дераціоналізацію поглядів на явища суспільного життя, породжують, за висловом Ф. Анкерсміта, «інтелектуальний алкоголізм».

Як влучно зазначили автори капітальної праці з історіографії нового та новітнього часу, у пострадянських державах «в моду увійшли загадкові письмена й незрозумілий жаргон, який викликав обгрунтовані підозри, що це – димова завеса, аби приховати відсутність змісту. Істориків оточили носії двох нових мов..., чи то йдеться про бездушні математичні формули кліометристів, чи то про жаргон постмодерністів, котрий нерідко збиває з пантелику...». Колишній прихильник «радикально-екстремістського «лінгвістичного повороту»... Домінік Ла Капра уїдливо зауважив, що якщо довести до логічного кінця погляди постмодерністів, то доведеться визнати, що «нічого не існує» і в самому тексті» [15]. Не всі вітчизняні історики дослухалися до Й. Рюзена, котрий закликав до урахування того, що погляди зарубіжних авторів «пов'язані з традицією західно-європейського історичного мислення» [16, с.13], а відтак потребують розуміння їхнього цивілізаційного та гносеологічного коріння, а не пасивного сприйняття із захватом неофітів.

Водночас із зарубіжної історіографії та праць діаспорних авторів (передусім тих, які орієнтувалися на політичні угруповання діаспори та з 1991р. «експортували» в Україну конфронтаційні стосунки між собою, що законсервувалися з 1920–1950-х рр.), були широко запозичені концепти, які відзначаються політичною заангажованістю, і були породжені атмосферою міжблокової воєнно-політичної конфронтації, холодної війни. У масову свідомість цілеспрямовано закарбовувалися (або активізувалися маніпулятивними прийомами міцно, здавалося б, забуті) саме конфронтаційні, дратівливі уявлення про минуле, негативно психологічно забарвлені настроями образ (реальних або вигаданих, роздмуханих), помсти, ненависті, необгрунтованих історичних претензій, жорстким етнонаціоналізмом, відразою до певних етносів тощо (зокрема відроджувалися у програмних настановах й ідеології націонал-радикальних організацій, в сучасній Україні реанімовано погляди інтегрального націоналізму, від якого сама ОУН (Б) офіційно відмовилась у 1943 р).

Доводиться визнати, що ерозії історичної пам'яті та мислення під зовнішніми впливами сприяли укорінені соціально-психологічні риси частини інтелігенції. Ще у 1915 р. відомий київський богослов Василь Зеньківський вказав на риси, властиві і нині частині (за зухвалою самоназвою) «креативного класу»: «Знайомство із західною культурою, яке далеко пішло вперед, поступово віддало нас у полон до Заходу; ми усвідомили себе до такої міри відсталими, до такого ступеня незрілими, що, імовірно, залишалося одне – піти суцільно у роботу із засвоєння західної культури. Захід уявлявся нам джерелом світла й культури, і ми, як боягузливі учні, чекали від Заходу одкровення, чекали дива... Там йшло справжнє життя, там все було «справжнє». Все було цікаве й важливе, – а у нас нічого, нічого не було... Ще й

донині збереглася риса нашої інтелігенції, що йде саме з цього часу – рабське боягузтво перед думкою Європи, дитяче прагнення до того, аби нас вважали цілком дорослими, культурними людьми. Ми потрапили в полон до Заходу, тим більш важкий, що культура Заходу не стояла на місці, але й інтенсивно рухалася вперед. Ми бачили цей рух й неминуче хапалися за «останнє слово» його і усе ж таки не встигали...» [17, с. 185-186].

Вкотре підтверджувалася і думка видатного філософа-киянина Миколи Бердяєва: інтелігенції були властиві слабкий розвиток особистого стрижня, нелюбов до самостійної думки, громадянська безвідповідальність у суспільному житті: «Засвоєння західних ідей і вчень... було в більшості випадків догматичним. Те, що на Заході було науковою теорією, яка підлягала критиці, гіпотезою чи врешті-решт істиною відносною, частковою, що не претендувала на всезагальність, у російських інтелігентів перетворювалося на догматику, на щось на вірець релігійного одкровення» [18, с. 101].

Змушені звернути увагу і на руйнацію «професійного імунітету» та сумнівності частини українських істориків – досить згадати, що з 1992 р. і донині, наприклад, з незрозумілим ентузіазмом триває тиражування «наказу Берія та Жукова про виселення в Сибір всіх українців, які перебували під німецькою окупацією», хоча неодноразово експертно доведено фальшивість цього витвору нацистської спецпропаганди (листівки).

Одним із напрямів розшарування поля національної пам'яті як консолідуючого громадянського чинника став вплив на гуманітарну сферу буття етнічних неукраїнських громад в Україні, провокування їх ментального відчуження, сепаратистських спрямувань тощо.

У східноєвропейських посткомуністичних країнах ідеологічний вакуум, що утворився після скасування офіційної ролі комуністичної ідеології, почав заповнюватися елементами історичного традиціоналізму, етнонаціоналізму, ксенофобії, територіального ревізйонізму тощо. У сфері історичної пам'яті проявилася суспільно-політична й суспільно-психологічна хвиля ностальгії за імперським минулим та втраченим статусом регіональних лідерів. За визначенням угорського філософа Й. Бібо, «виник такий психологічний настрій, якому притаманний стан істерії», діячі «національної науки перейшли до “наукового” обґрунтування історичного, а за відсутності такого – доісторичного права нації на існування, її місці, яка виправдовує самостійне, суверенне національне буття, “наукових” аргументів в територіальних суперечностях... Така “наука” привчила національну еліту виходити не з реальної дійсності, а з вимог, які висуваються навколишньому світу» [19, с.67].

Для посилення довгострокового політичного впливу в Україні, систематичної роботи із свідомістю етнічних громад своїх титульних

народів в Україні, впливу на гуманітарну сферу їх буття, національну (історичну) свідомість використовуються:

- спеціалізовані державні органи сусідніх держав («Росспівробітництво» – Федеральне агентство у справах Співдружності Незалежних Держав, співвітчизників, що мешкають за кордоном, та по міжнародному гуманітарному співробітництву у Російській Федерації; Департамент у справах румунів звідусіль, підпорядкований безпосередньо прем'єр-міністру Румунії, Міністерство виховання та досліджень Румунії; Відомство у справах закордонних угорців при уряді Угорщини; Турецьке агентство зі співробітництва та розвитку при МЗС Туреччини тощо);

- можливості дипломатичних та консульських представництв, їх спеціалізованих підрозділів, спеціальних служб, прихована діяльність з надання подвійного громадянства;

- можливості державних та недержавних інформаційних органів (так, інформаційний вплив на компактні етнічні громади Закарпаття ведуть понад 80 телерадіостанцій Угорщини, Словаччини та Польщі);

- різноманітні програми, культурно-просвітні, релігійні та інші організації, фонди, які отримують часткове державне утримання;

- активісти національно-культурних і етнічних громадсько-політичних об'єднань громадян України (за наявними даними до 30-50% румунів Північної Буковини мають вже румунські паспорти, а «картою поляка» оціночно можуть побажати скористатися до мільйона громадян України);

- функціонери релігійних громад, місіонери, студенти, які навчаються у вищих навчальних закладах зарубіжних держав;

- неурядові організації зарубіжних держав (НУО), які отримують державну підтримку та поширюють свій вплив й представництво на теренах України. При цьому відбір громадян України для співпраці з НУО ведеться на конкурсній основі із застосуванням тестування, прихованого психологічного вивчення, нейролінгвістичного програмування, після чого їх навчають за кордоном формам і методам ідейно-психологічного впливу на співгромадян [див.: 20 – 26].

Необхідно зауважити, що в ряді посткомуністичних держав зростає вплив націоналістичних організацій на політичний клімат країни. Так, в Угорщині націоналістична партія «За крашу Угорщину» («Йоббік») на виборах навесні 2010 р. отримала в парламенті до 19% мандатів, провела трьох депутатів до Європарламенту. Вона ж сформувала «Угорську гвардію» – воєнізоване формування, яке використовує символіку та уніформу угорських нацистів («нілашистів») з партії «Схрещені стріли». Лідери «Йоббіка» та інших націонал-радикальних партій вважають справедливим повернення Угорщині «земель корони святого Іштвана» та принаймні частини Закарпаття із Унгаром (Ужгородом) та Мункачем (Мукачевим), відкидають «образливі для

угорської нації» умови Тріанонського договору 1920 року. У програмі партії закріплені гасла «надання всім угорцям, що проживають на території України, другого громадянства», «ініціювання референдумів про приєднання етнічних земель до Угорщини» тощо (станом на середину 2000-х рр. в Україні мешкало близько 160 тис. угорців, з яких до 150 тис. – у Закарпатті, причому почалася видача їм угорських паспортів попри протести Києва) [27].

Враховуючи проаналізовані вище виклики та небезпеки національній пам'яті як важливій складовій гуманітарної сфери буття України, закономірним буде постановка питання про роль науковців-істориків та в цілому гуманітаріїв в обстоюванні інформаційно-духовної безпеки держави [див. також: 28]. На нашу думку, одним із завдань цієї державотворчої місії істориків має стати вивчення зазначених ризиків, їх моніторинг, роз'яснення співгромадянам сутності й небезпеки деструктивних прийомів, які застосовуються для ерозії національної пам'яті українського народу.

Передусім йдеться про роз'яснення змісту провідних інформаційно-психологічних, етнополітичних методів та прийомів, котрі застосовуються для руйнації національної пам'яті, а саме:

- штучна ерозія позитивної, суспільно значущої для життєдіяльності народу та держави пам'яті про минуле;
- випучення або «перекодування» змістів та світоглядних основ, котрі спираються на колективну пам'ять про минуле;
- впровадження у масову свідомість чужорідних, політично загострених тлумачень історії, які ведуть до дезінтеграції державницької організації та суспільного буття народу;
- пряма фальсифікація (фабрикація) історико-документального матеріалу, або приховування «небажаної» історико-документальної бази, інформації, застосування спекулятивних (маніпулятивних) прийомів інтерпретації фактичного матеріалу;
- наполеглива дискредитація («демонізація») історичної спадщини та традицій, ключових фігур історичного поступу нації;
- намагання довести до антагонізму світобачення в цілому та погляди на історію між різними поколіннями українського народу, що загрожує штучним перериванням цивілізаційної традиції та ерозією нації зсередини;
- створення відповідних структур, підготовка, виховання та заохочення «інтелектуального ударного загону» «війни з вітчизняною історією», з одночасними теоретико-методологічним роззброєнням та морально-психологічним спантеличенням гуманітарного професійного прошарку;
- прагнення до деінтелектуалізації, дераціоналізації масової свідомості як головної передумови «перекодування» національної пам'яті – важливої складової державно-політичної лояльності та національно-культурної (цивілізаційної) ідентичності українського народу;

- творення міфологізованих «місць пам'яті» (пам'ятників, меморіалів тощо як засобу некритичного укорінення запозичених трактувань минулого України (його спірних, болючих проблем).

Список використаних джерел:

1. Малинецкий Г. Доклад о перспективах РФ // Калашников М. Новая опричнина, или Модернизация по-русски / Максим Калашников и др. – М.: Фолио, 2011. – С. 305–345.
2. Жарков Я. М. Психолінгвістика, етнопсихологія, соціопсихологія як теоретичні основи інформаційно-психологічного впливу / Я. М. Жарков, С. М. Поліщук // Матеріали науково-практичного семінару «Інформаційна боротьба: проблеми та шляхи їх вирішення». – К.: НАОУ, 2004. – С. 46–72.
3. Безансон А. Лихо століття: про комунізм, нацизм та унікальність голокосту / А. Безансон. – К.: Пульсари, 2007. – 136 с.
4. Слипченко В. И. Войны шестого поколения. Оружие и военное искусство будущего / В. И. Слипченко. – М.: Вече, 2002. – 384 с.
5. Панарин И. Н. Информационная война и геополитика/ И. Н. Панарин. – М.: Поколение, 2006. – 560 с.
6. Петрик В. М. Информационно-психологическая безопасность в эпоху глобализации / В. М. Петрик, В. В. Остроухов, А. А. Штоквиш и др. – К.: Б.м., 2008. – 544 с.
7. Жарков Я. М. Інформаційно-психологічні операції як основна форма інформаційної боротьби / Я. М. Жарков // Труди академії [Національної академії оборони України]. – 2003. – № 41. – С. 135–145.
8. Павловська С. В. Сутність інформаційно-комунікативних заходів та особливості використання комунікативних технологій у воєнних конфліктах та локальних війнах другої половини ХХ – початку ХХІ століть / С. В. Павловська // Труди академії [Національної академії оборони України]. – 2008. – № 81. – С. 282–291.
9. Веденеев Д. Сили психологічних спецоперацій США / Д. В. Веденеев // Волонтер. – 2012. – № 5. – С. 24–28.
10. Проханов А. А. Симфония Пятой империи / А. А. Проханов. – М.: Яуза-Эксмо, 2007. – 288 с.
11. Зерній Ю. О. Державна політика пам'яті в Україні: становлення та сучасний стан / Ю. О. Зерній // Стратегічні пріоритети. – 2008. – № 3. – С. 41–51.
12. Кириченко І. Українство без комплексів? / І. Кириченко // Дзеркало тижня. – 2009. – 28 березня.
13. Зашкільняк Л. Історична пам'ять і соціальні функції історії у сучасному світі // Україна – Європа – Світ. – Вип. 2: Міжнародний збірник наукових праць. Серія: історія, міжнародні відносини / Л. Зашкільняк. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009. – С. 156–159.
14. Тишков В. А. Новая историческая культура / В. А. Тишков. – М.: МГОУ, 2011. – 232 с.
15. Историография истории нового и новейшего времени стран Европы и Америки / Под редакцией И. П. Деметьева, А. И. Патрушева. – М.: Простор, 2000. – 432 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nashaucheba.ru/v20747/?cc=1&view=djvu>
16. Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення / Й. Рюзен. – Львів: Літопис, 2010. – 358 с.
17. Зеньковский В. В. Россия и Православие / В. В. Зеньковский // Христианская мысль. – К., 2005. – Вып. II. – С. 179–192.

18. Грабовський С. Утопія більшовизму на українських теренах / С. Грабовський // Україна крізь віки. – К.: Ярославів вал, 2000. – 312 с.
19. Бибі І. Нищета духа малых восточно-европейских государств / И. Бибі // ЭКО – 1992. – № 4. – С. 68–75.
20. Григорьев В. Военно-политические игры / В. Григорьев // Ежедельник «2000». – 2009. – 15 мая.
21. Лозуно С. Двойные стандарты в ущерб национальной безопасности / С. Лозуно // Ежедельник «2000». – 2009. – 15 мая.
22. Иванников И. Скрытая угроза-3: неправительственные организации / И. Иванников // Секретные материалы. – 2009. – № 7. – С. 2–3.
23. Унгуряну И. Военные спецслужбы Румынии / И. Унгуряну // Волонтер. – 2012. – № 2. – С. 12–17.
24. Іванніков І. «Довгі вуха» стратегічного партнера / І. Іванніков // Волонтер. – 2012. – № 4. – С. 4–10.
25. Іванніков І. Польські спеціальні служби / І. Іванніков // Волонтер. – 2012. – № 6. – С. 52–58.
26. Донато Д. В. преддверии «Романна маре», или Прощай, Буковина / Д. В. Донато – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kramtp.info/news/13/full/id=2486>
27. Буркуш М. Кого манить «корона святого Іштвана»? / М. Буркуш // Волонтер. – 2012. – № 3. – С. 4–11.
28. Веденєєв Д. В. Військова історія як інструмент обстоювання територіальної цілісності Української держави / Д. В. Веденєєв // Воєнна історія Поділля та Буковини: Наук. зб. – Кам'янець-Подільський, 2009. – С. 413–419.

Веденєєв Д. В. Вызовы в гуманитарной сфере Украины и национальная память.

В статье рассматриваются основные внутренние и внешние факторы (вызовы, угрозы), которые могут деструктивно влиять на состояние исторического сознания и национальной памяти украинского народа, общественно-политическую ситуацию в Украине, ход формирования современной украинской политической нации. Показаны негативные последствия превращения сферы национальной памяти в поле политического противоборства, вмешательства в информационное пространство Украины определенных зарубежных неправительственных организаций, применения так называемого «организационного оружия» (информационно-психологических методов).

Ключевые слова: национальная память, историческое сознание, информационная безопасность, ментальность, политическая борьба, манипуляция сознанием, неправительственные организации.

Vedeneev D. V. Challenges in the humanitarian sector of Ukrainian national memory.

The article examines the main internal and external factors (challenges, threats) that can have a destructive effect on the state of historical consciousness and national memory of the Ukrainian people, the socio-

political situation in Ukraine, the process of formation of modern Ukrainian political nation. Shows the negative effects of the transformation of the national scope of the memory in the political struggle, and interference in Ukraine's information space of certain foreign non-governmental organizations, the use of so-called «organizational weapon» (information-psychological methods).

Keywords: *national memory, historical consciousness, information security, the mentality, the political struggle, manipulation of consciousness, non-governmental organizations.*

ЗАКОНОМІРНОСТІ СУСПІЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ: ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

Обґрунтовано дослідження закономірностей розвитку суспільної пам'яті. Встановлено залежність політичного життя від процесів пригадування і забуття у суспільстві. Політичні зміни також позначаються на можливостях спільноти пам'ятати. Закони memory studies покликані виявити і узагальнити стійкі та об'єктивні зв'язки між цими процесами.

Ключові слова: суспільна пам'ять, політичне життя, студії пам'яті, закон, закономірність, тенденція.

Проблема суспільного пам'ятання та забуття найбільш поширена сьогодні на межі наукового стилю та публіцистичного жанру, між теоретичними положеннями і популістською риторикою. Сучасні memory studies (студії пам'яті) тяжіють до особистості та загального визнання у соціально-гуманітарному дослідницькому просторі. Однак їх статус досі залишається непевним. Над становленням і розвитком актуальних досліджень колективної пам'яті тяжіє ряд перешкод, серед яких варто виділити категоріальні конфлікти, методологічні непорозуміння, труднощі перекладу, міждисциплінарну ізолюваність. Базові складові-атрибути науки (самостійні предметне поле, набір категорій, методологічні основи) серед прихильників нового дослідницького напрямку викликають більше дискусій, аніж узгодженості.

Окремої уваги потребують виявлені закони і закономірності пам'яті. Такі дійсно існують, доведені і обґрунтовані дослідниками, але потребують подальшої систематизації та утвердження, як невід'ємної частини меморіальної парадигми. Закони і закономірності становлять зміст науки, дають змогу здійснювати прогнози щодо її розвитку, формувати нові проблеми. Особливістю законів memory studies є те, що вони дозволяють виявляти повторюваність, послідовність і порядок у політичних відносинах і процесах, суттєво позначаються на політичному житті індивіда, груп та суспільства в цілому.

Вивчаючи відносно вузький сегмент суспільної пам'яті – меморіальні практики, – американський соціолог П. Коннертон у назві своїх праць сформулював ключові запитання memory studies: «Як суспільства пам'ятають?» та «Як модерність забуває?» [6; 12]. Проектуючи дану проблематику на сферу політичного життя суспільства, конкретизуємо її наступні важливі аспекти:

Що саме спільноти людей та окремі індивіди пригадують, а що втрачають з загального обсягу соціально і політично значимої інформації?

У який спосіб реалізується передача і відтворення досвіду у політичному житті суспільства?

Чому лише окремі знання про минуле залишаються актуальними для публічного простору?

За яких умов у суспільно-політичному житті відбувається реабілітація чи «стирання» образів минулого?

З якою ціллю соціально-політичні суб'єкти актуалізують певні спогади?

До яких наслідків у суспільстві призводять процеси пригадування і забування?

Частково відповіді на ці запитання можна знайти у працях О. Антонюка, Е. Вест, І. Гирича, Я. Грицака, Ю. Зерній, С. Кара-Мурзи, А. Киридон, Ж. Мінка, Л. Нагорної, П. Нора, Ж. Скотта, Ш. Требста, О. Удода, М. Хальбакса, Ю. Шаповала, Б. Шварца, Г. Шумана та інших відомих зарубіжних і вітчизняних вчених, які й заклали основи сучасного розуміння законів *memory studies*.

Поняття «політичного» стереотипно асоціюється у більшості співвітчизників (серед яких немало й науковців) з брудною, позбавленою моральності, справою. Втім політичне життя суспільства багатогранне та стосується кожного з нас. Зважаючи на всеосяжність, інклюзивність, універсальність політики, все більше фахівців різних галузей наук звертаються до проблематики політичного у тій чи іншій сфері людського буття. Політика задає напрямок, визначає характер, спрямовує хід розвитку. Відкритим при цьому залишається питання про те, хто (чи що) визначає саму політику? Яке місце в цих процесах займають проблеми суспільного пам'ятання і забуття.

Відзначимо, що вивчення закономірностей пам'яті має свої особливості і труднощі, пов'язані з незвичною природою мнемічних проявів, які належать до категорії суб'єктивних. Традиційно закони мисляться як такі, що існують об'єктивно, незалежно від свідомості людей, як вияв необхідних, суттєвих, внутрішніх взаємозв'язків між властивостями речей та різноманітними тенденціями розвитку. Однак пам'яті властива значна динамічність та ірраціональність, а тому закономірності її розвитку майже ніколи не визначаються однозначно. Закони *memory studies* – це здебільшого закони-тенденції, що оперують категоріями «можливість» і «дійсність». Пізнання закономірностей процесів пам'яті вимагає від дослідника вміння абстрагуватися від індивідуальних, несуттєвих ознак того чи іншого явища.

Погодимося з позицією авторів вітчизняного підручника «Філософія політики», котрі стверджують: всі закони науки – не що інше, як ідеалізації, які лише в силу об'єктивної спрямованості людського

пізнання проектується на довкілля, витлумачуючись як складові самої реальності. У такому розумінні не існує не тільки законів суспільного (у тому числі й політичного) руху, а й будь-яких інших законів взагалі, так само, як у навколишній реальності не існує, скажімо, понять. А от певні об'єктивні аналоги, які традиційно називають об'єктивними законами, тенденціями, закономірностями тощо, на основі яких і формуються закони науки як певна ідеалізація, абстракція, існують в самій реальності, зокрема політичній [9, с. 336–337]. Ідеалістичні закони *memory studies* справедливо відображають суспільно-політичні реалії, визначають тенденції самого громадсько-політичного буття людей, а тому є необхідними інструментами теоретичної та практичної діяльності.

Закономірності розвитку суспільної пам'яті вивчалися в рамках багатьох наук (філософія, історія, психологія, політологія та ін.). Важливим є внесок американських вчених Г. Шумана та Ж. Скотта, які (завдяки конкретному соціологічному інструментарію, в рамках теорії колективної пам'яті поколінь) довели кілька важливих закономірностей пам'яті. Вихідним положенням даного вчення є наступне твердження: спогади про важливі політичні події і соціальні зміни структуровані за віком. Дослідники відзначають, що люди зазвичай не здатні пригадувати в якості важливих ті явища і процеси, що відбулися до початку їх життя. Автобіографічна пам'ять значно багатша та більш значуща для особистості. Більшість людей не пригадують і не визнають за важливі також і ті події, що відбулися пізніше за період їх первинного дорослішання. В той же час, юність і період ранньої молодості – головний період, коли у свідомості закріплюються важливі політичні спогади, характерні для даного покоління. Перші політичні та соціальні враження, які здобуває індивід, видаються найбільш значимими для формування його переконань. Зокрема йдеться про, так званий, «ефект кагорти» – характер покоління, сформований подіями, які відбулися у юнацькому віці, що справляють вирішальне значення на майбутнє його сучасників. Ця особливість дозволяє передбачити поведінку великих груп людей, їхні політичні установки та рішення. А найбільш значимим фактором, який впливає на історичну пам'ять, вчені називають освіту. За даними Г. Шумана і Ж. Скотта, більшість респондентів, які не змогли вказати певної історичної події чи соціально-політичної зміни, були неосвіченими [11].

Ці особливості суспільного пригадування і забуття варто також доповнити міркуваннями С. Кара-Мурзи. Російський дослідник зауважив, що передусім запам'ятовується те, що викликало враження, водночас інформація, не підкріплена «чуттєвою пам'яттю», швидко витісняється. Роль найрізноманітніших почуттів у запам'ятовуванні ретельно виважена. Тому сьогодні розроблено цілий ряд математичних моделей, які дозволяють конструювати виступи політиків, їх

повідомлення, що цілеспрямовано закарбуються у довгострокову або короткострокову пам'ять, чи будуть корисними як нейтральне прикриття, що створює загальну правдоподібність [5, с. 240–241]. Тож коли та чи інша подія має емоційний супровід, у неї є більші шанси залишитися у пам'яті людей. З іншої сторони, коли спогад має значне емоційне підґрунтя, його легше корелювати ззовні.

Суспільна пам'ять – це не лише знання певних подій минулого, і не тільки враження про них, але й їх оцінка громадянами. Данні соціологічних опитувань свідчать про те, що у структурі змісту суспільної пам'яті змінам найбільше піддаються не знання історичних подій, а саме їх оцінки. При чому частіше за все предметом переосмислення постають відносно нещодавні події, живі очевидці яких становлять основу суспільства. Подібну закономірність засвідчують дослідження Інституту соціології НАН України, наведені у публікації І. Гирича та Ю. Шаповала. У липні 2005 року (тоді, коли імпульс перемоги Помаранчевої революції в суспільній свідомості був відчутний) найвагомішим здобутком українського народу, який заслуговує на те, щоб бути предметом національної гордості, залишалася для громадян «Перемога у Великій Вітчизняній війні» (50%). За нею в порядку спадання вагомості йшли «Творчість великих українських поетів, письменників, композиторів та виконавців» (40%), «Досягнення українських спортсменів» (40%), «Помаранчева революція 2004 року» (32%), «Вершинні досягнення української народної творчості (думи, пісні, декоративно вжиткове мистецтво, народна архітектура тощо)» (29%), «Повоєнна відбудова господарства» (27%), «Проголошення незалежності України у 1991 році» (23%), «Історія українського козацтва, Запорозької Січі» (23%), «Боротьба українських правозахисників (П. Григоренко, Л. Лук'яненко, М. Руденко, В. Чорновіл) проти тоталітарного режиму» (18%). Дослідження, проведене лише через рік (серпень 2006 р.), в цілому підтвердило послідовність в ієрархії сприйняття українцями подій власного минулого. Єдиним суттєвим винятком стало те, що вже через рік драматично (від 32 до 15%) скоротилося число тих, хто вважав такою подією перемогу Помаранчевої революції [1, с. 27].

Досліджуючи регіональні особливості пам'яті українців, Я. Грицак обґрунтовує правило: що віддаленіша від нас та чи інша історична подія чи історична постать, то більше однозначності щодо її оцінки спостерігається серед мешканців різних регіонів. Скажімо, більшість мешканців України визнає центральність Київської Русі для української історії і пишається своїм козацьким минулим [2, с. 69]. В той же час відносно нещодавнього минулого у перехідному суспільстві ностальгійні суспільні настрої можуть поглиблюватися. Відтак розмиваються конкретні обриси минулого, втрачаються негативні і гіперболізуються його позитивні сторони, актуалізується необхідність

лінійності розвитку, створюється ілюзія руху, видимість необхідної легітимності та ідентичності. Окремий науковий інтерес становить властивість суспільств одразу ж після трагічних, шоківих історичних подій (приміром, світових воєн, масових репресій) забувати, витіснити за межі свідомості, замовчувати їх сутність, «викреслювати з пам'яті», в надії повернутись до попереднього стабільного стану розвитку. Отже, громадяни схильні швидше змінювати своє ставлення до подій нещодавнього минулого, учасниками або очевидцями яких вони були, аніж до тих історичних процесів, яких вони не переживали.

Типовим для перехідних періодів розвитку є циклічний характер протікання проявів пам'яті у політичному житті суспільства. Політичний традиціоналізм змінюється конкуренцією інтерпретацій минулого, останній в свою чергу може перерости у конфлікт пам'ятей. Наступний цикл варіативний, що передбачає розвиток до консенсусу пам'ятей або й демократичного полілогу у сфері інтерпретацій минулого. При цьому не виключена можливість повернення до традиціоналізму у політиці, або одночасне співіснування вище означених проявів суспільної пам'яті. Специфічні стани суспільної пам'яті (соціальна ностальгія, гіпертрофований інтерес суспільства до минулого, суспільна амнезія) також часто змінюють один одного, в чому можна прослідкувати певну циклічність. В цій почерговій зміні проявляються ритми, загальна динаміка суспільно-політичного життя, значимі довготривалі або короткі етапи життєдіяльності спільнот.

Цікаві закономірності розвитку суспільної пам'яті виявлено сучасними науковцями в пошуках відповіді на запитання: чому за певних обставин увага суспільства до історичного минулого часто набуває гіпертрофованих форм, а в інших умовах громадяни практично не виявляють жодного інтересу до власної історії? Сьогодні вчені приходять до висновку, що минуле витісняє майбутнє в політичних дебатах тим переконливіше, чим більше зростає відчуття негарантованого майбутнього [див. наприклад 7; 8]. Брак інтересу до історії може розвиватися на фоні довготривалого періоду соціально-економічної стабільності, заможності, політичного перемир'я. Однак пам'ять має найбільший вплив на політику у тих політичних системах, які нещодавно пережили радикальні зміни, різкі перетворення. За таких обставин історія не сприймається як дещо відмінне від приватної біографії, а переживається як частина власного життя або життя власної родини.

Динаміка розвитку суспільної пам'яті залежить від актуальних політичних запитів. За відновленням певного спогаду у більшості випадків стоїть конкретний політичний інтерес, а за його втратою – прагнення приховати минуле з огляду на конкретну політичну доцільність. До прикладу, Л. Леві пише: «Пам'ять стає гучнішою, коли окремим індивідам чи окремій нації потрібно означити себе яко

жертву або яко героя; вона стає мовчазнішою або навіть зазнає амнезії, якщо минуле вважається злочинним» [3, с. 259]. Роз'яснює подібні міркування і сербський дослідник М. Павічевіч: політичне втручання у соціальне середовище пам'яті має тенденцію перетворюватися на ідеологічне. Ідеологічні зловживання пам'яттю є свого роду маніпуляціями, що покликані виправдати або узаконити політичну систему, порядок чи владу. Відповідна «корупційна» форма політики пам'яті намагається нав'язати і встановити гегемонію правлячої пам'яті [13]. Страху забування та нагадування визначають суспільно-політичну дійсність. Спільноти не люблять, коли їм нагадують про давні провини; бояться вони й залишитись забутими у майбутньому.

Історія та пам'ять суспільства про неї є тими складними явищами буття людини, які прийнято обговорювати широким загалом і які викликають потужний резонанс у громаді. Як і проблеми культури, моралі, мови, питання про те, яким насправді було минуле народу, торкається практично кожного члена суспільства. Пройшовши елементарні ступені соціалізації, здобувши мінімальні історичні знання у закладах середньої освіти, кожен громадянин має певне уявлення, образи, власні інтерпретації минулого, а отже, вважає себе компетентним у цих питаннях. Можемо також зробити припущення, що саме ця властивість суспільної пам'яті робить громадянсько-політичне життя найбільш вразливим до дискусій навколо перегляду історії. Мабуть тому владні суб'єкти використовують конфліктний потенціал історичної пам'яті, коли прагнуть приховати, залишити непомітними для суспільної свідомості більш глибокі, актуальні економічні, соціальні, політичні перипетії. Переважна більшість населення не вважає за потрібне або відчуває брак знань для того, щоб брати участь у обговоренні дійсних проблем, але водночас усвідомлює власну причетність, коли йдеться про тлумачення подій давнини. Тож тенденційне звернення до історичної пам'яті реалізується в періоди гострих економічних, соціальних, політичних криз, в той час як актуалізація живої пам'яті (спогадів про нещодавні події) зазвичай обумовлена потребою суб'єктів державної влади у делегітації попереднього владного режиму або політичних опонентів.

Ще одна закономірність розвитку суспільної пам'яті, яку варто враховувати у політологічних розвідках та політичній практиці, відкрита дослідниками просторових та соціальних рамок пам'яті. Сутність її можна сформулювати наступним чином: процеси суспільного пригадування, впізнавання, актуалізації минулого інтенсифікуються з розширенням їх матеріальних відповідників у теперішньому суспільно-політичному житті; і навпаки – звуження фізичного простору, що нагадував про події минулого, поступово призводить до повної чи часткової втрати суспільством відомостей про ці події. Тому для функціонування як індивідуального, так і

колективного спогаду необхідні ментальні та матеріальні простори групи (М. Хальбвакс) [10], відповідні «місця пам'яті» (П. Нора) [8], ритуальні дійства – меморіальні церемонії / церемонії вшанування пам'яті та тілесні практики, як акти передачі пам'яті (П. Коннертон) [6]. Очевидно, що велика кількість пам'ятників, меморіальних місць, публічне вшанування історичних осіб, всезагальні святкування та інші подібні заходи нерідко стають частиною політичного життя суспільства. Вони підживлюють, посилюють і легітимізують пам'ять про ті чи інші історичні події і явища. В той же час, цілеспрямоване руйнування подібних матеріальних проявів суспільної пам'яті, відмова від них поступово витісняють із суспільної свідомості й спогади про них.

Вагомий вимір політологічного розуміння закономірностей суспільної пам'яті становлять організовані спільноти пам'яті, що агрегують та артикулюють інтереси громадян у сфері публічної інтерпретації спогадів. У сучасній соціогуманітаристиці поняття «спільнота пам'яті» може вживатися і у значенні символічного конструкту, і як ціннісно чи/та нормативно окреслена соціальна група; зміст даного поняття варіюється залежно від контексту вживання, а також від галузі науки, у рамках якої працює дослідник даного феномену. Зокрема спільнотою пам'яті можна назвати громадську, неурядову організацію людей, об'єднану навколо спільних спогадів, знань, оцінок окремих подій історичного минулого. Аналізуючи актуальні тенденції суспільного пригадування та забуття, важливо звернути увагу на число, характер діяльності, особливості взаємодії громадських формувань, що функціонують у системі політики пам'яті. Світовий досвід становлення глобального інформаційного суспільства дає можливість визначити національні пріоритети та відмінності, які виявляються у поєднанні державних інтересів з ініціативою неурядових організацій в умовах новітніх викликів. З розвитком демократичних політичних відносин з'являється дедалі більше таких місцевих, регіональних, міжнародних громадських формувань, що організовані очевидцями, учасниками чи постраждалими від певних подій у минулому або в пам'ять про їх жертви; спрямовані на охорону та/або відтворення окремих традицій, збережених спільною пам'яттю; націлені на вивчення, збереження, популяризацію знань про минуле, дослідження невідомих сторінок історії. Аналіз єдиного реєстру громадських формувань Міністерства юстиції України [4] дозволяє зробити висновок, що у громадсько-політичному житті України віднайшли своїх прихильників та водночас співіснують організації репресованих комуністичним режимом та його реабілітатори, захисники монархічно-державницьких та анархічних традицій, прозахідні та проросійські організації тощо. Не всі болісні сторінки історії знайшли відгук у громадськості аж до створення організованих інституцій. Як показують результати кількісного

аналізу, найбільше число громадських формувань складають ті, що не конфліктують з офіційним тлумаченням минулого – приміром, група козацьких громад.

Не складно помітити, що пошуки відповіді на запитання «Як закони пригадування і забування визначають розвиток політичного життя суспільства?» приводять дослідників і до зворотного боку проблеми: «Як закони політики визначають розвиток суспільної пам'яті?». За таких обставин закони memory studies мали б узгодити, поєднати та систематизувати згадані дослідницькі ракурси. Слід також звернути увагу, що такі закономірності не можуть носити універсальний характер, відрізняються в межах різних політичних систем та ментальних груп. Винайдення універсального та, водночас, збереження неповторного – характерна особливість нашого часу. У суспільно-політичному житті ця особливість постає діалектикою масового та індивідуалістського, закономірного і виняткового.

Виражаючи стійкі, сутнісні, загальні характеристики мнемічних процесів, закони memory studies відзначаються чималим розмаїттям. Одні і ті ж змістовні компоненти суспільної пам'яті можуть викликати різні реакції: провокувати до агресії/помсти, націлювати на самозростання, орієнтувати на співпрацю. Відтак визріває потреба класифікації, групування цих законів за рядом критеріїв. Очевидно слід відрізнити закономірності, що властиві усім типам суспільств (загальні закони), а також ті, які характерні лише окремим спільнотам або тільки певним етапам їх історичного розвитку. Закони memory studies стосуються структури суспільної пам'яті, її змісту, множинності виявів, особливостей функціонування, залежностей від зовнішніх і внутрішніх об'єктивних чинників. Подібні дослідницькі стратегії мають суттєву практичну значимість і перспективні відносно подальшого наукового пошуку.

Список використаних джерел:

1. Гирич І., Шаповал Ю. Чому необхідно переосмислювати минуле? / І. Гирич, Ю. Шаповал. – К.: KAS policy paper, Фонд Конрада Аденауера, 2010. – 45 с.
2. Грицак Я. Життя, смерть та інші неприємності / Ярослав Грицак. – К.: Грані-Т, 2008. – 232 с. (Серія «De profundis»)
3. Європа та її болісні минувшини / Авт.-упоряд. Ж. Мінк і Л. Неймайер у співпраці з П. Боннарм; [Пер. з фр. Є. Марічева]. – К.: Ніка-Центр, 2009. – 272 с.
4. Єдиний реєстр громадських формувань // Офіційний сайт Міністерства юстиції України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua/0/18501>
5. Кара-Мурза С.Г. Манипуляция сознанием: [Учебное пособие] / С.Г. Кара-Мурза. – К.: Оріяни, 2003. – 500с.
6. Коннертон П. Як суспільства пам'ятають / П. Коннертон; [Пер. з англ. С. Шліпченко]. – К.: Ніка-Центр, 2004. – 184 с.
7. Мінк Ж. Геополітика, примирення та ігри з минулим: на шляху до нової пояснювальної парадигми колективної пам'яті / Ж. Мінк // Україна модерна. – 2009. – № 4 (15). – С. 63 – 77.

8. Нора П. Между памятью и историей: Проблематика мест памяти / П. Нора // Франция-память / Ред. П. Нора, М. Озуф, Ж. де Пюимеж, М. Винок; [Пер. с фр. Д. Хапаевой]. – СПб.: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 1999. – 328 с.
9. Філософія політики: Підручник / Авт.-упоряд.: В.П. Андрущенко (кер.) та ін. – К.: Знання України, 2003. – 400 с.
10. Хальбвакс М. Социальные рамки памяти / М. Хальбвакс; [Пер. с фр. и вступ. статья С.Н. Зенкина]. – М.: Новое издательство, 2007. – 348 с.
11. Шуман Г., Скотт Ж. Коллективная память поколений / Г. Шуман, Ж. Скотт // Социологические исследования. – 1992. – № 2. – С.47 – 60.
12. Connerton Paul Seven types of forgetting / Paul Connerton // Memory Studies. – 2008. – Vol 1(1). – Pp. 59–71.
13. Pavičević Đ. Regimes of public memory: Discussion paper / Đorđe Pavičević [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://web.ceu.hu/polsci/teaching/seminarpapers/Pavicevic10.pdf>
14. Schwartz B. Collective Memory / Barry Schwartz // Blackwell Encyclopedia of Sociology [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.beossubmissions.com/info/sample1.pdf>
15. Spitzer L. Back Through the Future: Nostalgic Memory and Critical Memory In a Refuge from Nazism / Leo Spitzer // Acts of Memory: Cultural Recall In the Present. – 1999. – Pp. 87 – 104.
16. West E. Selling Canada to Canadians: collective memory, national identity and popular culture / Emily West // Critical Studies in Media Communication. – June 2002. – Vol. 19, No. 2. – Pp. 212 – 229.

Волянюк О. Я. Закономерности общественной памяти: политологический анализ.

Обоснована необхідність изучения закономірностей розвитку общественної пам'яті. Установлена залежність політичної життя від процесів припоминання і забвения в обществі. Політичні зміни також сказуються на можливостях сообщества помнит. Закони memory studies призвані виявити і обобщити устойчивые и объективные связи между этими процессами.

Ключевые слова: *общественная память, политическая жизнь, студиі пам'яті, закон, закономірність, тенденція.*

Volyanyuk O. Regularities of public memory: political analysis.

The public memory regularities are explained. Political life depends on remembering and forgetting in society. Political changes also affect the capability of the community to remember. The memory studies regularities designed to identify and synthesize stable and objective relationship between these processes.

Keywords: *public memory, political life, memory studies, regularities, tendency.*

МИНУЛЕ В СПРИЙНЯТТІ ЕТНІЧНОСТІ ТА ЛОКАЛЬНОСТІ НА ПРИКОРДОННІ

Прикордонні території є особливим регіоном, мешканці якого використовують минуле для конструювання власного бачення світу. Мешканці прикордоння звертаються до різних форм місцевої пам'яті про минуле. Існує три способи звернення до минулого. «Історичний спосіб», який полягає в тому що респондент старається висловити свою точку зору на події, які мали місце в минулому. «Геологічний спосіб», коли минуле включається в сьогодення. «Фасадний спосіб» – факти з минулого подаються поверхнево, в особистих інтересах.

Ключові слова: минуле, локальність, прикордоння, пам'ять.

Повідомлення стосується того, як використовується минуле до конструювання свого місцевого оточення мешканцями східного і південного прикордоння Польщі. Аналіз цієї проблеми здійснюється на основі врахування трьох простих питань: що слід досліджувати, питаючи про минуле? чому минуле важливе для сучасників? і як воно адаптується до конструювання власного бачення світу?

а/ що? Предметом соціологічної рефлексії над минулим є колективна пам'ять (Szacka, 2006), тобто місцеві, національні та регіональні змісти з минулого, які зберігаються в пам'яті завдяки сучасним мешканцям прикордоння.

б/ чому? Як зауважує Барбара Шацка (2006), можна вирізнити дві принципові функції колективної пам'яті: ідентичнісну (минуле заключає змісти, на підставі яких ми будуємо наше прив'язування до суспільної групи) і легітимізаційну (факти з минулого служать для обґрунтування сучасних положень і дій).

с/ як минуле вживається до конструювання картини свого суспільного оточення? Тут слід звернути увагу на відомі з літератури різні концепції годинникового (Macnaghten Urry, 2005) часу, а також різні форми місцевої пам'яті про минуле (Szpociński, 2006). Відзначені теорії передбачають можливість звернення до минулого в істотному плані негайно (тут і тепер) або в широкому часовому вимірі (горизонті).

Автор повідомлення звертається до досліджень, проведених у трьох наукових проектах (2003, 2006, 2007 рр.) у десятих місцевостях на східному і південному прикордонні Польщі (ширше на цю тему див.: Вояковський, 2012).

Способи звернення до минулого в оповіданні про власну локальність

Аналіз звернень до минулого в поглиблених інтерв'ю з мешканцями прикордоння дозволяє виокремити три принципових способи вживання минулого до опису свого місцевого оточення:

1. «Історичний спосіб», який відповідає класичному типу місцевої (локальної) пам'яті про вживання минулого в трактуванні А. Шпоцінського (2006). Він полягає в тому що респондент намагається висловити свою точку зору на підставі випадків, які мали місце в минулому, ділячись своїми знаннями в цій сфері і не пов'язуючи цього безпосередньо з сьогоденням. Цікаво, що найчастіше такий спосіб звернення до минулого використовується при згадуванні національного змісту, пов'язаного з етнічними повідомленнями. Наприклад:

Я маю навіть такий знімок з 23-го року, і до війни тут не було, однак, такого розмежовування (...) І як, наприклад, був Йордан, ну то наш ксьондз йшов нормально і наші люди на Йордан, а вони знову йшли на Боже Тіло. Також тут власне не було того такого розмежовування, ну (...) А період війни, значить, тут досить було речі нешанобливі робилися, ну бо була тут українська та поліція і однак поляків трохи тут проганяла, ну. Ну а після війни знов то та армія визвольна УПА, ну також, ну діяла трохи погано, ну погано, можна сказати.

2. «Геологічний спосіб», коли минуле включається в сьогодення (минуле формує описувані місця і людей). У цих закликах понад усе видно ідентичнісну функцію минулого, а також її міфологізацію. Тут більше проявляється місцевий зміст, тому, за А. Шпоцінським, той спосіб можна з'єднати з минулим як *signum loci*. Наприклад:

То ми є найстарішим публічним музеєм, бо в 1802 році закладеному Яном Леопольдом Шериніком, то така видатна постать була. То була така постать, яка немовби лише сьогодні набирає значення. Цей пам'ятник, який тут стоїть в парку, то є саме цей пам'ятник. Упродовж багатьох років про Шериніка небагато говорилося, бо також немовби не було до того... та не знаю, настрою чи... чи може... Шеринік був таким європейцем... таким... сьогодинішнім у значенні цього слова [...] Народився в Цешині, але ніде, в жодному з документів не слідує, що він почувався поляком, чи німцем, він просто був ... європейцем.

3. «Фасадний спосіб», який не знаходить порівняння у більш ранніх дослідженнях. Факти з минулого подаються поверхнево, з чітко окресленою певною метою, виразніше легітимізуючи особисті погляди. Використані тільки в інтересах особистості, вони потім можуть бути визнані в якості «приватизації колективної пам'яті». Наприклад:

А навіть як за той Львів – українці кричать: то наш Львів. Поляки кричать: то наш Львів. [сміється] Так же ш є – ну яка різниця?

То була історія, така була історія і від того не вдається відділитися. Десь там, щось там, як було.

То істотне, що я вантажу до автомобіля виставку і я їду, бо саме я маю в Угорщині – також звідси 200 км, тобто трохи далі, ніж до Кракова, отже то зразкове співробітництво. (...) Навіть ближче, ніж до Варшави. Отже, як колись я чув розповіді, що справді місцеві власники копалень їздили на обід до Відня поїздом, то я дивився на те з такою, що це якась така експедиція як на місяць, беручи до уваги ті кордони. В цей момент то вповні нормально і очевидно це цілком змінює підхід.

Висновки

1. Аналіз демонстрації місцевого минулого в інтерв'ю вказує на існування двох способів будування поточних взаємних концепцій локальності: поглибленої та фасадної.

2. Зауважені відмінності можуть виникати з різної сфери впливу глобалізаційних процесів на формулювання цих концепцій.

3. Контекст впливу Європейського союзу на взаємні концепції локальності пов'язується з популяризацією фасадного звернення до минулого.

Список використаних джерел:

1. Macnaghten Phil. Alternatywnie przyrody / Phil Macnaghten, John Urry. – Warszawa: SCHOLAR, 2005. – 399 s.
2. Szacka Barbara. Czas przeszły – pamięć – mit / Barbara Szacka. – Warszawa: Wyd. IFiS PAN, 2006. – 239 s.
3. Szpociński Andrzej. Różnorodność odniesień do przeszłości lokalnej / Andrzej Szpociński // Szpociński A., Kwiatkowski P. Przeszłość jako przedmiot przekazu. – Warszawa: Wyd. IFiS PAN, 2006. – S. 51 – 63.
4. Вояковський Даріуш. Ментальні кордони в Європі без кордонів / Даріуш Вояковський. – Київ: Ніка-Центр, 2012. – 320 с.

Вояковский Д. Прошлое в восприятии этничности и локальности на приграничье.

Приграничные территории есть особым регионом, обитатели которого используют прошлое для конструирования собственного видения мира. Жители приграничья обращаются к различным формам местной памяти о прошлом. Существует три способа обращения к прошлому. «Исторический способ», который состоит в том, что респондент пытается высказать свою точку зрения на имевшие место в прошлом события. «Геологический способ», когда прошлое включается в сегодняшнее. «Фасадный способ» – факты с прошлого подаются поверхностно, в личных интересах.

Ключевые слова: прошлое, локальность, приграничье, память.

Voyakovsky D. Past in the perception of ethnicity and locality to neighborhood.

Border areas is a special region, whose inhabitants use the past to construct their own vision of the world. Residents of border areas are turning to various forms of the local memory of the past. There are three ways of dealing with the past. The “historical method”, which consists in the fact that the respondent is trying to express his point of view on of the past events. “Geological way” when the past is included in today. “Front way” - Facts from the past served superficially, for personal gain.

Keywords: Past, locality, borderland, memory.

НАЦІОНАЛЬНА СХЕМА УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ ЯК КЛЮЧОВИЙ ЕЛЕМЕНТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ

У статті подано концентрований виклад становлення, розвитку та головних аспектів української національної пам'яті, проаналізовано її роль у процесі державотворення, окреслено засадничі моменти, наголошено на фундаментальності ідей М. Грушевського та В. Липинського.

Ключові слова: національна пам'ять, національна історіографія, національна ідея, М. Грушевський, В. Липинський.

Коли говорять про національну пам'ять, то це асоціюється передовсім із сучасною політикою держави в духовній сфері. Національна пам'ять сприймається як сфера, що належить до компетенції політології. Насправді вона охоплює дуже далеку історичну перспективу, зачіпає суспільно-політичне життя сторічної давнини. Національна пам'ять пов'язана з історією національно-визвольного руху, а отже, є об'єктом і сучасних історичних досліджень.

Національна пам'ять є частиною національної ідеї. Останню можна розуміти як мету політичної діяльності еліти на певному історичному часовому відтинку. Постає вона як частина вирішення національної ідеї в часи будівництва національної держави у ХІХ ст. Серед європейських народів можна розрізнити національну ідею та пам'ять: 1) «історичної» нації, або тієї нації, яка вступила в новий національний час, вже маючи свою національно-державну територію та 2) «неісторичної» нації, яка на момент визрівання національної ідеології (кожна нація має творити окрему державу) перебувала в межах іншої держави-нації. Державні нації, як правило, мали на момент постанови сучасного націоналізму під своїм владарюванням не одну націю або етнос. Від початку їхнім завданням було легітимізувати на науковому рівні своє право панування над тими народами, які фактично ще націями не стали, бо далеко не всі з них мали інтелектуальні та економічні спроможності визволитися з-під панування імперських націй. Натомість нації-парії ставили за мету обґрунтування своїх претензій на те, щоб зайняти своє місце в оркестрі європейських народів. Треба відзначити, що й серед недержавних націй на початок ХІХ ст. є ціла низка таких, які державу втратили у досить пізній час, у ХVІ–ХVІІІ ст. Такі нації як польська, угорська, чеська, хоч і не мали своїх держав, слід вважати історичними, нарівні з французькою, англійською, іспанською, німецькою, російською. Державна традиція цих народів міцно утвердилася в суспільному

житті і лише чекала на свій час, який настав у добу «весни народів» – революцій 1848 року. Цим народам не треба було переконувати світові держави у своєму існуванні.

У цьому сенсі українці перебували в гіршому становищі, бо необхідно було не лише визначити, що таке українці з етно-культурного погляду, не лише поетапно виписати «історичний паспорт» цього народу як право на існування у тодішньому світі, але й визначити його територію, кордони, мовно-культурну відмінність від інших народів. Ці завдання й мала виконати національна історіографія.

Національна пам'ять – той емоційно-мобілізуєчий камертон, який, спрацьовуючи на рівні почуття, звернутого в минуле, пробуджує національну свідомість. А отже, національна пам'ять ставала, до певної міри, синонімом історичної або колективної пам'яті народу, висловленої в народній творчості: піснях, баладах, легендах, історичних оповідях про минуле тощо. Остання є не лише сталою субстанцією, вона формується через засоби суспільного або державного впливу на маси. Панівна держава нав'язує свою (вигідну їй) національну пам'ять через адміністративні установи, репресивні органи, засоби масової інформації (газети, журнали, літературу), освітній процес (початкова освіта, гімназії, університети).

Суспільство, якщо воно існує, може цьому опиратися, пропонуючи свій варіант образу минулого. Приміром, на території України таким живим органічним суспільством була еліта, вихована століттями існування польської держави – Речі Посполитої. Ці суспільні інституції колишньої держави, що громадилися навколо землевласників-поляків, католицької церкви, служилої шляхти, протистояли нівеляційному російському впливові. Офіційно дозволена польська школа, яка діяла при польських римо-католицьких кляшторах, засновувалася польськими громадськими діячами (Тадеуш Чацький, Гуго Коллонтай та їх Кременецький ліцей), на Правобережній Україні успішно протистояла російській освіті і російському культурному впливові.

Українці такої інтелектуальної еліти не створили. Українська козацька шляхта Лівобережної України стала політичними росіянами, шляхта Правобережної України – польськими державниками. Ситуацію врятувала інтелігенція, яка представляла «різночинців», що походили зі священницької верстви або дворянства та шляхти, котра втрачала свої майнові привілеї. Певні кадри давало й заможне селянство. Але на суспільну арену українське різночинство виступило достатньо пізно, лише у другій половині XIX ст., коли поляки й росіяни в себе на етнічній території та в Україні створили вже свою освітню систему, а через нею і свою систему історичних цінностей, що уклали російську і польську національні пам'яті.

Завданням національної історіографії в будь-якій країні Європи, зокрема й навіть в Україні, було обґрунтування права нації на свій

окремий історичний процес, а отже, й на право існування того чи іншого народу в майбутньому. Вже Михайло Максимович поставив своїм завданням подивитися на власну історію не з Боровицького пагорбу Московського Кремля, а з висоти Андріївської церкви в Києві. Він першим висунув одну з ключових ідей національної історіографії – киевоцентризм, який пізніше ліг в основу як самої української історіографічної схеми, так і стратегії політичної боротьби українського руху за відособлення в окремішню державу [1]. Пантелеймон Куліш та Микола Костомаров заклали в основу національної історіографії проблему українського демократизму, яка проводила паралель минулого з сучасним, протиставляла українське суспільство державній централізації російської держави та вшехпольській ідеології «історичної Польщі». Теорію особливого українського шляху (громадівську теорію) виробив Володимир Антонович [2]. Він вірив у самоорганізацію низової структури суспільства у Новій Україні – сільської громади. Усі частини українського національного міфу були покладені в основу національно-державного напрямку історіографії Михайлом Грушевським [3].

Про особливе значення його статті 1904 року «Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства» [4] писали свого часу багато і Д. Дорошенко [5], і історіографи України XX ст., зокрема і діаспорні українські історики, наприклад, Любомир Винар [6].

Так, М. Грушевський був істориком-документалістом. Він відштовхувався у своїх висновках від факту, документа епохи. Але разом з тим бачив в історії не раз назавжди віджите минуле, а це минуле проектував на майбутнє національно-державне буття українського народу. Коли для Олександра Лазаревського минуле – це був мертвий архів [7], а теперішнє життя означало панування російської ідеї в Україні, М. Грушевського минуле цікавило як той досвід, який необхідно використати для конструювання сучасного йому політичного життя [8].

Отже, історія для істориків нової національної історіографії – це не стільки факт того, що відбулося, скільки інтерпретація минулого, пояснення цим минулим безрадісного становища у суспільному житті України на межі XIX–XX ст. М. Максимович, А. Кримський, П. Житецький, М. Грушевський змушені були з'ясовувати такі питання, які не надаються для остаточного вирішення і є певними «символами віри». В них можна вірити, маючи при цьому наукові підстави, так само як протилежній стороні залишається відстоювати свій «символ віри» і переконання у своїй правді історії.

Такою проблемою є відоме питання про належність до історії України чи Росії давньоруської та киеворуської спадщини. Цей період історії може бути і російським, але водночас з не меншою підставою й українським. Це наукове питання має безпосередню проекцію

на суспільне життя XIX ст., бо проблема «первородства» – головна доказова база для політиків національного періоду, щоб переконувати цивілізовану спільноту в обґрунтованості претензій на політичну роль нації в тодішній час.

Зрештою, Росія переконала світу своєму праві на спадщину Київської Русі тим, що раніше почала експлуатувати цю тему, раніше стала її науково розробляти, раніше вийшла з цим питанням на європейський форум істориків. Українці зі своїми претензіями спізналися ледь чи не на сто років, а отже, і зіткнулися із ситуацію привласнення свого інтелектуального простору іншою національною історіографією.

Усі діячі відродження націй у Східній Європі були меншою або більшою мірою істориками. Їхні праці давали інтелектуальні підстави для національного політичного руху, усі національні історичні наративи були в концентрованому вигляді власним варіантом національної пам'яті. У них своя національна пам'ять протистояла панівному великодержавному наративу. Так, провідний діяч чеського відродження був разом з тим і автором першої синтетичної історії Чехії. В Україні такою людиною став М. Грушевський, який, переїхавши у 1894 році до Львова, започаткував національну схему історії, відразу розпочавши писати гранд-наратив історії України. Не виглядає випадковим, що поява першої української політичної Національно-демократичної партії на галицькому ґрунті й вихід першого тому «Історії України-Руси» (ІУР) майже збіглися у часі. Партія виникла у 1899 році, перший том ІУР вийшов у 1898-му. Висновки М. Грушевського лягли в основу спочатку федералістичних, а згодом самостійницьких аспірацій РУП, Української соціал-демократичної робітничої партії. Обранням Михайла Сергійовича на голову українського парламенту – Центральної Ради, українські есдеки й есери визнали авторитет історика в питаннях державного будівництва Української Народної Республіки. Фактично на голову парламенту було обрано позапартійну людину, яка уособлювала незалежницькі прагнення українського народу. Національний пріоритет було поставлено над партійно-соціальним.

Завданням історіографії XIX ст. була індоктринація якомога ширшого загалу населення набором ключових постулатів-цінностей, які фактично були наріжними цеглинами у фундаменті історичної національної пам'яті. Питання «наукової об'єктивності», «правди історії» відходили на другий план. Складалася ситуація, коли реальна історична дійсність, рівночасна з постанням історіографічного твору, «підправляла» справжню картину минулого. І коли широкий загал через істориків, що стояли на службі певної національно-державної ідеї, сприймав нав'язану цими істориками дійсність, ця уявна дійсність стала «історичною правдою».

Прикладом може служити концепт «Київської Русі», який при екстраполяції у зворотню хронологічний бік від концепту «Московське

царство» складав ідею тричленства російської історії: Русь Київська, Русь Московська, Русь Петербурзька. Запанувавши в науці часів Російської імперії, після 1917 р., завдяки історикам-емігрантам, він переміг у науковому дискурсі американської історіографії. Натомість українське бачення тисячоліття української історії, що виводилося з чотирьох періодів: Україна-Русь князівська (києворуська), Україна литовсько-польська, Україна козацька, Україна нова (добі відродження), непромовляло як до сердець окремих істориків і політиків, так і широкого світового загалу через відсутність матеріального підтвердження цього концепту в особі новочасної української держави. Поразка визвольних змагань 1917–1921 рр. ніби стала свідченням нежиттєвості цього українського бачення історії Східноєвропейського простору, натомість свою життєвість ніби підтвердила російська інтерпретація минулого, бо тогочасна реальна політика Росії виявилася дієвішою й УНР була опуклована військовою силою червоної Москви.

Отже, можна говорити, що національна пам'ять, будучи частиною концептуального, історіософського сегменту наукової праці історика, моделює минуле, виходячи із завдань національної доби суспільного життя. І це моделювання може стати стовідсотковою історичною правдою, якщо в конкретний реальний час переміг той чи інший варіант бачення минулого. Приміром, коли б 1991 року не постанала відроджена українська державність, то не було б і підстав про розмови стосовно «первородства» – належності спадщини князівства Києва. Однозначно перемогла б версія про триєдиний «руський» народ, яка після 1917 року модифікувалася у сумнозвісну тезу ЦК КПРС 1954 року про Київську Русь – «колиску трьох братніх народів» [9].

Історіографія стає полем холодних воєн за національну пам'ять між істориками, які сповідували різні національні ідеї. Найбільше дістається від імперської російської історіографії, звичайно, – М. Грушевському. Проте його не стільки критикували професійні історики, скільки обливали брудом публіцисти від політики, великодержавно-чорносотенного табору – такі, як син сумнозвісного призвідця Валуєвського циркуляру Б. Юзефович, Т. Флоринський, А. Савенко, В. Шульгін. Коли М. Грушевського у пресі називали «вченим-брехуном», він намагався через суд покарати наклепника [10]. Російські вчені силкувалися просто замовчувати висновки засновника української історіографії. Вони відмовилися друкувати за кошти Петербурзької академії наук його російський переклад «Історії України-Руси». Не надали йому навіть звання члена-кореспондента російської АН, хоч цього звання були удостоєні І. Франко та В. Гнатюк – члени-співробітники Наукового товариства ім. Т. Шевченка, яким керував М. Грушевський. Щоправда, справжня російська наука в особі Олексія Шахматова, Федора Корша, Миколи Карєєва та ін. шанувала нашого вченого, ці її представники брали участь у діяльності НТШ,

публікувалися на сторінках «Записок НТШ». Саме російська академія підтримала науковими аргументами необхідність скасування Емського указу 1876 року. [11].

М. Грушевському низка сучасних істориків закидає національний етноцентризм. Йому приписується розглядання нації як категорії біологічного порядку. За цим посилом йде твердження, що М. Грушевський через свої наукові писання нав'язав суспільству й своє вузькоетнічне бачення національної пам'яті, що виглядає, як на мене, великим перебільшенням. М. Грушевський в силу специфіки завдань, які він вирішував у 1890-ті рр., як суспільний діяч не мав інших варіантів, ніж поставити наріжним каменем філософії історії України вирішення проблеми державного опанування територіїю проживання української нації.

Його справу розвинули й уточнили новими історіософськими постулатами наступні представники національно-державницької історіографії. Крім М. Грушевського, до одного з них напряму варто долучати В'ячеслава Липинського. Сьогодні не слід продовжувати невинуватну й згубну традицію протиставлення так званої «народницької» та «державницької» історіографії. Ці напрями не заперечують, а насправді взаємодоповнюють один одного [12]. За ними стоять дві версії політичного розвитку України: республікансько-демократичний та монархічно-консервативний устрій суспільства [13]. Проте обидва ці напрями визнавали українську державу. Уенерівська версія історії не була протидержавною, як це стверджували в полемічному запалі початку 1920-х рр. сам В. Липинський, Д. Дорошенко та І. Кревецький. Можемо хіба казати про нерозуміння республіканськими демократами потреб будування стратифікованого й ієрархізованого українського суспільства, їхнє захоплення соціальним експериментаторством у російсько-більшовицькому дусі. Проте ці більшовицькі тенденції, викликані тодішнім історичним моментом соціальної революції в колишній Російській імперії, не дають нам права ставити знак рівності між більшовизмом (передусім російським явищем) та українською соціалістичною демократією, якій близькими були зразки європейського соціалізму, а зовсім не тоталітарного російського комунізму з його негациєю права особистості, свободи слова, багатопартійності, запереченням приватної власності.

Філософія суспільного розвитку В'ячеслава Липинського не дає жодних підстав звинувачувати національну історіографічну схему в етнічній вузькості, ксенофобії, запереченні національних прав інших етносів України. Липинський був автором концепту української політичної нації, який ґрунтувався не на ознаці «крові», а на принципах територіального патріотизму. Липинський був речником подальшого розвитку польської, єврейської, російської культур у межах української держави. На жаль, його закликів не почули мешканці української землі:

поляки і росіяни, які воліли на цих теренах будувати «історичну Польщу» до 1772 року та відновлювати Російську імперію. Ідеї Липинського стали зрозумілими польській еліті лише у 1950-х рр., через п'ятдесят років після вікопомного з'їзду польськокультурних дідачів Правобережної України в місті Умані, де була прочитана його знаменита доповідь, що вийшла згодом брошурою – «Шляхта на Україні» [14]. Лише після Другої світової війни, коли збулося передбачення В'ячеслава Казимировича про новий крах Речі Посполитої через короткозору польську національну політику супроти українців, білорусів та литовців, з'явився попит на суспільне гасло Липинського – роз'єднати питання польської культури і польського політичного панування – ключової проблеми польського питання в Україні. Паризька «Культура», завдяки Є. Гедройцу та Ю. Лободовському, почала впроваджувати у масову свідомість поляка думку про право українського народу на свої етнічні землі і підпорядкування місцевих поляків ідеї української державності на землях Правобережжя та Галичини.

Національна історіографія не завершується творами В. Липинського та інших істориків-державників школи М. Грушевського: Степана Томашівського, Івана Крип'якевича, Мирона Кордуби. Сюди варто долучити й наступну генерацію істориків національно-державного напрямку: Дмитра Дорошенка, Бориса Крупницького, Олександра Оглоблина, Наталю Полонську-Василенко, Віктора Петрова. Ця генерація передала естафету національного бачення минулого діаспорній генерації українських істориків. Останні і пронесли прапор національної історіографії і плекання національної історичної пам'яті до часів постання української держави в 1991 р. Назвемо лише деякі знакові фігури другої половини ХХ ст.: Омелян Прицак, Любомир Винар, Орест Субтельний, Іван Лисяк-Рудницький, Роман Шпорлюк.

Які елементи-конструкти оцінкового характеру були впроваджені українською історіографією другої половини ХІХ – початку ХХ ст. до канонів національної пам'яті? Вже перші історики України романтичного періоду висували окремі елементи каркасу конструкції історичної свідомості. Проте лише М. Грушевський остаточно збудував систему власне української національної пам'яті. М. Максимович, М. Костомаров і П. Куліш ще до кінця не відмовилися від різного ступеня загальноросійського сприйняття української історії. Не претендуючи на всеохопність, назовемо лише деякі основні моменти.

1. Ствердження самого існування особіного від Росії чи Польщі українського історичного процесу заклало наріжний камінь національної історичної пам'яті. Тому навіть «Історія Малоросії» Д. Бантиш-Каменського, попри її лояльність до російської влади і сервілізм, є твором української історіографії. Цей твір продовжував козацько-автономістичну традицію трактування Гетьманщини як окремої території в межах Російської імперії.

2. Українська історіографія класичного періоду опрацювала всі вузлові проблеми національної пам'яті [15], які сформували історико-політичну свідомість політичної еліти початку XX ст. та доби української революції 1917–1921 рр. До таких проблем, які висвітлювали наші історики, можна віднести: а) українське історико-правне трактування Переяславської ради 1654 р. не як акту «возз'єднання» України з Росією, що стверджувала російська історіографія, а як тимчасового військового союзу для боротьби з Польщею; б) ставлення до Гетьманщини не просто як до автономного тіла Російської імперії, а як до фактичної козацької держави; в) оцінка І. Мазепи не як «зрадника Росії», а як традиційного козацького самостійника, котрий першуліпшу нагоду використав для визволення України з-під політичної влади московського царя; г) ставлення до Полтавської битви 1709 р. не як до перемоги українського союзника Петра I, а як до події, що знаменувала поразку визвольних змагань під керівництвом гетьманської адміністрації, як початок кінця козацької державності; ґ) ставлення до Російської держави як до колонізатора, що встановив в Україні після повільного вмирання козацької автономії колоніальний режим та ін.

3. Національна історична наука встановила новий пантеон «героїв» і «зрадників» української історії. Цей пантеон не збігався з відповідними пантеонами російських героїв та антигероїв [16]. Відбувалися й модифікаційні моменти уточнення образів сприймання історичних персонажів. Скажімо, якщо Богдана Хмельницького росіяни позитивно оцінювали як діяча, котрий приєднав Україну до Росії, то українська історіографія його позитивно оцінювала не за Переяславську угоду, а за створення в ході Визвольної війни 1648–1657 рр. Козацької Гетьманської держави. Деякі з діячів минулого одержували діаметрально протилежні оцінки. Приміром, І. Мазепа із запеклого «зрадника» перетворюється на беззастережного героя української історії. Його образ стає гідним прикладом для наслідування. Політичні діячі і художня література довершили поетизацію і глорифікацію Мазепиного образу. Натомість такі антиподи І. Мазепи, як В. Кочубей та І. Іскра, зі зразкових «малоросів», якими їх малювала російська історіографія, перетворювалися, навпаки, у зрадників, негативних персонажів української історії. Героями стають і такі негативні для росіян персонажі, як кошовий Запорозької Січі Кость Гордієнко, Іван Сірко, гетьмани Іван Виговський, Іван Самойлович і Петро Дорошенко, київський митрополит Йосиф Нелюбович-Тукальський тощо.

4. Українські історики більше ста років тому включилися в боротьбу за привласнення «первородства» Києва в духовно-політичній сфері. Про суперечку «південців» і «північан» ми писали вище. Ще можна згадати інші теми боротьби за «первородство»: а) чи було протоукраїнським плем'я антів; б) дебати навколо проблеми, якою мовою говорили давні кияни: українською чи російською; в) яким за етнічним походженням

було плем'я сіверців: російським чи українським; г) де раніше розпочалося книгодрукування у Східній Європі: в Україні чи Московії; г) Україна – кузня європейської освіти в Московії та ін. Такі дискусії ставали надбанням широких верств населення через популярні книжки, газети та журнали. Вони ставали фактом політичного життя, сприяли мобілізації людності під прапор національної ідеї.

5. Національно-державна історіографія класичної доби активно включалася в суспільну дискусію навколо історичних міфів. Вона давала науково обгрунтовану відповідь творцям польських і російських національних міфів в Україні. Всупереч міфу про польський народ-страдник, який воює проти російської тиранії за свободу інших народів, М. Костомаров висунув месіанський міф про особливу місію українського народу, який є найдемократичнішим народом серед усіх слов'ян. У відповідь на твердження російської сторони про особливу місію росіян в слов'янофільському русі, прагнення приєднати під російську гегемонію усіх слов'ян Східної Європи кирило-мефодіївці П. Куліш і М. Костомаров запропонували утворити рівноправну федерацію всіх слов'янських народів з особливою місією в ній українців. Міфу Люблінської унії 1569 р. українці В. Антонович і О. Барвінський протиставили ідею української культурно-політичної окремішності та соборності українських земель Австро-Угорської та Російської імперій. На протигагу міфу про Миколу Гоголя, як спільного письменника росіян і українців, М. Грушевський і С. Єфремов витворюють теорію про психологічну українськість Гоголя, український характер його російськомовної творчості, розводячи поняття психологічного й мовного дискурсів при визначенні національної належності.

6. Українські історики своїми працями ствердили реальну географічну територію майбутньої української держави. Вони встановлювали етнічні межі української території, а отже, і державні кордони майбутньої держави Україна. Д. Багалій, захищаючи дисертацію про заселення околиць Московської держави на Слобожанщині українськими вихідцями з Лівобережної та Правобережної України, ще на межі 1880-х – 1890-х рр. провадив кордон між українським і неукраїнським. Не випадково саме Дмитра Івановича закликали у 1918 р. в українську державну делегацію як експерта в питанні делімітації російсько-українського кордону. Рівночасно історики будували і духовний простір національного, давали підстави для проведення української освітньої та культурно-громадської роботи на цій землі.

Усі ці перелічені моменти свідчили про формування нашими істориками засадничих моментів національної пам'яті, без чого не могли б відбутися ні українська революція 1917–1921 рр., ні відновлення української держави 1991 р.

Насамкінець зазначимо, що історична пам'ять працею істориків змінює не лише наші уявлення про минуле, але й ніби раз і назавжди

усталене майбутнє. Якщо сьогодні поблажливо ставитися до факту існування різних національних пам'ятей в Україні, крім української, толерувати російську або глобалізовану, що нехтує українською, завтра матимемо російську політичну націю з переважно українським, з етнічного походження, населенням – другу редакцію «малоросіян» ХХІ ст. Не випадково російська окупаційна адміністрація, після 1917–1921 рр., із встановленням сталінської диктатури першого нищівного удару завдала саме по українській національній історіографії. Саме найвидатніші наші історики цього напрямку М. Грушевський, В. Липинський та інші ставали «запеклими українськими буржуазними націоналістами» і «ворогами народу». Інша національна пам'ять творить в Україні інший, чужорідний державно-національний простір, спрямований на здійснення у близькому майбутньому можливості безкровного і «добровільного» новітнього поглинання України в модерному імперському євразійському казані.

Список використаних джерел:

1. Докладніше див.: Гирич І. Формування модерної української нації: Теорія і суспільні виклики: (Перша половина XIX ст.) / І. Гирич // Історія і суспільствознавство в школах України: теорія та методика навчання. – 2011. – № 1. – С. 35–38; № 2. – С. 40–43; № 3. – С. 40–43; № 4. – С. 37–40; № 5. – С. 39–42; № 6. – С. 42–44; № 9. – С. 39–43; № 10. – С. 46–48.
2. Про роль В. Антоновича як творця історіософських основ Нової України див.: Гирич І. Між наукою і політикою: Історіографічні студії про вчених-концептуалістів [В. Антоновича, О. Кониського, С. Єфремова, А. Жука, В. Вернадського, О. Левицького, М. Брайчевського, Я. Дашкевича] / І. Гирич. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2012. – С. 11–82.
3. М. Грушевський не лише ГУР розглядав частиною своєї громадсько-політичної справи. Але, приміром НТШ розглядав складовою політичного перевлаштування України. Див.: Гирич І. Наукове товариство ім. Шевченка як суспільно-політичний проєкт Михайла Грушевського / І. Гирич // Вісник НТШ. – Львів, 2012. – Ч. 47: Весна / літо. – С. 19–24; Гирич І. Наукове товариство ім. Т. Шевченка як культурно-політичний проєкт М. Грушевського / І. Гирич // Український парламентаризм: проблеми історії та сучасної політичної практики: (до 145-річчя від дня народження Михайла Грушевського) / Український інститут національної пам'яті. – К., 2012. – С. 256–273.
4. Грушевський М. Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства / М. Грушевський // Грушевський М. Твори: У 50 т. – Львів: Світ, 2002. – Т. 1. – С. 75–82.
5. Дорошенко Д. Огляд української історіографії. Державна школа: Історія. Політологія. Право / Д. Дорошенко. – К: Українознавство, 1996. – С. 187.
6. Wynar L. Ukrainian-Russian Confrontation in Historagrophy. Michael Hrushevsky versus the Traditional Scheme Russian History // The Ukrainian Quarterly. – New Jork, 1974. – Vol. 30. – No 1. – P. 13–25.
7. Грушевський М. Пам'яті Олександра Лазаревського / М. Грушевський // Грушевський М. Твори: У 50 т. – Львів: Світ, 2005. – Т. 7. – С. 572–579. У цій некрологічній замітці так Грушевський коротко характеризував політичну свідомість Лазаревського: «Суспільно-національний його світогляд задержався,

так як вилився в часах народолубного українофільства «Основи», – не подався він назад..., але не пішов і наперед. Відновішого українського національного і наукового руху стояв він осторонь» (Там само. – С. 579). Подібні речі відзначав у своїх спогадах О. Лотоцький. Він згадував, як О. Лазаревський настійливо відраджував його від писання рецензій для львівських «Записок НТШ», а натомість заохочував писати для його «Киевской старини». Причому мотиви були світоглядно-ідеологічного характеру. О. Лазаревський не сприймав і заперечував тогочасну українську науку, що гуртувалася в Галичині навколо М. Грушевського, вважаючи, що вона відриває українських істориків від спільного загальноросійського стовбура. З цього приводу О. Лотоцький у своїх спогадах занотував таке: «Розмова... прийняла характер засадничий, і виявилось, що засади наші щодо завдань культурно-національних дуже різняться між собою. Се вбило клин у наші відносини, що попередній характер наших розмов став уже неможливий. На превеликий мій жаль і шкоду для мене, я перестав до його ходити» (Лотоцький О. Сторінки минулого / О. Лотоцький. – Варшава, 1932. – Ч. 1. – С. 269–270).

8. Останніми роками на це звертає увагу українсько-канадський дослідник Сергій Плохий. Див. його монографію: Плохий С. Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського / С. Плохий – К.: Критика, 2011. – 599 с.

9. Про функціонування Переяславського міфу див.: Переяславська Рада 1654 року (Історіографія та дослідження). – К.: Смолоскип, 2003. – XX, 890 с.

10. К вопросу о кандидатуре на кафедру русской истории в университете Св. Владимира профессора Львовского университета Михаила Грушевского. – К., 1908.

11. Про участь вчених Петербурзької АН у складанні меморіалу про необхідність знесення заборон 1876 р. див.: Лотоцький О. Сторінки минулого / О. Лотоцький. – Варшава, 1933. – Т. 2. – С. 327–381 (глави: «Російська академія наук в українській справі» та «Записка “Об отмене стеснений малорусского печатного слова”»).

12. Гирич І. «Народництво» та «державництво» в українській історіографії: проблема змістовного наповнення понять / І. Гирич // Молода нація. – К.: Смолоскип, 2000. – Ч. 4. – С. 5–30.

13. Винар Л. Михайло Грушевський і державницький напрям української історіографії / Л. Винар // Винар Л. Михайло Грушевський: історик і будівничий нації. – Нью-Йорк – К. – Торонто: Фондація Ольжича, 1995. – С. 83–98.

14. Lipiński Waclaw. Szlachta na Ukrainie. 1. Udział jej w życiu narodu ukraińskiego na tle jego dziejów. – Krakow, 1908. – 88 с.

15. Про формування у XIX ст. національної історичної пам'яті докладніше див.: Гирич І. Концептуальні проблеми історії України / І. Гирич. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2011. – С. 56–151.

16. Див. також: Гирич І. Чому необхідно переосмислювати минуле? / І. Гирич, Ю. Шаповал. – К.: Фонд Конрада Аденауера: Серія «політична освіта», 2010. – 44 с.

Гирич И. Б. Национальная схема украинской историографии конца XIX – начала XX столетия как ключевой элемент национальной памяти.

В статье представлено концентрированное изложение становления, развития и главных аспектов украинской национальной памяти, проанализирована ее роль в процессе государственного формирования, обозначены основные моменты, сделано ударение на фундаментальность идей М. Грушевского и В. Липинского.

Ключевые слова: *национальная память, национальная историография, национальная идея, М. Грушевский, В. Липинский.*

Hyrych I. B. National scheme of Ukrainian historiography of the late XIX – early XX century as a basic element of national memory.

The article contains a concentrated presentation of the formation, development and key aspects of the Ukrainian national memory, analyzed its role in nation-building, outlined the basic points emphasized the fundamental ideas of M.Hrushevskii and W.Lypynskii

Key words: *national memory, national historiography, national idea, M. Hrushevskii, W. Lypynskii.*

ІСТОРИЧНА Й КОЛЕКТИВНА ПАМ'ЯТЬ ЯК СКЛАДОВІ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ

Розглянуто місце й роль історичної та колективної пам'яті в формуванні національної свідомості українців, а також окреслені перспективи вдосконалення відповідної державної політики.

Ключові слова: держава, еліта, історична пам'ять, нація, політика.

Такі компоненти національної спільноти та її свідомості як мова, культура, історична й колективна пам'ять кардинально посилюють міцність та згуртованість цього етносу, об'єднують та легітимізують його. Але феномен внутрішньої згуртованості нації й досі залишається нерозгаданим у вітчизняній політичній науці. Зокрема, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України Л. Нагорна стверджує, що здатність нації до саморозвитку та самоорганізації значною мірою забезпечується її внутрішніми імпульсами [1, с. 47]. Проте цей висновок не заперечує й того, що прискорення процесу кристалізації нації може бути результатом цілеспрямованих зусиль, зокрема з боку держави, яка здійснює стратегію єднання та консолідації суспільства.

З-поміж інших чинників національної ідентифікації історичний пам'яті належить особлива роль. Але й у такому випадку типологія, обсяг і наповнення, географія різних проєкцій історичної пам'яті громадян України ще недостатньо опрацьовані вітчизняними дослідниками, хоча цей сегмент колективної свідомості дедалі частіше потрапляє в поле зору науковців.

Адже історична пам'ять як частина пам'яті колективної є не просто однією з вагомих складових національної свідомості, а й виступає зовнішнім виразом уявлення суспільства про своє минуле, в якому воно напрацьовує певний узагальнений стереотип ставлення до близьких і далеких історичних подій, дійових осіб історичних процесів, усталену галерею позитивних і негативних героїв минулого [2, с. 17].

Колективна ж пам'ять, окрім погляду суспільства на свою історію, включає також узагальнені думки кожної людини, що належить до колективної спільноти, про ідейно-духовні цінності життєдіяльності суспільства, його здобутки і втрати в ретроспективі. Таким чином, колективна пам'ять, крім історичної, має ще й філософську та суспільствознавчу складову. Безумовно, історична й колективна пам'ять формуються як власне суспільством без помітного втручання держави, так і за сприяння останньої через структури, покликані виконувати такі функції: ЗМІ, заклади освіти й культури, установи пропаганди й агітації.

Прикладом традиційної колективної пам'яті є народний фольклор, зокрема пісенна творчість – думи, билини, саги, історичні пісні. Романтичний погляд на розвиток гуманітарних знань і філософської та соціальної думки в першій половині XIX ст. виходив з того, що народ у своїх легендах, казках і піснях сам склав свою історію й визначив ставлення до подій та героїв минулого. Тому завданням інтелігенції є лише ці знання систематизувати, оприлюднити й повернути в книжному форматі народові.

Саме звертання до колективної пам'яті народу підказало нечисленній вітчизняній еліті відмовитися від етнонімів «руський», «малорос» і «русин» на користь нового визначення – «українець», що зміцнювало генетичний зв'язок із козацькою добою XVI – XVIII ст., героїзованою й опетизованою в народних піснях.

Зафіксована у формах гуманітарних знань, культурних стереотипів, символів, міфів, історична пам'ять є унікальною сукупністю уявлень національної спільноти про своє минуле. Лише однастайність в уявленнях та оцінках історичного процесу спроможна консолідувати суспільство. Коли ж окремі суспільні групи мають різні, а то й протилежні погляди на власне минуле, історична пам'ять є дезінтегруючим чинником, породжує у громадян несумісні погляди на перспективи держави й нації.

Таким чином, тільки за наявності спільної для всіх регіонів країни історичної й колективної пам'яті можна стверджувати про належність тієї чи іншої особистості до єдиної національної спільноти. Ані територія розселення, ані етнічне походження, ані спільність господарського інтересу не мають визначального значення для категорії «нації». Лише спільність історичної долі й національного відчуття, що ґрунтується на спільній історичній пам'яті, є головним чинником творення нації.

Однак історична й колективна пам'яті українців травмовані століттями бездержавності, колонізації та культурної асиміляції. Тому нинішній її стан можна охарактеризувати як кризовий. Переконливими ж проявами цієї кризи є співіснування у колективній свідомості різних проєкцій українського минулого. Їх як мінімум дві: власне українська та проімперська, що містять східнослов'янський, малоросійський та радянський компоненти. Причому ці проєкції історичної пам'яті не є компліментарними, а в окремих випадках навіть відверто антагоністичними. Саме таку типологію історичної пам'яті запропонував львівський історик Я.Грицак. На його думку, сучасна пострадянська Україна є полем битви між двома версіями української історії – радянською й українською традиційною [3]. Тому нашій державі, що намагається бути демократичною європейською спільнотою, конче потрібно утверджувати саме українську традиційну версію.

Перспективи розбудови української політичної нації потребують відродження культури й традицій передачі пам'яті поколінь, примирення

суспільної думки навколо «болючих» тем вітчизняної історії. В пошуках національної ідентичності українці долають непростий шлях «зламу» стереотипів, деміфологізації поглядів на своє минуле, вчаться оцінювати національну історію у «своїх», а не «чужих» категоріях.

Така трансформація колективної свідомості врешті-решт матиме позитивний результат – «націоналізує» історичний наратив, утвердить у суспільстві узгоджений погляд на українське минуле, а, відтак, допоможе нації об'єднатися навколо перспектив свого майбутнього. Як образно висловився О.Довженко: «Сучасне – завжди на дорозі з минулого у майбутнє».

Це переконливо підтверджує й міжнародний досвід подолання авторитарної й тоталітарної історичної спадщини, зокрема, діяльність Чилійської національної комісії зі встановлення правди й примирення, що займалася розслідуванням порушень прав людини в період правління А.Піночета. Один із авторитетних членів комісії з цього приводу наголосив: «Суспільство не може просто стерти главу зі своєї історії, не може заперечувати факти свого минулого, якими б суперечливими не були можливі тлумачення цих фактів. У такому випадку порожнину, що створилася, неодмінно заповнить або брехня, або ж плутані версії того, що відбулося. Єдність нації заснована на спільній ідентичності, що, в свою чергу, значною мірою будується на спільній пам'яті. Правда також призводить якоюсь мірою до катарсису в суспільстві й сприяє тому, щоб минуле не повторювалося» [4, с. 64].

Сучасну «розколотість» поглядів українців на українську історію переконливо демонструють результати соціологічних досліджень. Зокрема, за підсумками опитування, проведеного Інститутом соціальної та політичної психології АПН України у вересні 2006 р., на запитання про необхідність визнати Голодомор актом геноциду, у Західному регіоні «за» висловилися 77,1 % респондентів, «проти» – 10%, а в Східному регіоні – 39,4% та 38,6% відповідно. Водночас за визнання Української повстанської армії (УПА) воюючою стороною в Другій світовій війні в західних областях висловилися 68 %, натомість у східних проти такого визнання – 65,8 % опитаних.

Значні відмінності спостерігаються і в ієрархії значущості історичних подій, що притаманні різним проекціям історичної пам'яті. Приміром, для мешканців східних і південних областей значущим виявляється такий ряд історичних подій – Переяславська Рада 1654 р., більшовицька Жовтнева революція 1917 р., Сталінградська битва 1942–1943 рр. У західних областях серед визначних подій української історії тоді ж зазначалися Національно-визвольна війна під проводом Б. Хмельницького, Голодомор 1932–1933 рр., національно-визвольна боротьба УПА [5, с. 39].

Результати ж опитування, проведеного «Українським демократичним колом» спільно з компанією «Ukraine sociology service»

12–22 грудня 2006 р., виявили й істотну регіональну диференціацію в ставленні до державно-політичних діячів: політики радянського періоду вище оцінюються в Східній Україні (за винятком М. Горбачова), а представники національно-визвольного руху – в Західній.

У Донецькій та Луганській областях позитивне ставлення до С.Бандери продемонстрували 6% опитаних, М. Грушевського – 30%, І. Мазепи – 17% (на Заході України – 62%), П. Скоропадського – 16%, В. Чорновола – 39% (у 2002 р. тут його позитивно оцінювали лише 18% респондентів). У п'яти західних областях Л. Брежнєва схвально характеризували 24%, В. Леніна – 12 % (на Сході – 51%), а М. Хрущова – 28% (на Сході 38%) [6, с. 73].

Наведений соціологічний зріз, підтверджений подальшими громадськими опитуваннями, красномовно свідчить про глибинний дуалізм історичної пам'яті громадян України. Подолання цього дуалізму може й повинно артикулюватися як предмет державної політики. Тому в ст. 11 Конституції України наголошується на тому, що «держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури» [7].

Закономірною постає питання, якими є межі та інструменти впливу держави на цей делікатний сегмент національної свідомості. Можна, звичайно, частково погодитися з істориком С.Грачовою, що вважає хибною думку про те, ніби єдиним джерелом формування уявлень про історію є держава, яка, за допомогою освітньої й культурної політики, може й має поширювати «правильні» уявлення та долати «неправильні» [8, с. 20].

Але така постановка питання, на нашу думку, некоректна з наукового погляду й з погляду практичної політики. Адже феномен історичної й колективної пам'яті складається зі структурних елементів, які перебувають поза межами державного впливу. Це й духовний досвід поколінь, і спогади про буття роду та родини, й національні традиції, й міфи та легенди, і вплив творів мистецтва тощо.

Протевусі часи держави були й залишаються активними модераторами історичного наративу та національної свідомості громадян. У кожному окремому випадку така політика концентрується на досягненні різних цілей, має неоднакові інструменти, оперує відмінними методами і засобами. На думку професора Женевського університету І. Ермманн, «історія відіграє у політиці величезну роль. З одного боку, уряди мають уміти використовувати спадок минулого. З іншого боку, офіційна репрезентація цього минулого, історії, є серйозним засобом легітимації політичних рішень. Чим більше лідери прагнуть радикальних змін, тим більше вони змушені звертатися до історії» [9, с. 31].

Історія зберегла безліч прикладів того, як у процесі творення модерних держав-націй (nations) формувався суспільний запит на конструювання національного історичного наративу, що

поступово віддзеркалювався у суспільній свідомості. Тому поняття «конструювання історії» з середини ХХ ст. міцно увійшло до дискурсу європейської історіософії й розглядається як фундаментальна потреба суспільств та позитивний інструмент їхньої ідентифікації. На думку одного з найкрупніших науковців сучасності – німецького теоретика історії Р.Козеллека, історія є не стільки конструюванням істориків, скільки інтелектуальним конструюванням даного суспільства і для цього суспільства, у процесі чого воно творить свою ідентичність спочатку для себе, а потім і для майбутніх поколінь [10].

Для України конструювання «своїх» історії, виведення її з контексту імперсько-радянського історіографічного дискурсу лише останнім часом розглядається державою як національне завдання. Хоча заради об'єктивності слід визнати, що вектор політичних заходів та практик, які демонструвало державне керівництво України від перших днів набуття нею незалежності, в цілому спрямовувався на «націоналізацію» історичної спадщини й утвердження нового образу вітчизняної історії в суспільній свідомості.

Державою був сформований запит на нову наукову інтерпретацію національної історії. На сьогодні є вагомі підстави для високої оцінки доробку вітчизняної історичної науки, що виявилася в цілому спроможною запропонувати новий історіографічний синтез, докорінно оновити погляд на минуле України та українців, звільнити його від багатьох «чужих», ідеологічно заангажованих, а то й неправдивих, трактувань.

Принципове значення мала політика держави, яка спрямована на реальне впровадження у навчальний процес базового курсу історії України та створення для цього якісно нових підручників та методичних посібників. Хоча науковий рівень підручників і сьогодні є предметом критики викладачів і громадськості; вітчизняна освіта, як середня, так і вища, перетворилася на потужний ретранслятор знань про минуле, стала модератором історичної пам'яті нового покоління українських громадян.

Безумовно, наукові знання мають дуже опосередкований вплив на становлення історичної й колективної пам'яті. Але все ж нове наукове дослідження української історії й формування бази достовірних знань про неї створили міцну основу для деконструкції історичної пам'яті громадян, а відтак і деконструкції радянської ідентичності.

Певну позитивну роль відіграла й позиція політичного керівництва незалежної Української держави, яке в різні часи і в різний спосіб намагалося демонструвати повагу до подій вітчизняного минулого. Хоча в багатьох своїх проявах ця політика була надто компромісною, такою, що консервувала в свідомості українців рудименти імперсько-радянського розуміння національної історії. Тому суспільна свідомість часом дезорієнтувалася в процесі нерозбірливої репрезентації

історичних подій та постатей. Адже важко формувати історичну пам'ять в умовах, коли імена вождів тоталітарної доби увічніюються в пам'ятниках, назвах площ та вулиць поруч з іменами діячів українського відродження й Української революції 1917–1920 рр.

Та й стратегія керівництва держави, спрямована на прискорення національного самоусвідомлення українців, на жаль, значною мірою нівелюється під час перманентного політичного протистояння. Амбівалентність історичної й національної свідомості українців капіталізується в перебігу виборчих президентських і парламентських кампаній, у практиці боротьби за політичну владу. Гра на розбіжностях у ставленні до найбільш драматичних сторінок вітчизняного минулого, як от трагедії Голодомору, Другої світової війни, українського національно-визвольного руху, призвела до загострення суспільних конфліктів, поглибила лінії регіональних розколів та протистоянь у країні.

Небезпечність таких маніпуляцій з погляду перспектив становлення модерної української політичної нації, на жаль, недостатньо усвідомлюється національним елібішментом. Державні інституції, що належать до різних гілок української влади, вітчизняні політичні партії й громадсько-політичні рухи не завжди демонструють консолідовану політику щодо конструювання історичної свідомості громадян. По суті, необхідність здійснення єдиної стратегії щодо формування національної ідентичності українців ігнорується політичними силами, які саме й покликані генерувати цю ідентичність.

Інтенсифікація процесу будівництва української політичної нації потребує виваженої та осмисленої політики держави щодо формування історичної пам'яті українського народу. Зусилля всіх інституцій державної влади варто зосередити на:

- досягненні спільного бачення громадянами власної історії, а також суспільного консенсусу навколо її знакових подій та «примирення» суперечливих бачень минулого;

- публічній демонстрації державою й політичними силами поваги до вітчизняної історії, прагнення відновити історичну пам'ять і справедливість;

- належному вшануванні визначних історичних подій і постатей, гуртуванні навколо них суспільної думки шляхом широкої участі громадськості в офіційних ритуалах, публічних акціях, святкуваннях тощо;

- модернізації українського історичного наративу й державній підтримці вітчизняної історіографії, її інтеграцію у європейський та світовий науковий контекст;

- сприянні розвитку вітчизняної археології, архівної й музейної справи, краєзнавства, історичного туризму; відродження та збереження національних святинь і пам'яток історії, історико-культурних заповідників.

В будь-якому разі вибір інструментів, конкретних заходів і практик державної політики щодо формування історичної пам'яті громадян України має підпорядковуватися ширшому завданню – національному самоусвідомленню українців та прискоренню реалізації українського національного проекту.

Список використаних джерел:

1. Нагорна Л. Національна ідентичність в Україні / Лариса Нагорна. – К.: ППІЕНД. – 2002. – 272 с.
2. Гирич І., Шаповал Ю. Чому необхідно переосмислювати минуле? / І. Гирич, Ю. Шаповал. – К.: Фонд Конрада Аденауера, 2010. – 44 с.
3. Грицак Я. Страсті за націоналізмом / Ярослав Грицак. – К.: Критика, 2004. – 330 с.
4. Гессен М. Австралийское покаяние / Маша Гессен // Вокруг света. – 2012. – № 8. – С. 60–64.
5. Експертна доповідь «Україна в 2006 році: внутрішнє і зовнішнє становище та перспективи розвитку». – К.: Славутич-Дельфін ТОВ, 2007. – 255 с.
6. Зерний Ю. О. Історична пам'ять як об'єкт державної політики / Ю. О. Зерний // Стратегічні пріоритети. – 2007. – № 1 (2). – С. 71–76.
7. Конституція України // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/content/chapter01.html>.
8. Грачова С. Пам'ять, контрпам'ять і політика / С. Грачова // Критика. – 2006. – № 11(109). – С. 20–23.
9. Феномен прошлого / Отв. ред. И. Савельева, А. Полетаев. – М.: Изд. дом ГУ ВШЭ, 2005. – 476 с.
10. Козеллек Р. Минуле майбутнє. Про семантику історичного часу / Р. Козеллек. – К.: Дух і літера, 2005. – 380 с.

Головченко В. И. Историческая и коллективная память как составные национального сознания

Рассмотрены место и роль исторической и коллективной памяти в формировании национального сознания украинцев, а также очерчены перспективы совершенствования государственной политики.

Ключевые слова: государство, элита, историческая память, нация, политика.

Holovchenko V. I. Historic and collective memory as components of the national consciousness

The article spotlights place and role of historic and collective memory in formation of the Ukrainians' national consciousness; perspectives of corresponding state politics' improvement are described also.

Key words: state, elite, historic memory, nation, policy.

СПОГАДИ ДІТЕЙ ВІЙНИ ПРО ХАРКІВ У ЧАСИ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

У статті визначаються основні проблеми, які піднімають діти війни, згадуючи життя у Харкові за часів нацистської окупації.

Ключові слова: діти, спогади, респондент, окупація, голокост, мінка, умови життя, ідеологічна ситуація.

Постановка проблеми. У сучасній історичній науці все більшої актуальності набувають такі наукові напрями, як «усна історія» та історія «повсякденності». Розповіді пересічних громадян дають можливість побачити як жили люди у різні часи, про що мріяли, на що сподівались. А ще це дає змогу побачити як витримувала звичайна людина різноманітні перепитії історії. Адже ці розповіді часто захоплюють сильніше будь-яких романів або кінофільмів, бо лунають із вуст безпосередніх учасників подій.

Тому у даній статті ставилася мета показати основні теми, яких торкаються мемуаристи, яким на початок Великої Вітчизняної війни було від 6 до 17 років.

Джерельна база. Для роботи над статтею було відібрано 7 спогадів (трьох чоловіків і чотирьох жінок). У 1941 році їх вік коливався від 6 до 13 років. Три жінки (Л. Р. Алксніс, О. С. Грінченко та Л. Л. Овсяннікова) познайомились у післявоєнний час і до сьогодні спілкуються. Усі інші миж собою незнайомі.

Виклад основного матеріалу. Мемуари були написані у вільній формі, а не через анкетування. У зв'язку з цим зміст спогадів цікавий, перш за все, тим, що у них через дитячі враження можна дізнатися що було загальним, а що було притаманним для життя дітей під час нацистської окупації.

При ознайомленні із спогадами відчувається вплив сучасної ідеологічної ситуації в Україні. Навряд чи у радянські часи оповідачі, остерігаючись цькування з боку влади, стали б виносити на широкий загал інформацію про ввічливе ставлення окупантів до місцевого населення, про щирі стосунки німців із харків'янками, про навчання у школі. Але сьогодні, коли заборони зняті, мемуаристи згадують про такі факти, розуміючи важливість свідoctв очевидців і тому відверто діляться своїми спогадами. Також відчувається вплив сучасних засобів масової інформації (ЗМІ). Теми, пов'язані з війною, які піднімаються на телебаченні або у пресі, обов'язково знаходять своє відлуння в доповненні. Перш за все, це стосується Голокосту, стосункам між людьми.

На початку спогадів оповідачі згадують перший день війни – 22 червня 1941 року. Повідомлення про початок війни вони почули

від дорослих або по радіо. Але усвідомлення жахиття, що насувалося як на країну, так і на їх особисте життя, стало зрозумілим через реакцію дорослих. Натомість дехто із респондентів відзначає, що війну очікували. Так, Л. Л. Овсяннікова згадує, що звістка про війну не була несподіваною, бо Гітлер на той час захопив пів Європи, а у Радянському Союзі школярі вивчали ППХО (протиповітряну і хімічну оборону), здавали норми ГПО (готовий до праці та оборони), навчались на курсах медсестер [5, с. 1]. Л. Р. Алксніс написала, що, коли у 1940 році проводжали в армію її сусіда, «всі знали, що на його долю випаде війна» [1, с. 11].

З початку війни харків'яни постійно слухали повідомлення Радінформбюро.

У спогадах дітей не відбилася тема мобілізації. Ніхто з них не згадав про те як проводжали рідних, сусідів чи знайомих на фронт. Лише О. Т. Супруненко побіжно відзначив, що його дядя Георгій Винниченко, маючи бронь, добровільно пішов на фронт [6, с. 2].

У той же час більшість респондентів відзначають дефіцит продуктів харчування, і як напередодні окупації люди тягли додому усе підряд (істівне і неістівне), а взимку 1941–1942 років все це врятувало від голодної смерті.

Дату окупації Харкова мемуаристи не пам'ятають. Вони або указують різні дати (17 жовтня [5, с. 4], 24 жовтня [1, с. 13; 4, с. 5]), або не називають зовсім [2, с. 2], або відзначають, що це сталося «похмурим жовтневим днем» [3, с. 5]. Це, до речі, виглядає дивним, адже день окупації Харкова добре відомий. Це 25 жовтня 1941 року. І місцеві ЗМІ щорічно цього дня відмічають цю скорбну подію в своїх репортажах або статтях. До того ж цей день для харків'ян можна порівняти із 22 червня 1941 року, бо саме 25 жовтня з приходом нової влади кардинально змінилось життя у місті.

Перші свої враження про загарбників люди розповідають порізному. Але в спогадах всіх їх об'єднує одне – німці відчували себе в місті господарями.

О. С. Грінченко, Л. Л. Овсяннікова відзначали, що німці грабували місцевих жителів [3, с. 5-6; 5, с. 4-5], а О. Т. Супруненко – те, що «... деякі німці не звертали увагу на харків'ян і, виходячи із строю, поруч із ними справляли природні потреби» [6, с. 2].

Л. Р. Алксніс згадує загальновідомий факт: «...по вулиці Сумській їхало авто і з рупора усім наказували йти на майдан Дзержинського (зараз – Свободи – *О. Д.*). Ми з подружкою, глупі кутята, відгукнулись на цей призов і, нічого не сказавши батькам, побігли через цікавість. На розі вулиць Іванова і Сумської знаходився будинок тодішнього обкому КП(б)У. На другому поверсі [був] балкон. Коли зібралось багато людей, на нього вийшов німецький офіцер із перекладачем і німецькою мовою став тримати промову, у якій частіше за все лунало

слово «verboten» – «забороняється». Це було перше німецьке слово, яке ми почули і засвоїли. За непокору або невиконання того чи іншого наказу – розстріл. Потім вони вивели на балкон якогось росіянина із фанерним щитком, щось на кшталт «я хотів підірвати цей будинок» і на очах у всіх повісили. Товпа ахнула і стала розбігатися у різні боки. Ми з подружкою із жахом від усього побаченого, через Проф[спілковий] сад (зараз – сад імені Шевченка. – *О. Д.*) по [вулиці] Римарській побігли додому. Це був перший повішений, якого ми побачили. На жаль, він був далеко не останнім» [1, с. 17].

Утім поступово, за згадками мемуаристів, німці стають більш людськими: вони спілкуються з господарями квартир, де розташувалися «на постой», сумують за власними дітьми, а тому пригощають місцевих ласощами [1, с. 38–39; 4, с. 10–11]. Хоча є випадки жорстокого поводження з дітьми. І. М. Шептун зізналась, що вкрала у німця, який жив у будинку 71 по вулиці Сумській, піжаму. Так той погрожував стратити всю родину і матері прийшлося продати піаніно, щоб розрахуватися із ним [7, с. 1]. А О. Т. Супруненко згадував, що один німецький офіцер пригощав дітей шипучими конфетками. Коли ж у березні 1943 року знову з'явилися німці, один із малюків підійшов до якогось німця і попросив «бом-бом». Але офіцер схопив малюка за комір і вдарив чоботом так, що той опинився у кучі сина [6, с. 3, 5].

Респонденти у спогадах відзначали, що німці любили музику. Вони грали на різних інструментах й іноді просили місцевих жителів заспівати їм. Л. Р. Алксніс згадувала такий кумедний випадок: «...німці любили російські пісні та часто слухали наші платівки, не розуміючи ані слова. Якось один із солдатів попросив Леонтину Робертівну: «Лала! Спой тенкарасин!» Вона довго не розуміла поки не з'ясувалось, що мова йшла про пісню «Стенька Разін» [1, с. 39]. До речі, Б. О. Гундер також згадував про популярність серед німців саме цієї пісні [4, с. 10]. Серед окупантів були й театрали. Підходячи до театру, вони заходили у сусідній будинок, щоб напиться води, або почистити взуття. І в цілому дякували за допомогу, а не відбирали силою, як це часто робилося у місті [1, с. 26].

Люди дуже часто люди пропадали невідомо куди (причому і дорослі, і діти). Про те, що з ними сталося важко було дізнатися. Були щасливі випадки, коли хтось повертався додому. І навіть пропажа людей стала у місті буденною, звичною подією.

Про «щасливі» випадки розповідають Л. Р. Алксніс та І. М. Шептун.

Так, Леонтіна Робертівна згадувала як, виходячи із кінотеатру разом із товаришем Фімкою, потрапила у облаву. Дорослих відправили до Німеччини. А її з другом – відвезли на Сортировку (історичний район у Харкові – *О. Д.*) і змусили прибирати один із бараків, щоб відкрити у ньому шпиталь. Діти три дні виносили з приміщення шкіри тварин, мили підлогу. Коли привезли перших поранених, доглядали за ними.

Лише через 10 днів Леонтіна та її друг повернулися додому. Весь цей час батьки нічого не знали і вже не сподівались побачити своїх дітей [1, с. 42–45].

Інна Михайлівна одного разу довго не могла дочекатися маму вдома, яка ховалася на горищі, щоб не потрапити до німців і не стати оstarбайтером [7, с. 1].

Через такі розповіді складається враження, що німці поводитися по-різному: на службі вони були жорстокими, а у вільний час – привітними.

У той же час О. С. Грінченко відзначала, що «своїх поліцаїв боялись більше, ніж німців. Вони були краще поінформовані і намагались вислужитися перед окупантами» [3, с. 6–7].

Взагалі діти війни згадують позитивні стосунки між місцевими. Більше акцентують увагу на допомозі, підтримці у голодні часи зими 1941–1942 рр.

Тяжким потрясінням для респондентів став Голокост. У всіх були знайомі євреї, які за наказом нової влади у грудні 1941 року переїхали у гетто, влаштоване у бараках тракторного і верстатобудівного заводів. Іноді до гетто потрапляли й неєвреї. Переважно це були родичі, які не хотіли розлучатися зі своїми близькими. Більшість мешканців цього гетто загинули й поховані у Дробицькому яру. Зрозуміло, що про загиблих оповідачі згадують із сумом, бо це були їх добрі знайомі або сусіди.

Важливою темою спогадів було пристосування до нових умов життя. Це було зробити дуже важко. Як писала Л. Р. Алксніс: «Поступово, після приходу німців, люди стали якось звикати до нового життя, хоча, зрозуміло, звикнути до цього пекла було неможливо» [1, с. 30]. При відступі радянських військ було підірвано водогін і електростанцію. Нова влада не збиралася забезпечувати населення продуктами харчування, нормальними побутовими умовами життя. Люди були кинуті напризволяще і були змушені виживати у неймовірно важких умовах. У зв'язку з цим з'явилося таке явище, як мінка. Сьогодні вона не використовується і філологи доводять, що такого слова не існує в українській мові. Але в окупованому Харкові воно існувало і означало «ходити у села *обмінювати* (від цього дієслова утворився іменник «мінка») речі на продукти харчування». Це була важка справа. Люди, щоб знайти продукти харчування, складали речі й їхали у села на мінку. Дуже швидко у ближніх до Харкова селах обмін припинився, бо селянам вже нічого було міняти. А тому необхідно було їхати надовго і далеко, навіть за сотні кілометрів, і повернення не завжди було вдалим. Діти не ходили на мінки, чекали вдома своїх рідних та близьких. Лише Л. Л. Овсяннікова розповідала, що ходила на мінку разом із матір'ю. Це було взимку. Вони ходили до Старого Салтова, що розташований за 45 кілометрів від Харкова. Жінка згадує, що люди йшли колоною

вперед і назад, іноді помираючи у дорозі. Так, повертаючись додому, Людмила Леонтьєвна побачила стару жінку, що сиділа обабіч дороги на санчатах, «...я підійшла до неї, окликнула, а вона уже мертва. Люди йшли повз, не звертаючи ніякої уваги» [5, с. 8]. І все ж таки це явище відзначене в усіх спогадах, бо поява їжі у великій кількості тоді було визначною подією у сім'ї.

Втім, це був не один спосіб добування їжі. Також люди збирали овочі на кинутих полях сільськогосподарської дослідної станції. Здебільшого це були цукрові буряки. У таких походах брали участь і діти, про що вони й згадують. У спогадах Л. Р. Алксніс та О. Т. Супруненко розповідається про те, що коли на вулицях помирали коні, то люди дуже швидко розбирали м'ясо. Л. Р. Алксніс так описує це явище: «Одного разу на Класичному узвозі під час бомбардування був убитий кінь. Це був здоровенний німецький битюг. Чутка про цю «подію» швидко розповсюдилася навколо, і за всіх боків до трупа збіглися люди із сокирами і ножами. Ми з мамою також пішли. Справа була взимку, мороз градусів 30, струмилася кров, від коня валила пара, а люди, як мураші, копошились навколо цієї туші, штовхаючи один одного. Я, як зараз, бачу цю картину. Кожний намагався захопити шматок побільше. І години через дві-три від цього коня залишився один скелет, який також був згодом розібраний не для собак» [1, с. 28].

Діти, допомагаючи старшим, ходили по воду. Водогін був зруйнований і воду приходилося брати із колодязів або річки, відстоявши довгу чергу. Загальним для цього епізоду спогадів є те, що вони, по-перше, стосуються зимового (найважчого) періоду і, по-друге, є згадки, як німці відбирали у дітей (до речі, не тільки у дітей, а й у дорослих) воду для власних потреб, змушуючи знову ставати у чергу, або повертатися додому з пустими відрами.

У лютому 1943 року Червона Армія вперше звільнила Харків від німецьких загарбників. У спогадах є порівняння німецької та Червоної армій цього часу. Дуже часто у ЗМІ, науковій літературі лунає, що у 1943 році Червона Армія кардинально змінилась і стала бити ворога. Але діти згадують червоноармійців втомленими, погано одягненими, голодними, на відміну від «хольоних, підтягнутих красивих» німців. Причому І. М. Шептун про появу червоноармійців пише таке: «...ми думали біженці, а вранці зрозуміли, що це йшли наші регулярні війська» [6, с. 2]. Л. Р. Алксніс писала: «...нас вражало те, як була екіпірована німецька армія. У солдат були товсті шерстяні шкарпетки замість наших онуч. І до них кожний мав своєрідний несесер із клубками товстих шерстяних ниток, голками з широким вушком і наперстком» [1, с. 25]. А як у розповідях відчувається любов до своїх радянських воїнів, радість, що місто звільнено від загарбників. І сумно розповідається про повернення німецьких військ до Харкова у березні 1943 року. Згадок про весняні бої, коли німці вдруге захоплювали місто, немає.

І хоча у науковій, художній літературі, спогадах воєначальників багато написано про кровопролитні бої на вулицях Харкова, діти війни про них не згадують, відразу переходячи до другої окупації міста.

Друга окупація не настільки яскраво згадується, як перша. Спогади тяжкі щодо відступу Червоної Армії. У той же час респонденти відзначають впевненість свою і оточуючих, що це ненадовго.

Яскраво описане звільнення міста у серпні 1943 року і радість від того, що Харків нарешті вільний. Ось тут є описи вуличних боїв, нальотів радянської авіації, немає страху за життя, а є лише радість, що чорна смуга у їхньому житті вже скінчилась [4, с. 24-26; 5, с. 5].

У більшості оповідей описується 9 травня 1945 р. – День Перемоги. Дехто на цьому ставить крапку [2, с. 3; 6, с. 15], дехто все ж описує свято: воно захопило місто вночі, коли по радіо пролунала довгоочікувана звістка про Перемогу. Люди висипали на вулицю, сміялись і плакали, співали і танцювали.

Дуже часто можна почути, що у дітей цього покоління не було дитинства. Це не зовсім так. Читаючи спогади і порівнюючи їх з іншими історичними періодами (дореволюційним, до- і післявоєнним і навіть сучасним) можна побачити, що діти завжди допомагали батькам поратися по господарству. Вони приносять продукти харчування або воду з крамниць чи огороду, роблять хатню роботу. Але умови життя і виснаженість праці були іншими – набагато важчими і непередбачуваними. Також є теми, які діти знати не могли. Так, Л. Р. Алксніс, О. С. Грінченко, Л. Л. Овсяннікова пишуть, що нічого не було відомо про політику німців. Але скоріш за все тоді вони просто не могли нічого знати про неї через свій вік, бо яскраво описали її, розповідаючи про події, що відбувались у місті.

У спогадах присутні факти, які притаманні дитячому віку: це навчання у школі і, навіть, перше кохання. І. М. Шептун згадувала, що вона у третьому класі вперше закохалась і подруги змушували її у цьому зізнатися [6, с. 2]. А Л. Р. Алксніс і Б. О. Гундер згадують своє навчання у школі, які предмети вони вивчали і хто їх викладав (варто зауважити, що якість їх знань є дуже високою, бо і сьогодні вони пам'ятають вірші, які вивчали у 1941–1943 рр.).

Висновок. Таким чином, проаналізувавши спогади дітей про нацистську окупацію Харкова, бачимо, що на їх зміст вплинули сучасна (кінця ХХ – початку ХХІ ст.) політична ситуація в країні та сучасні засоби масової інформації. У той же час слід відзначити, що вони доповнюють існуючу інформацію про життя в окупованому Харкові, але суттєво на загальну концепцію політики німецької окупаційної влади у Харкові не впливають і не вносять у неї ніяких істотних змін. Утім ці спогади є дуже цікавими для дослідження життя дитини, її світобачення у часи воєнних лихоліть. У подальшому дослідженні важливо було б порівняти мемуари, написані на рубежі ХХ–ХХІ ст. зі спогадами більш раннього часу.

Список використаних джерел:

1. Алксніс Леонтина Робертівна (1930 р.н.; інженер-будівник, пенсіонерка). Моя війна. (Архів автора. Оригінал, комп'ютерний набір, 53 с., 2011 р.).
2. Вярвильський Михайло Васильович (1935 р.н.; театрознавець, журналіст). Воспоминания о войне (1941–1945 гг.). (Харківська музично-театральна бібліотека ім. К. С. Станіславського. Довідково-бібліографічний відділ. Оригінал, рукопис, 3 с., 2011 р.)
3. Гринченко Олена Степанівна (1929 р.н.; інженер, пенсіонерка). Воспоминания о военном детстве (Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка, відділ «Україніка». Копія, комп'ютерний набір, 17 с., 2011 р.).
4. Гундер Борис Олександрович (1928–?; мистецтвознавець). Воспоминания (Музей історії Харківського технологічного університету «ХПІ»). Оригінал, машинопис, 30 с., 2000 р.).
5. Овсянникова Людмила Леонтьєвна (1926 р. н.; інженер-будівник, пенсіонерка). Харьков. Оккупация 1941–1943 гг. (Архів автора. Оригінал, комп'ютерний набір. 15 с., 2011 р.)
6. Супруненко Олександр Тимофійович (1937 р. н.; інженер). Рассказ о Великой Отечественной войне 1941–1945 годов (Архів автора. Оригінал, комп'ютерний набір, 7 с., 2011 р.)
7. Шептун Інна Михайлівна (1932 р. н.; зав. науковою лабораторією «Блискавка» політехнічного інституту, пенсіонерка). О жизни в оккупированном Харькове (Музей історії Харківського технологічного університету «ХПІ». Копія, комп'ютерний набір, 2 с.)

Дьякова Е. В. Воспоминания детей войны о Харькове во время нацистской оккупации.

В статье выделяются основные проблемы, которые поднимают дети войны, вспоминая о жизни в Харькове в период нацистской оккупации.

Ключевые слова: *дети, воспоминания, респондент, оккупация, голодомор, менка, условия жизни, идеологическая ситуация.*

Dyakova H. Rendering of war children about Kharkov during Nazi occupation.

Main problems which to allot war children are selected in the article, reminiscing life in Kharkov in the period of nazi occupation.

Key words: *children, rendering, respondent, occupation, holocaust, exchange, terms of life, ideological situation.*

МЕМОРІАЛЬНІ МІСЦЯ ТОТАЛІТАРНИХ РЕПРЕСІЙ В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ ЛОКАЛІЗАЦІЇ, КОМЕМОРАЦІЇ, ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЇ

Систематизовано інформацію щодо місць захоронення жертв політичних репресій в УРСР, окреслено проблеми встановлення їх місцезнаходження та надання їм меморіального статусу, актуалізації суспільної пам'яті про жертв репресій з метою формування ставлення до радянського тоталітаризму. Здійснено спробу класифікації виявлених в Україні місць захоронень жертв радянського терору через їх зв'язок з кенотафами.

Ключові слова: УРСР, Україна, радянський тоталітарний режим, політичні репресії, історична пам'ять, суспільна пам'ять, місця захоронення жертв радянського терору, комеморація.

Проблема виявлення та меморіалізації захоронень жертв тоталітарних репресій до сьогодні в Україні системно не вивчена і не вирішена, як також відсутній реєстр чи хоча б перелік цих місць. Не дивлячись ні на Закон України «Про реабілітацію жертв політичних репресій» від 17 квітня 1991 р., ні на численні рішення різних державних інстанцій (Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження комплексної програми пошуку і впорядкування поховань жертв війни та політичних репресій» від 20 грудня 2000 р. №1867, Указ Президента України «Про додаткові заходи щодо увічнення пам'яті жертв політичних репресій та голодоморів в Україні» від 11 липня 2005 р. №1087/2005 та ін.), ні на необхідність виконання державної програми «Реабілітовані історією», ні на існування Державної міжвідомчої комісії у справах увічнення пам'яті жертв війни та політичних репресій, інформація щодо місць, де захоронені рештки жертв репресій продовжує залишатись «державною таємницею». Встановлені лише найвідоміші за народною пам'яттю місця масових трагедій. Інформація ж про місця повсякденного знищення громадян радянськими репресивними органами та подальшого таємного захоронення їхніх решток у масові могильники досі не оприлюднена ні в Україні, ні на території колишнього СРСР.

«Якщо пам'ять – побічний продукт минулого досвіду, – зазначає автор «Історичної епістемології» А. Мегілл, – то комеморація виникає в теперішньому із бажання спільноти, що існує тепер, підтвердити почуття своєї єдності і спільності, зміцнюючи зв'язки всередині спільноти через спільне бачення минулого або, точніше, через подібне ставлення до репрезентації минулих подій» [9, с. 116]. Судячи з цього

визначення, комеморативний дискурс стосовно пам'яті про жертв радянського терору відсутній в українському публічному просторі. Потребує усталення термінологія, якою послуговуються задля опису меморіальних місць тоталітарних репресій.

Поняття «меморіальні місця тоталітарних репресій в Україні» визначається у Вікіпедії як «виявлені місця *поховання* жертв масових репресій, які відбувалися в Україні в епоху сталінізму, головним чином у 1937-1941 рр.» [10]. Окрім цього, вживаються визначення «місця масових *поховань* жертв політичних репресій» [2], «меморіальні місця жертв політичних репресій», «місця масових *убивств*» [1], «масові *поховання* жертв масових репресій» [7, с. 416], «масові *могильники* жертв радянських репресій» [15, с. 722], тощо.

На нашу думку, найточніше і найлаконічніше відображає характер цих місць визначення, жите російською дослідницею І. Фліге – «місця масових *захоронень*» [20, с. 17]. *Захоронення* у довідникових ресурсах визначається як «остаточне розміщення відходів при їх видаленні у спеціально відведених місцях чи на об'єктах таким чином, щоб довгостроковий шкідливий вплив відходів на навколишнє природне середовище та здоров'я людини не перевищував установлених нормативів» [6]. Термін *санітарне захоронення* вживався в системі ГУЛАГ для позначення таборових цвинтарів, де людські рештки заковувалися без ідентифікації місця конкретного *захоронення*, відповідного супровідного обряду і наступного догляду за цим місцем.

Натомість *поховання* визначається як «комплекс заходів та обрядових дій, які здійснюються з моменту смерті людини до поміщення труни з тілом або урни з прахом у могилу або колумбарну нішу, облаштування та утримання місця поховання відповідно до звичаїв та традицій, що не суперечать законодавству» [14]. Очевидно, що такий комплекс заходів та обрядових дій відбувається лише під час *перепоховання* людських решток на місцях / з місць масових *захоронень* жертв політичних репресій, наслідком чого є *меморіалізація* цих місць.

Виділимо основні складові *меморіалізації* місць тоталітарних репресій:

- пошук місць розстрілів і масових *захоронень* / *могильників* репресованих, фіксація їх меж;
- проведення розкопок та судово-медичної експертизи знайдених решток;
- ідентифікація знайдених решток;
- ритуальне поховання;
- встановлення пам'ятників і пам'ятних знаків на місцях розстрілів і *захоронень*.

Згідно з державною програмою «Реабілітовані історією» має бути укладений анований перелік місць *захоронення* / *поховання*

громадян – жертв радянських репресій у кожному регіоні України. Анотація повинна б містити такі елементи:

- місце знаходження *захоронення / поховання*;
- точна або приблизна кількість загиблих (чоловіків, жінок, дітей);
- час та обставини *захоронення / поховання*;
- час дослідження *захоронення* правоохоронними органами та спеціальною комісією, місце зберігання, реквізити документів про наслідки дослідження;
- опис пам'ятника або пам'ятного знака (якщо встановлений), його фотоілюстрацію.

Як вже зазначено, в Україні відсутній реєстр / перелік місць *захоронень / меморіальних поховань* жертв політичних репресій. Фігурують різні цифри щодо кількості виявлених таких місць – від «щонайменше 18 ... лише 1937–1941 рр.» [2] до 24-х [10]. На круглому столі в газеті «День», приуроченому до 75-річчя *Великого терору*, прозвучала думка дослідників, що «нам ще належить підготувати покажчик меморіальних місць жертв політичних репресій. [...] Місця таких масових убивств необхідно позначити й належним чином вшановувати. Але на практиці запроваджувати це досить складно, адже факти знищення людей тривалий час приховувалися» [1].

Пропонований нижче опис місць масових *захоронень / поховань* жертв радянського терору в Україні є аналітичним, ані репрезентативним щодо його масштабів, географії, хронології, але служить емпіричним матеріалом задля класифікації *захоронень* через їх зв'язок з кенотафами (символічними могилами, в яких немає небіжчиків). Симптоматично, що виявлення значної частини вказаних місць припадає на два історичні періоди – період нацистської окупації України та період пізньої перебудови, що пояснюється тодішніми спробами інструменталізації суспільної пам'яті про радянський тоталітаризм.

1. Біля селища Биківня на околиці Києва. Найбільше в Україні місце *захоронення* жертв масових політичних репресій 1937–1941 рр. (близько 100 тисяч осіб). Встановлені прізвища 14191 людини. У 1994 році створено Биковнянський меморіальний комплекс жертвам комуністичного режиму.

2. Лук'янівський цвинтар, Київ, біля ділянки №7. Братське *поховання* 28-ми діячів культури, письменників, науковців, розстріляних 15–17 грудня 1934 року. Їх було зарито вночі на Лук'янівському цвинтарі, місце вказане дружиною Григорія Косинки. Братством Андрія Первозданного 18 грудня 1994 року на цьому місці був встановлений великий дерев'яний хрест з переліком всіх страчених.

До того, як Биківня стала секретним місцем *захоронення* жертв НКВС, «ворогів народу» ховали на території Лук'янівського цвинтаря. Щоб не допустити витоку інформації про це, весь господарський

склад Лук'янівського цвинтаря було заарештовано та розстріляно. Найімовірніше, вони поховані на цьому ж цвинтарі. Єдиний, хто вижив і 1956 року давав свідчення в цій справі – прибиральник [1].

3. Рутченківське поле, південно-західна частина Донецька, пустир, що роз'єднує селище шахти №19 та житловий масив «Текстильник» в Кіровському районі Донецька. Навесні 1989 року під час розкопок було виявлено рештки 530 людей (вперше *захоронення* відкрите восени 1941 р.). 7 липня 1989 року комісія по забезпеченню прав реабілітованих та створенню пам'ятників жертвам репресій Донецької міськради ухвалила постанову про визнання перепоховання жертв репресій 30–40-х років. Було визначено площу, але «конкретної межі місць поховань не встановлено» [4, с. 644]. Перепоховання людських решток, «розкопаних для потреб слідства» [4, с. 644], було здійснено 16 вересня 1989 року в двох братських могилах. У листопаді 2005 року на місці *поховання* встановлено пам'ятник жертвам політичних репресій [5; 17, с. 20].

4. Вінниця, парк культури і відпочинку, колишній міський цвинтар, сад по вулиці Підлісній. У травні-жовтні 1943 року було виявлено 91 масове *захоронення* жертв розстрілів 1937–1941 рр. і ексгумовано 9439 тіл, з них упізнано 675. Результати ексгумації тіл з масових *захоронень* у Вінниці були зафіксовані в протоколі міжнародної комісії судово-медичних експертів, яка складалася з 11-ти осіб і здійснювала наукове докладне обстеження масових могил в околицях Вінниці 13–15 липня 1943 року [16].

Навесні 1947 року, відповідно до постанови виконкому Вінницької міської ради депутатів трудящих і бюро Вінницького міськкому КП(б) У №1306/93, проведена інтенсивна розбудова Вінницького парку із залученням значних фінансових і матеріальних ресурсів. Окрім бажання упорядкувати територію, справжньою метою благоустрою парку відпочинку і культури було намагання приховати сліди масових *захоронень* жертв політичних репресій [16, с. 434-439]. За результатами сучасних досліджень вважається, що загальна кількість репресованих у Вінниці і області сягає близько 20 тисяч чоловік.

5. Дем'янів лаз, урочище біля Івано-Франківська, місце масових розстрілів в'язнів з тюрми НКВС. Розстріли проводили наприкінці червня 1941 року, перед відступом радянських військ.

У 1970 році, після передачі на Радіо Свобода, місцевий ландшафт змінили важкою технікою (екскаваторами, бульдозерами), щоб завадити майбутнім спробам пошуків. Не зважаючи на це, в 1989 році були проведені успішні розкопки, які організувало місцеве відділення «Меморіалу». Під час розкопок тут знайшли людські кістки 525 людей. За рештками 22-х вдалося встановити їхні особи, робота в архівах СБУ дозволила визначити імена ще 400 страчених. У 1998 році неподалік поховань було відкрито меморіальний комплекс «Дем'янів лаз» [11].

6. Інші розкопки *захоронення* жертв репресій на Івано-Франківщині відбулись у січні–лютому 1991 р. у с. Войнилів Калуського району. Наприкінці 1990 року у Войнилові під час будівництва нової школи було знайдене масове поховання людей. Загалом там було виявлено рештки 228-ми жертв радянської тоталітарної системи першої половини ХХ ст., серед них – 51 дитина, 42 жінки. У жовтні 1991 року рештки були перепоховані у Войнилові, 2007 року на місці перепоховання встановлено пам'ятний знак. Про перепоховання калушанином О. Підліснюком знято фільм. 11 червня 2012 року відбулась науково-практична конференція до 20-річчя розкопок жертв політичних репресій, на якій були заслухані доповіді учасника розкопок І. Наконечного, судмедексперта-криміналіста, який здійснював експертизу розкопаних людських решток О. Левицького. Учасники конференції прийшли до висновку про необхідність ґрунтовного вивчення матеріалів розкопок у контексті історичної доби, збору свідчень очевидців, дослідження архівних матеріалів, логічним завершенням чого мало б стати подання щодо відкриття кримінальної справи за фактом здійснення злочину проти людськості [21].

7. Урочище поблизу села Солянуватка. У червні 1941 року в урочищі Саліна, що в Старосамбірському районі Львівської області, і тамтешній соляній шахті органами НКВС було страчено близько 3600 людей [13;18].

8. Львів, вулиця Степана Бандери, 1. У червні 1941 року працівниками НКВС було розстріляно близько 1000 в'язнів. З 2009 року – національний музей-меморіал пам'яті жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького».

9. Монумент жертвам НКВСівських катів у Луцьку. 23–24 червня 1941 року органами НКВС розстріляно близько 2 тисяч в'язнів Луцької в'язниці [8].

10. Урочище Триби («Военстрой»), між селами Копили і Макухівка на Полтавщині, автотраса Київ – Полтава – Харків, 1,15 км в напрямку Харкова від села Копили. Впродовж 1937-1938 рр. на Полтавщині було репресовано понад 10 тисяч громадян.

У 1937–1938 рр. на тюремні камери були перетворені підвали колишнього полтавського Селянського банку, де тоді розташувалося обласне управління НКВС (нині – будинок управління СБУ в Полтавській області). У тих підвалах виконували вироки про розстріл. Спочатку тіла загиблих таємно ховали у безіменних могилах на старому міському кладовищі, але коли рахунок розстріляним пішов уже на тисячі, *захоронення* почали масово здійснювати за містом – в урочищі «Триби» поблизу села Макухівка. *Захоронення* виявлені в 1968 році, коли територія урочища відведена під піщаний кар'єр. Тоді розробка кар'єру була призупинена, відновлена у 1981 році, рештки людей нібито перепоховані [7, с. 416]. Наприкінці 1980-х рр. *захоронення* знищили.

Точна кількість захованих під Макухівкою невідома. У 1970–1980-х рр. *заховання* піддавалися масовому розграбуванню мародерами.

14 квітня 1990 року згідно з розпорядженням виконкому обласної ради народних депутатів, з дозволу санітарно-епідеміологічної станції та враховуючи громадську думку, рештки близько 200 осіб перепоховані в урочищі Триби. У 1995 році на місці перепоховання відкрили меморіальний комплекс. Місце реального *заховання* жертв репресій під Макухівкою залишається занедбаним. Нині там несанкціоноване звалище [19].

На події, що відбувалися в урочищі Триби, проливає світло інформація прокурора м. Полтава для обкому КП(б)У 1990 року, яка яскраво характеризує ситуацію навколо заховань жертв репресій в Радянському Союзі:

«29 червня 1989 року прокуратурою Полтавської області порушена кримінальна справа за фактом виявлення масових *поховань* громадян в урочищі «Триби» Полтавського району. Розслідуванням встановлено: В період 1937–1941 років на території Полтавської області органами НКВС в результаті порушення соціалістичної законності і застосування незаконних методів ведення слідства були притягнуті до кримінальної відповідальності за звинуваченням у контрреволюційній діяльності, а згодом за постановами позасудових органів, т. зв. «особих трійок» і «особих нарад» розстріляні частина громадян, які проживали на території області. *Заховання* розстріляних громадян відбувалось на спеціально відведених для цього території, розташованій за три кілометри від с. Макухівка в урочищі «Триби» Полтавського району. У 1968 році територія, на якій відбувалися *заховання* людей в роки репресій, була відведена під піщаний кар'єр. Під час розробки піщаного кар'єру були відкриті масові *заховання* громадян і розробка кар'єру була призупинена. У 1981 році розробка піщаного кар'єру знову була відновлена. Рештки масових *заховань* людей з місць їх виявлення на території кар'єру були перепоховані. Ці обставини повністю підтверджуються показами свідків, висновками проведених у ході слідства експертиз, іншими зібраними доказами. Оскільки минув термін давності, а також у зв'язку зі смертю осіб, винних у порушеннях соціалістичної законності в період масових репресій ця кримінальна справа припинена 23.11.1989 р. на підставі ст.6 пп. 3 і 8 КПК УРСР. Прокурор м. Полтави мол. радник юстиції А.А.Андрієнко» [7, с. 416].

11. Урочище Суча балка, околиця Луганська. У 1937–1942 рр. на території балки силами НКВС таємно були розстріляні і поховані більше 2 тисяч жителів Луганщини. За ініціативи Луганського товариства «Меморіал» на місці масових поховань 1937 р. в Сучій балці у 1997 році коштом «Меморіалу» і мерії Луганська встановлені поминальний хрест і арка. Хрест чотири рази відновлювався після нападів вандалів.

12. П'ятихатки, Харків. Лісопаркова зона, 6-й квартал лісопарку.

За даними КДБ у Харкові і Старобільську були розстріляні 3820 інтернованих польських офіцерів. Загалом на цвинтарі у Харкові поховані 4300 розстріляних НКВС поляків та близько 3000 представників різних національностей колишнього СРСР. Меморіальний комплекс на місці поховання був відкритий 17 червня 2000 року за ініціативи президентів України та Польщі.

13. Хмельницький, меморіал «Ангел Скорботи» біля обласної прокуратури, вул. Проскурівська, 35. У Хмельницькій області за неповними даними жертвами політичних репресій стали понад 120 тисяч осіб, з них загинуло 53 тисячі людей. Одне з місць таємного *захоронення* – спеціальний об'єкт колишнього обласного управління НКВС, де наприкінці 1960-х рр. побудовано Центральний універмаг.

Будівництво універмагу розпочалося в жовтні 1966 року. Саме тоді будівельники випадково знайшли рештки 68 людей. Було створено комісію, яку очолив заступник голови Хмельницької міськради. Як вдалося виявити, 12 із 68-ми були вбиті вогнепальною зброєю. Причина смерті інших залишилася під питанням. Щоб не поширювати пам'яті про трагедію, владі довелося вигадувати історію про колабораціоністів, які сиділи в КПЗ, коли налетіла ворожа авіація і розбомбила приміщення НКВС [1].

14. Одеса, Друге християнське кладовище, 135 ділянка. Згідно з даними, отриманими в результаті роботи державної комісії Кабінету Міністрів України, в братських могилах на 135 ділянці Другого християнського цвинтаря знаходяться рештки 3000–6000 людей [15]. 30 жовтня 1997 року на одній з братських могил, де покоються рештки екзгумованих 147 розстріляних, встановлено пам'ятний знак з трьох христів.

15. У 2008 році в районі одеського аеропорту було знайдено рештки 1086 осіб, розстріляних у 1930-х – на початку 1940-х рр. органами НКВС. Восени ці рештки поховали на пагорбі на Західному цвинтарі Одеси. Було проведено поминальну службу. Такі заходи відбулися і на Другому християнському цвинтарі, де ще у 1990-х рр. було ритуально поховано 174 жертв тоталітаризму [12]. Цю традицію продовжили 5 серпня 2012 року, коли було проведено поминальну службу, приурочену до Дня пам'яті жертв Великого терору 1937–1938 рр.

В Одесі перше засідання трійки, яка ухвалювала рішення щодо розстрілів, ув'язнень, заслань відбулося 8 серпня 1937 р., а перший масовий розстріл – 9–10 серпня. Жертвами репресій стали всі групи населення. Репресії 1937–1938 рр. стали продовженням терору, започаткованого комуністами в Одесі навесні 1920 року, коли розстріляли близько 200 діячів місцевої «Просвіти». За неповними даними в 1937–1938 рр. на Одещині були репресовані понад 16 тис. осіб, більшу половину з яких розстріляли й таємно закопали співробітники УНКВС у масових могильниках. Більшість із них досі не поховано.

16. Черкаси, Старий єврейський цвинтар по вул. Тараса Шевченка. В період з 5 серпня 1937 р. по 27 листопада 1938 р. в Черкасах було розстріляно щонайменше 1144 особи. Пам'ятний знак у Соборному парку встановлений у 2006 році в пам'ять про жертв голодоморів та політичних репресій на Черкащині.

17. Умань. Братська могила на території католицького (міщанського) кладовища, провулок Залізняка. *Захоронення* розстріляних проводилось на території двору колишнього приміщення міського відділу НКВС та на території, яка до нього прилягала, а також на Міщанському кладовищі, де поховані рештки 1402 осіб. Пам'ятник жертвам репресій встановлений на території католицького (міщанського) кладовища по провулку Залізняка.

18. Житомир, північно-східна околиця Староєврейського кладовища, Пуятінський провулок. У Житомирській окрузі в 1937–1938 рр. були розстріляні не менше 15 тисяч жителів і тасмно поховані на старому єврейському кладовищі та на території нині діючого тубдиспансеру. На підставі даних з протоколів засідань Київської «трійки» НКВС, Московської «двійки» і актів про приведення їх рішень до виконання у Житомирі та Бердичеві тільки за період з 5 серпня по 31 грудня 1938 року розстріляно не менше, ніж 901 людей.

19. Ковель, *поховання* на міському цвинтарі, зруйноване більшовиками в 1944 році. Хрест на місці поховання знову встановлено в 1990-х рр. 23 червня 1941 року енкаведистами були розстріляні в'язні Ковельської тюрми. На сьогодні немає жодних документів про кількість загиблих.

20. 20-й кілометр Гомельського шосе, біля с. Халявин. За один тільки 1937 рік на Чернігівщині було репресовано понад 9,5 тисяч людей. Основним місцем масових *захоронень* ростріляних НКВС чернігівців був лісовий масив поблизу с. Халявин Чернігівського району.

21. Дніпропетровськ, 9-й кілометр Запорізького шосе. 26 листопада 2005 року біля залізничного вокзалу на Привокзальній площі встановлено пам'ятний хрест.

22. Біла Церква. Місця *захоронення* розстріляних людей знаходяться в центрі міста, забудовані житловим фондом. За період з 5 серпня по 31 грудня 1938 року розстріляно не менше 177 людей.

23. Маріуполь, Театральний сквер. У 1937 році на Маріупольщині було репресовано близько 35 тисяч людей – керівників, інженерів, вчителів, військових, моряків, робітників, селян – головним чином німців і греків.

24. Заліщицька трагедія. Жертовний хрест в пам'ять про трагедію на березі Дністра. У липні 1941 року НКВСівці на залізничному мості Кострижівка – Заліщики облили палимим, підпалили (за іншими даними підірвали) та скинули в ріку вагони з кількома сотнями політичних в'язнів.

25. Кам'янець-Подільський, поблизу с. Кам'янка.

26. Суми, Центральне міське кладовище. Свято-Покровська каплиця в пам'ять жертв трагічних подій минулого століття, побудована в жовтні 2008 року на місці вітваря зруйнованої Покровської церкви. Каплиця стала символом пам'яті про всі зруйновані святині Сумщини.

Відомо, що розстріли й масові безіменні поховання здійснювалися в 30-40-х рр. також у Запоріжжі, Нікополі, Ніжині, Золочеві, Стрию, Чорткові, Бережанах, Кременці, інших містах і селищах.

Наприклад, існує документ, датований січнем 1939 року – повідомлення начальника управління НКВС Запорізької області Горбаня, адресоване вищому керівництву НКВС. Горбань доповідав про те, що у дворі місцевого НКВС у вигрібній ямі знайдено близько 110 трупів, і запитував керівництво, що йому робити, оскільки невдовзі приміщення мало бути передане заводові «Комунар». Водночас він запропонував залити рештки бетоном, щоб, по-перше, не було просідання ґрунту, по-друге, щоб ніхто на ці тіла не наткнувся [1]. Чи можемо ми тепер на території цього заводу відкривати меморіальний пам'ятник чи дошку?

Виходячи з того, як локалізоване *захоронення* та де знаходиться пам'ятник жертвам репресій, спробуємо, зі значною долею умовності, класифікувати вищевказані місця *захоронень / поховань* за визначеними моделями [20, с. 17-19] (порядковий номер місця *захоронення / поховання* наведений у дужках після відповідної моделі).

Модель перша (натуральна). Виявлене місце масових *захоронень* зберігається в його історичних межах, а пам'ятник / пам'ятники встановлений при вході чи на території (8).

Модель друга (розмита). *Захоронення* виявлені, але межі їх не визначені і територія *захоронень* не огорожена. Пам'ятник, якщо він є, встановлений на виявленій ділянці, яка далі розчиняється в навколишньому ландшафті (1, 7, 20).

Модель третя (обмежувальна). Місце *захоронень* знайдене, історичні межі відомі, але на ньому виділена огорожена ділянка («зона пам'яті»), де й поставлено пам'ятник (9, 11, 12).

Модель четверта (залишкова). Місце *захоронення* виявлене, але частина історичної території виявилась втраченою (наприклад, відведена під забудову, паркову зону), на збереженій ділянці встановлено пам'ятник (3, 4, 10, 13, 22, 23).

Модель п'ята («естетичний зсув»). Місце *захоронення* відоме, але для пам'ятника чи меморіального комплексу вибране місце по сусідству – привабливіше (5, 6, 16, 21).

Модель шоста (кладовище в кладовищі). *Захоронення* розстріляних відбувались на міських кладовищах. В таких випадках пам'ятники встановлені на вільних місцях у районі старих *захоронень* (2, 14, 17, 18, 19, 26).

Висновок. Необхідно здійснити комплексну систематизацію інформації щодо місць захоронення жертв політичних репресій в УРСР, встановити їх місцезнаходження та надати їм меморіальний статус, що можливе шляхом реалізації чинного законодавства та відкриття архівних джерел.

Список використаних джерел:

1. 2012 – список Сандормохи // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://incognita.day.kiev.ua/spisok-sandarmoxu.html>
2. Веденєєв Д. Масові репресії: трагедія, а не коник маніпуляторів / Д. Веденєєв // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dc-summit.info/temy/istorija/1914-masovi-represii-tragedija-1.html>
3. Вировець Д. Поле пам'яті, поле покаяння (взгляд участника раскопок в Рутченково двадцать лет спустя) / Д. Вировець // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://infodon.org.ua/donetsk/150>
4. Бліднов С. Тут буде споруджено пам'ятник / С.Бліднов // Реабілітовані історією. Донецька область. – Кн. 1. – Донецьк: КП «Регіон», 2004. – С.644.
5. Заровная Т. Донецкие паханы – по духу комиссары или почему не раскрываются тайны Рутченковского поля / Т. Заровная // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://infodon.org.ua/donetsk/163>
6. Захоронення відходів // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://uk.wikipedia.org/wiki/Захоронення відходів](http://uk.wikipedia.org/wiki/Захоронення_відходів)
7. Інформація прокурора м. Полтави Андрієнка обкому КП(б)У про виявлення в урочищі Триби Полтавського району масових поховань жертв масових репресій кін.1930-х – поч. 1940-х рр., 24 травня 1990 р. // Реабілітовані історією. Полтавська область. Науково-документальна серія книг. – Кн. 1 / Упоряд. О. Білоусько, Т. Пустовіт. – К.–Полтава: АСМІ, 2009. – С. 416.
8. Коц М. Розстріл в'язнів Луцької тюрми 23 червня 1941 року / М. Коц, В. Засекін. – Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2010. – 96 с.
9. Мегилл А. Историческая эпистемология: Научная монография (перевод Кукарцевой М., Кашаева В., Тимонина В.). – М.: Канон + РООИ «Реабилитация», 2007. – 480 с.
10. Меморіальні місця тоталітарних репресій в Україні // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://uk.wikipedia.org/wiki/Меморіальні місця тоталітарних репресій в Україні](http://uk.wikipedia.org/wiki/Меморіальні_місця_тоталітарних_репресій_в_Україні)
11. Міста України вшанували пам'ять жертв політичних репресій // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unian.ua/news/504554-mista-ukrajini-vshanuvali-pamyat-jertv-politichnih-represiy.html>
12. Музичко О. В Одесі вшанували пам'ять жертв Великого терору / О. Музичко // День. – 2012. – 7 серпня. – №137.
13. П'єцух М. Трагедія Саліні. НКВД зробило львівську шахту братською могилою / М. П'єцух // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/06/26/43980/>
14. Поховання // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/Поховання>
15. Проблеми пошуку масових могильників жертв радянських репресій на Одещині (за матеріалами одеської преси 1990–2000-х років) // Реабілітовані історією. Одеська область: Книга перша / Упоряд. Л. Ковальчук, Е. Петровський. – Одеса: АТ «Пласке», 2010. – С.722–736.
16. Реабілітовані історією. Вінницька область / упоряд.: В. Лациба (керівник), В. Білокінь, К. Бухін, В. Васильєв, К. Завальнюк, С. Калитко, П. Кравченко,

І. Паламар, Р. Подкур, О. Струкевич. – Кн. 1. – Вінниця: ДП «ДКФ», 2006. – С. 393–415.

17. Реабілітовані історією. Донецька область. – Кн. 3. – Донецьк: КП «Регіон», 2006. – С. 20.

18. Трагедія Саліні / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://paschen.livejournal.com/20535.html#anker1>

19. Триби (урочище) // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://uk.wikipedia.org/wiki/Триби_\(урочище\)](http://uk.wikipedia.org/wiki/Триби_(урочище))

20. Флиге І. Біографія пам'ятника жертвам радянського терору / І. Флиге // Право на ім'я: Біографіка ХХ століття. Дев'ять читань пам'яті Вениаміна Іофе, 20–22 квітня 2011. Збірник доповідей. – СПб: ООО «Береста», 2011. – С. 3–35.

21. Яневич Б. У Войнилові вчинено злочин проти людськості / Б. Яневич // Вісті Калущини. – 2012. – 21 червня.

Живюк А. А. Меморіальні місця тоталітарних репресій в Україні: проблеми локалізації, комеморації, інституціоналізації.

Систематизована інформація про місця захоронення жертв політичних репресій в УСРС, окреслені проблеми встановлення їх місцонаходження і надання меморіального статусу, актуалізації соціальної пам'яті про жертв репресій з метою формування відношення до радянського тоталітаризму. Здійснюється спроба класифікації виявлених в Україні місць захоронення жертв радянського терору через їх зв'язок з кенотафами.

***Ключові слова:** УСРС, Україна, радянський тоталітарний режим, політичні репресії, історична пам'ять, соціальна пам'ять, місця захоронення жертв радянського терору, комеморація.*

Zhyviuk A. A. Memorial places of totalitarian repression in Ukraine: problems of localization, commemoration, institutionalization.

Information about the burial places of the political repression victims in Ukrainian SSR is systematized; the problems of setting their location and giving them the status of the memorial, actualization of social memory about the victims of repression in order to form attitude to the Soviet totalitarianism are outlined. An attempt to classify the identified locations of Soviet terror victims' burial places in Ukraine through their connection with the cenotaph is made.

***Keywords:** the Ukrainian SSR, Ukraine, the Soviet totalitarian regime, political repression, historical memory, social memory, the burial places of the Soviet terror victims, commemoration.*

НАЦІОНАЛЬНИЙ МЕТАНАРАТИВ ТА ЙОГО СОЦІАЛЬНІ ФУНКЦІЇ: МІЖ НАУКОЮ ТА ІСТОРИЧНОЮ ПАМ'ЯТТЮ

Прослідковано відмінності та взаємозалежності між соціальною пам'яттю та науковою історією, показано, що будь-яка спільнота (етнічна, національна, державна) не може існувати без своєї «біографії», яка легітимізує її існування та сучасний стан. Національний метанаратив мусить мати виховний характер, але ґрунтуватися на здобутках новочасної історичної науки, а не застарілих міфах і стереотипах попередніх епох. Цей підхід особливо важливий для сучасної України, яка мусить долати спотворений образ минулого українського народу.

Ключові слова: національний метанаратив, соціальна пам'ять, історична наука, історія України.

Проблема історичної пам'яті належить сьогодні до однієї з найбільш актуальних на пострадянському і посттоталітарному просторах. Щодо України вона набуває особливої актуальності внаслідок зафіксованої у реаліях суспільно-політичного життя й констатованої в багатьох наукових дослідженнях диференціації світоглядних підстав бачення минулого – сучасного – майбутнього української нації та її державності [1; 2; 3; 4; 5]. Проблема соціальної (колективної) пам'яті загострилася в Україні на початку другого десятиліття ХХІ століття у зв'язку з формуванням засад і проведенням державної гуманітарної політики в умовах зміни владних еліт. Триваючі понад два десятики років дискусії про сучасну українську націю та ідеологічні підстави її розвитку через питання ідентичності неминуче вивели дослідників різних галузей гуманітарного знання на проблеми соціальної пам'яті та, зокрема, її історичної складової. В останні роки в Україні з'явилася друком низка індивідуальних і колективних видань, присвячених обговоренню цієї тематики. У них розглянуто й проблему співвідношення історичної пам'яті та науково-історичного знання [6; 7; 8; 9; 10; 11].

Немає потреби ще раз повертатися до констатації ролі колективної соціальної пам'яті в житті будь-якої спільноти. Відзначу тільки, що найважливіші моменти вивчення і функціонування суспільної пам'яті нещодавно докладно окреслені в перекладених українською мовою працях американського вченого Пола Коннертона і польської дослідниці Барбари Шацької [12; 13]. Згідно останніх наукових розвідок історія як наука та соціальна пам'ять представляються відмінними моделями формування і функціонування суспільної свідомості, котрі хоча й перетинаються, але не збігаються. Здається,

зрозуміло, що пам'ять, як феномен свідомості, не ідентична ані меморіальній реальності, яку вона фіксує, ані історичній свідомості, де вона складає лише певну частку, ані історичному знанню, що є водночас результатом і наслідком формування підстав свідомості і світогляду. Більшість учених схиляються до думки, що колективна пам'ять є результатом соціального конструювання, у підстав якого лежать колективні (соціальні) інтереси легітимації певної спільноти, яка прагне відокремитись від інших спільнот і позиціонувати себе як «інша» [14, с. 3–5]. В сучасних умовах інформаційного суспільства колективна пам'ять може використовуватись як в конструктивних, так і в деструктивних цілях [14, с. 4–5; 15, с. 5–17]. Історична пам'ять, як й історичне знання, може служити для підтримки стабільності в суспільстві, або, навпаки, для суспільної дестабілізації. І ще одна важлива методологічна увага: історичне знання не буває нейтральним, незалежним від інтересів людей, що переслідують конкретні цілі. Воно є потужним засобом соціального впливу, містить величезний потенціал, який здатний не тільки впливати на ідентичність окремої особи чи групи, змінювати зміст свідомості, корегувати соціальну поведінку, але й провокувати конфлікт.

Історичні знання, як колективна пам'ять, є не тільки інструментом політики та ідеології, вони виконують цілком конкретні і зрозумілі політичні завдання: «узаконують» державність, націю, групові і спільнотні інтереси тощо. Навряд чи доцільно в цьому місці сперечатися про те – добре це чи погано. Це просто було, є і буде, оскільки такою є властивість людської свідомості в пошуку своєї ідентичності. Справа в іншому: хто, як і для чого використовує історичне знання. Ось тут з'являється площина для роздумів і сумнівів.

Сутність механізму формування пам'яті становить процес перетворення індивідуальних спогадів і переживань на колективну історичну пам'ять. Але це відбувається завдяки штучній, цілеспрямованій суспільній діяльності креаторів пам'яті – політиків, митців, письменників, але також і істориків [12, с. 42–48]. Історики брали і продовжують брати участь у створенні когнітивних підстав для соціальної пам'яті, видаючи монографії, статті, підручники, каталоги тощо. Але не можна не погодитись з українською дослідницею І. Колесник, що «ролі / маски» істориків як творців пам'яті є подвійні: вони виступають і як її творці, і як руйнівники» [10, с. 62].

Проте, не від істориків залежить реалізація того чи іншого варіанту пам'яті в суспільстві. Її креаторами в усі часи виступають передусім політики і політика. Це вони реалізують політику пам'яті, котра формує ідентичність спільноти, надаючи перевагу і пропагуючи конкретні соціальні форми і способи «запам'ятовування» або «забування». А ці форми полягають у ритуально-церемоніальних комемораціях (урочистості, святкові дії, ритуали, перформенси тощо) і тілесно-

текстових репрезентаціях (спогади, автобіографії, генеалогії), які забезпечують процес «інкорпорування» особи у спільноту [12, с. 70–160]. Якщо політика пам'яті відповідає культурним традиціям і сподіванням спільноти, то вона зміцнює її та легітимізує цю спільноту. Якщо вона не відповідає їм, то приходить у суперечність з цією спільнотою і породжує зрозумілий спротив і конфлікти.

У національних державах політика пам'яті повинна бути спрямована на легітимацію існуючого стану і закріплення тих її елементів, котрі забезпечують єдність формування державної спільноти в політичному і культурному відношеннях, тобто творення політичної нації. Це є обов'язок державної влади, якщо вона прагне зберегти цю державу.

Щодо сучасної України, то в багатьох дослідженнях відзначено диференціацію і амбівалентність історичної пам'яті суспільства, значна частина якого перебуває під впливом попередніх міфів і стереотипів радянського і радянського часу, зокрема, таких як міфи «східнослов'янської єдності», «бездержавності українців», «етнічної спорідненості українців, росіян і білорусів», «ворожості західної цивілізації щодо України та українців», «братньої сім'ї народів в СРСР», «перемоги у Великій Вітчизняній війні» тощо. Усі ці стереотипні уявлення фактично не залишають місця для України та українців як на політичній карті Східної Європи, так і для утвердження модерної української національно-державної свідомості [16, с. 7–35].

У зв'язку з вищесказаним, постає відповідальне завдання кожної спільноти, яка прагне визначитись як соціальна, національна або державна: сконструювати, поширити і утвердити таку версію національної пам'яті, яка була б прийнятна і приваблива для всіх або абсолютної більшості громадян. Насамперед йдеться про пізнавально-виховну версію історії України як рівноправної і поліетнічної держави сучасного європейського світу. Іншими словами, треба говорити про створення «біографії» української нації, пристосованої до освіти і виховання її громадян, презентації на міжнародній арені. Будь-яка «біографія» твориться на засадах антропоморфізації історичного матеріалу про спільноту, яка передбачає її виникнення, еволюцію та досягнення найвищого «життєвого» стану за взірцем людського життя [6, с. 77–83].

Національні метанаративи (гранд-наративи), незалежно від того, що вони описують – етноси, народи, держави – у своїй підставі глибоко антропоморфні: у них певна спільнота презентується як єдине ціле, вона перебуває в центрі мислення і опису, виступає головним об'єктом розуміння і пояснення, героєм історичної драми, що розгортається за «біографічним» сценарієм. Увесь оточуючий світ розглядається і оцінюється виключно з позицій інтересів і цінностей цієї спільноти. Уникнути такого підходу при конструюванні національного метанаративу нікому не вдалось і не вдасться в майбутньому, оскільки

це є базовий елемент пізнання і розрізнення соціальних спільнот. Такий метанаратив безсумнівно має всі елементи міфологізації минулого, що є неунікненним явищем при спробах оцінити минуле з позицій сьогодення. Національний міф, який легітимізує претензії спільноти на державність, культурну окремішність, високий політичний статус, має бути монолітним, прийнятим для критичної більшості громадян [15, с. 11].

Проте, національний метанаратив повинен відповідати як сучасним суспільно-політичним умовам, так і, не меншою мірою, базуватися на сучасних наукових підходах. Інакше його головні елементи будуть суперечити стану суспільної свідомості. На жаль, так відбувається і в сучасній Україні, де в основу національного метанаративу покладено дещо модернізовану схему української історії авторства М. Грушевського початку ХХ ст., т.зв. «метанаративу Модерну». Водночас, треба зауважити, що цей видатний історик жив і творив зовсім в інших умовах, коли стояло питання про творення «біографії» українського етносу, його збереження і консолідацію. Тому основним «героєм» його метанаративу був «український народ-нація» як незмінна впродовж віків етно-національна спільнота. Після значною мірою трагічних подій ХХ ст., численних випробувань «на міцність» «українського народу-нації» та виникнення Української державності питання суб'єкта історичного процесу перемістилося з рівня етнічності на політично-державний рівень, а наукове осмислення історичних процесів набуло нової якості, відбулось у наданні національному міфіві «державницьких шат» [17, с. 120–137]. Проте модерний «народницький» (етноцентричний) підхід до творення національного метанаративу залишився назагал незмінним і продовжив своє «життя» в синтезах історії України після 1991 року (за виключенням праць Н. Яковенко і Я. Грицака) [Див.: 18, с. 74–95].

Усе це вимагає переосмислення історичного метанаративу з позицій легітимації сучасного стану і перспектив розвитку українського суспільства та національної держави. Немає можливості і, щобільше, потреби антропоморфізувати «український народ» чи «українську державу» як єдине монолітне ціле, яке розвивається за усталеними законами від виникнення до розквіту. Має рацію канадський історик П.Р. Магочій, коли пише: «У цьому сенсі історики у Словаччині, Україні та Польщі, або історики, що пишуть про ці країни будь-де у світі мають громадянський та інтелектуальний обов'язок створити національні або властиво державні історії, які б надавали голос всім громадянам. Коротше кажучи, історики у будь-якій країні, беручись до написання історії сьогочасної державної території, спершу повинні звільнитися від яковінського (у нашому випадку – більшовицького – Л. З.) спадку Французької революції з його свідомою політикою ототожнення національної держави із окремим народом. (...) Національні історії

повинні мати багатонаціональний характер. Вони повинні повідомити нам щось про кожную культуру, яка будь-коли існувала на даній території і таким чином надати голос всім громадянам будь-якого національного та етнологістичного походження» [6, с. 75–76]. До цього слід додати ще й те, що сам «народ-нація» ніколи і ніде не представляв собою «монолітну цілість», а був поділений за, як сьогодні прийнято говорити, різними соціальними ідентичностями.

Націоцентричний історичний метанаратив – врозумінні поліетнічної політичної нації – не може, тим не менше, не мати культурних підстав, бути чимось на зразок «Вавилонської вежі». В його основі не може не бути культурний доробок українського етносу, збагачений взаємодією з культурами інших народів, кожен з яких має право на «представництво» в історичному гранд-наративі. Але зовсім інша справа, коли йдеться про висвітлення колоніального статусу українців та представників інших народів як в давнину, так і в новітні часи: тут необхідно називати речі своїми іменами, хоча і без образливих інвектив.

Переосмислення історичної схеми М. Грушевського повинно насамперед торкнутися відходу від вузькоетнічної лінійності історії України і включити в її розгляд всі державні утворення і культури, які існували на території сучасної України, але не з позицій їх «українськості» (це неможливо в принципі!), а з точки зору місця різних елементів українського народу в їх розвитку чи руйнуванні. Немає сумніву, що український національно-визвольний рух, разом з культурним розвитком, повинен посісти стрижневу роль в сучасній історичній схемі, без різниці, які ідеологічні чи геополітичні чинники були в ньому задіяні – свідомі українські національні сили в різні періоди і у відмінних обставинах були змушені вибирати ті ідеологічні та зовнішньополітичні орієнтації, котрі відповідали національно-державним інтересам, а не ідеологам інших політичних націй і держав. Тому відкидання або замовчування українського чинника як суб'єкта внутрішнього чи зовнішньополітичних відносин призводить до підваження самого цього суб'єкта, тобто України та українців. Борці за волю України та перетворення українського народу на повноцінну модерну націю не можуть піддаватись інтелектуальному остракізму, без них позбавлене сенсу минуле, сучасне і майбутнє Української державності як рівноправного міжнародного суб'єкта.

Ще гірше, коли окремі історики на догоду антиукраїнським силам беруться за паплюження всього українського, спираючись на застарілі радянські стереотипи і міфи. Я маю на увазі книгу українських авторів Р. Симоненка і Д. Табачника про українсько-польські стосунки, в якій на понад 700 сторінках фактично реанімується радянська класова версія українсько-польських відносин і проблема єдності України. Під завісою і прикриттям «турботи» авторів про українську незалежність, з допомогою маніпулювання назагал відомими документами проводиться

думка, що всі українські національні сили, а передусім галицько-українські, реалізували «антиукраїнську» політику, прислужувались Німеччині та Австро-Угорщині і тим самим «перешкоджали» «правильним» українським «революційно-визвольним силам» (від кого визвольним? – Л.З.) в опорі на революційну Росію добиватися справжнього об'єднання українських земель в єдиній державі (!). Важко утриматись від іронії, читаючи численні авторські пасажі про те, що «одвічна мрія українського народу здійснилася лише на початку Другої світової війни, коли Україна стала розвинутою промислово-аграрною державою», або про те, що українські націоналісти не були би націоналістами, якщо б «не зраджували на кожному історичному повороті український народ і неньку-Україну» [19, с. 698–700]¹. Одним словом, найбільшими ворогами України були ті українці, які провадили послідовну боротьбу за її незалежність. Так можна дійти до повного абсурду і стверджувати, що найбільшими «борцями» за волю України були, наприклад, поляки або росіяни.

Тому нагальною потребою наукової історіографії та фахових істориків є докорінний перегляд всієї схеми т.зв. «радянського періоду історії України», який досі фактично не переосмислювався на предмет його місця в загальній схемі історії України. Окрім загальних публікацій про злочини комунізму на терені Української РСР у більш загальному плані роль і місце цього періоду в національному метанаративі, на жаль, не переосмислювались. Водночас назріла нагальна потреба описати та оцінити цей період з нових, не радянських, а національно-державних позицій, позицій, котрі відповідають сучасному науково-історичному знанню. Для цього найкраще підходять сучасні постколоніальні студії або імперські студії, які створюють добрі підстави для розгляду історичних процесів колоніальної чи імперської експансії та національної асиміляції, що здійснювались під прикриттям ідеології «соціальної справедливості». Зрозуміло, що у таких підходів є серйозні внутрішні супротивники. Але рано чи пізно кроки в цьому напрямі доведеться зробити, тому що без них ми не «віднайдемо» Україну як історичного суб'єкта, а будемо поширювати концепції «вільного простору» між Польщею та Росією.

Загалом підстави національного метанаративу в його виховній версії для шкільної освіти були нещодавно розроблені групою українських істориків на чолі з Наталією Яковенко [Див.: 20; 21]. Її учасники прагнули зблизити національний виховний метанаратив до наукового. Їх головні постулати були сформульовані наступним чином: загальні засади оновлення змісту шкільних курсів історії України повинні

¹ Ця, з дозволу сказати «монографія», містить величезну кількість емоційних тверджень авторів, в яких вони наполегливо намагаються дискредитувати все українське, а передусім український національний рух, звинувачуючи українські сили в «розвалі самої України»; зокрема чого вартий такий пасаж: «Не маючи належної опори в народі, Центральна Рада, а згодом Директорія намагалися втриматися [при владі] з допомогою зовнішніх сил» [19, с. 638 та ін.].

спиратися на принцип антропологізації («олюднення») минулого, щоб всі учні могли ідентифікувати себе з минулим України; привернення уваги учнів до успішних аспектів, реалізованих в особистісних, соціальних чи культурних досягненнях конкретних людей, а також прикладів різноплановості позицій українців в державах, до складу яких входила українська територія; безперервності (тяглість) історичного процесу необхідно тлумачити не як ексклюзивну історію українців, а як фізичний, природний процес – заселену без перерви територію; стрижнем оповіді, поза сумнівом, має виступати український етнос як серцевинний стрижень національної історії, але поряд з цим, щоб Україна поставала у сприйнятті учня як простір, де поруч з українцями здавна і до сьогодні мешкають інші етнічні спільноти, чие буття є невід’ємною складовою історії України; творений образ історії України як сукупність всіх політичних утворень, котрі існували на території України, в тому числі й «чужих» чи «ворожих», повинен прищепити молодій людині вміння самостійно визначати тенденції історичного розвитку, підсумовані появою незалежної Української держави, а також, що не менш важливо, пишатися культурною та етнічною багатоманітністю власної країни. До цього слід додати обов’язковість висвітлення конфліктних сторінок минулого, пов’язаних з міжетнічними та міжконфесійними конфліктами, стилістика викладу яких має бути особливою коректною та нейтральною, провадити до висновку про толерантність як умову співжиття громадян. З територіальним принципом також тісно пов’язане і представлення історичної специфіки окремих регіонів сучасної України, показ яких органічно вмонтований в загальну оповідь. Все це передбачає суттєву пропозицію змістовного наповнення історії України: лейтмотивом викладу пропонується бачити конкретні прояви буття суспільства, а не державу як абстрактну політичну і владну силу [21, с. 12–14].

На жаль, напрацювання Робочої групи виявились не потрібними після зміни влади в Україні в 2010 році, а освітянський історичний дискурс почав повільно еволюціонувати в бік радянської версії історії України. Таким чином, спроба зблизити національний метанаратив до здобутків сучасної науки і зразків європейської історичної освіти виявилась невдалою. Незважаючи на непоодинокі приклади співробітництва українських істориків з міжнародними організаціями щодо історичної освіти, яке успішно розвивалось до 2010 року, рекомендацій фахівців цих організацій з різних країн щодо перебудови історичної освіти України в дусі здобутків сучасної науки [Див.: 22; 23], на сьогодні зроблено крок назад і законсервовано позірно український національний метанаратив, який є далеким від сучасних вимог. Але життя змусить повернутися обличчям до оновлення історичного метанаративу, шкода буде тільки змарнованого часу.

Список використаних джерел:

1. Етнополітичний розвиток України: досвід, проблеми, перспективи / Авторський колектив: Ю. Шаповал та ін. – К.: Інститут національних відносин і політології НАН України, 1997. – 211 с.
2. Національна інтеграція в полікультурному суспільстві: український досвід 1991–2000 років / Збірник. Відп. ред. І. Ф. Курас, О. М. Майборода. – К.: Інститут політичних та етнонаціональних досліджень НАН України, 2002 – 374 с.
3. Нагорна Л. Національна ідентичність в Україні / Л. П. Нагорна. – К.: ІПіЕНД, 2002. – 272 с.
4. Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізненого націєтворення / М. Рябчук. – К.: Критика, 2000. – 304 с.
5. Нагорна Л. П. Регіональна ідентичність: український контекст / Л. П. Нагорна. – К.: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. – 405 с.
6. Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – Вип. 3. Част. 1. – 526 с.
7. Україна модерна. – К.: Критика, 2009. – Число 4 (15) – 354 с. (випуск присвячено темі “Пам'ять як поле змагань”).
8. Міжкультурний діалог. Том 1: Ідентичність. – К.: Дух і Літера, 2009. – 464 с.
9. Друга світова війна в історичній пам'яті України. За матеріалами Українського інституту національної пам'яті / Упорядники: Л. Герасименко, Р. Пилявець. – Київ; Ніжин: [б.в.] 2010. – 247 с.
10. Історія–ментальність–ідентичність. Випуск IV: Історична пам'ять українців і поляків у період формування національної свідомості в XIX – першій половині XX століття: колективна монографія / за ред. Леоніда Зашкільняка, Йоанни Пісулінської, Павла Серженги. – Львів; Жешув: Вид-во ПАІС, 2011. – 536 с.
11. Грицак Я. Страсті за націоналізмом: стара історія на новий лад. Есеї / Я. Грицак. – К.: Критика, 2011. – 350 с.
12. Коннертон П. Як суспільства пам'ятають / П. Коннертон. – К.: Ніка-Центр, 2004. – 184 с.
13. Шацька Б. Минуле – пам'ять – міт / Б. Шацька. – Чернівці: Книги - ХХІ, 2011. – 248 с.
14. Мекаева Ю. Ю. Социальная память как инструмент социального влияния. Автореферат диссертации на соискании ученой степени кандидата социологических наук / Ю. Ю. Мекаева. – Москва, 2011. – 24 с.
15. Зерній Ю. О. Державна політика пам'яті як чинник утвердження української національної ідентичності. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук / Ю. О. Зерній. – К., 2009. – 21 с.
16. Зашкільняк Л. Історичні міфи і стереотипи як складова суспільної свідомості та соціальної практики // Історичні міфи і стереотипи та міжнаціональні відносини в сучасній Україні / за редакцією Л. Зашкільняка. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2009. – С. 7–35.
17. Колесников К. Український метанаратив доби Модерну: семантика темпоральності / К. Колесников // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – Вип. 3. Част. 1. – С. 120–137.
18. Яремчук В. Загальний образ минулого України: підходи сучасної української історіографії / В. Яремчук // Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми / [Колективна монографія]. За редакцією Леоніда Зашкільняка. – Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 2004. – С. 74–95.

19. Симоненко Р. Г., Табачник Д. В. Українсько-польські відносини та боротьба за єдність України XIX – початок XX ст. Нариси / Р. Г. Симоненко, Д. В. Табачник. – К.: «Либідь», 2007. – 704 с.

20. Шкільна історія очима істориків-науковців. Матеріали Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України. Упорядкування та редакція Н. Яковенко. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2008. – 128 с.

21. Концепція та програми викладання історії України в школі (проект). Матеріали IV та V Робочих нарад з моніторингу шкільних підручників історії України «Концепція історичної освіти». – К.: Видавничий дім «Стилос», 2009. – 126 с.

22. Українська історична дидактика: міжнародний діалог (фахівці різних країн про сучасні українські підручники з історії. Зб. наукових статей за редакцією М. Телус, Ю. Шаповала. – К.: Генеза, 2004. – 368 с.

23. Образ іншого в сусідніх історіях: міфи, стереотипи, наукові інтерпретації. Матеріали міжнародної наукової конференції. Київ, 15–16 грудня 2005 р. / Упорядник і науковий редактор Г. Касьянов. – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – 264 с.

Зашкильняк Л. А. Национальный метанарратив и его социальные функции: между наукой и исторической памятью.

Прослежено отличие и взаимозависимости между социальной памятью и научной историей, показано, что всякое сообщество (этническое, национальное, государственное) не может существовать без своей «биографии», которая легитимизирует ее существование и современное состояние. Национальный метанарратив должен носить воспитательный характер, но базироваться на достижениях новейшей исторической науки, а не устаревших мифах и стереотипах предыдущих эпох. Этот подход особенно важен для современной Украины, которая вынуждена преодолевать искаженный образ прошлого украинского народа.

Ключевые слова: национальный метанарратив, социальная память, историческая наука, история Украины.

Zashkilnyak L. O. National Meta-narrative and its Social Function: Between Science and Historical Memory.

The differences and interdependence between social memory and scientific history were examined; it is shown that any community (ethnic, national, state) cannot exist without his “biography” that legitimizes its existence and current state. National meta-narrative must have educational character, but based on the achievements of the modern historical science, rather than outdated myths and stereotypes of previous eras. This approach is especially important for contemporary Ukraine, which must overcome the distorted image of the Ukrainian people’s past.

Keywords: national meta-narrative, social memory, History, History of Ukraine.

«MEMORY STUDIES» В УКРАЇНІ: СТАТУСНІСТЬ ТА ОСОБЛИВОСТІ ПРОЦЕСУ СТАНОВЛЕННЯ

Розглядаються студії пам'яті як напрям наукових досліджень. З'ясовується стан та перспективи розвитку нового напрямку гуманітаристики.

Ключові слова: *студії пам'яті, історіографія, дефініції, національна пам'ять, історична пам'ять, культурна пам'ять.*

Сучасний стан гуманітарних досліджень визначається появою та еволюцією нових дослідницьких парадигм, розмиванням меж традиційних дисциплін, активним розвитком міждисциплінарних студій, широким тематичним і методологічним різноманіттям. Одним із прикладів міждисциплінарних студій є «memory studies». Міждисциплінарний характер (дослідженням тих чи інших аспектів пам'яті займаються історики, соціологи, психологи, культурологи, політологи антропологі, юристи, філософи) позначається на тому, що проведення досліджень відбувається в межах різних наук, і залежно від цього вони набувають різного теоретичного забарвлення.

Для вітчизняної гуманітаристики проблема пам'яті актуалізується після здобуття Україною незалежності й виникнення потреби осмислення історичної (й суспільної загалом) свідомості у процесі формування національної ідентичності. Сучасна Україна як модерна держава-нація долає складний шлях «привласнення» свого минулого, відтворення українського історичного канону. Відтак у науковому й суспільному вітчизняному дискурсі кінця ХХ ст. широко артикулюються проблеми колективної пам'яті. Характерною ознакою цього періоду стали різні інтерпретації історичного минулого, функціонування декількох різних за змістом канонів «національної пам'яті» тощо.

Розширення теоретичного горизонту, методологічного й категоріального апарату в академічному середовищі актуалізувало проблему дослідження «memory studies». Аналіз історіографії дозволив виявити суперечності або варіативність трактування відповідника «memory studies» та смислового навантаження нового напрямку / нової галузі знань. Зауважимо, що на науково-теоретичному рівні актуальність дослідження пов'язана з відсутністю єдиного підходу щодо окресленої дефініції в Україні та необхідністю з'ясування сутнісних ознак нового напрямку, його характеристик / складових, шляхів формування тощо.

Актуальність задекларованої проблеми та необхідність її осмислення визначили мету та завдання дослідження. Отже, мета дослідження вбачається в тому, щоб у першому наближенні здійснити

спробу осмислення появи нового напрямку досліджень й визначити його характер, особливості та перспективи розвитку. Висхідними пунктами міркувань постають:

- визначення українського відповідника «memory studies»;
- з'ясування характеру утворення («memory studies» – це новий напрям чи галузь знань);
- виведення особливостей нового напрямку/галузі знань у вітчизняному науковому просторі.

При цьому ми свідомі того, що порушена проблема потребує подальшого поглибленого аналізу й узагальнень, що видається завданням на перспективу.

Першопочатково спробуємо встановити український відповідник англomовному «memory studies», оскільки аналіз історіографії засвідчує відсутність єдиного, такого, який би був чітко адаптованим до мовленнєвого вітчизняного дискурсу, аналога. У рецензії на випуск одного з провідних українських гуманітарних часописів «Україна модерна», присвяченого проблемі пам'яті як соціокультурному феномену, Н. Лаас звертає увагу на неусталеність та варіативність назв нового напрямку досліджень [25, с. 210–211]. Основну частину опублікованих у збірнику матеріалів становлять тексти доповідей, виголошених на міжнародній науковій конференції «Геополітика, примирення та пам'ять», що відбулася 5–6 грудня 2008 року в Національному університеті «Києво-Могилянська академія» (співорганізаторами заходу були посольства Польщі та Франції в Україні). Авторка акцентує увагу на оригінальних назвах означень, які побутують у різних національних історіографіях (про західну традицію дослідження пам'яті детальніше див. [39–43] та ін.):

- «memory studies» – англійське «memory studies» можна перекласти як «студії над пам'яттю»;
- «lieu de mémoire» – французьке «lieu de mémoire» потрактовують як «обшари пам'яті»;
- «Erinnerungsorte» – німецьке «Erinnerungsorte» можна перекласти як «пам'ятні місця»;
- «pamięć historyczna» – переклад з польської «пам'ять історична»;
- «историческая память» – російськомовний варіант.

Наголошуючи на відсутності лише українського відповідника, дослідниця висновок: очевидно, через цілковиту його неусталеність та відсутність у вітчизняній науці розробленого категоріального апарату, але, на думку авторки, він десь би мав наблизитися до польського чи російського візаві – «історична пам'ять» [25, с. 211]. Відтак авторка підкреслює тут певну закономірність: якщо англійське, французьке, німецьке означення охоплюють найширші види та прояви пам'яті, то у слов'янській іпостасі пам'ять редуковано до її історичного складника. При тому, що у західній науковій думці «історична пам'ять» стала навіть

не першим винаходом – її попередницею і зачинателькою так званого «memory boom'a» була «колективна пам'ять», постульована та обґрунтована у працях французького соціолога Мориса Гальбакса (Альббакса).

На нашу думку, смислове навантаження memory studies детерміноване контекстом галузі гуманітарного знання, а відтак англомовний варіант memory studies дає загальне розуміння характеру й спрямованості дослідження, а в межах цього узагальнюючого відповідника увиразнюють конкретні напрямки дослідження: соціальна, колективна, національна, історична пам'ять.

Можна частково погодитися з авторкою рецензії, яка пише: «Прикро, але в більшості сучасних українських досліджень не йдеться ані про колективну пам'ять, ані про соціальну пам'ять, ані про культурну пам'ять, тим паче про нюанси, які вирізняють їх одна від одної, чи історіографічні традиції, які за ними стоять» [25, с. 211]. Дійсно, аналіз сучасної літератури з проблеми пам'яті з різними конотаціями (історична, національна, колективна, індивідуальна, соціальна та інші) свідчить про відсутність чіткого визначення поняття, що передає сутність цього феномену, а також ясності у застосуванні терміну (зокрема «історична пам'ять»), який досить довільно використовується для позначення різних процесів і явищ, з вкладанням в нього того змісту, який вважає за потрібне надати йому той чи інший дослідник. Пропонуємо англомовному відповідникові ««memory studies» вживати для найширшого означення термін «*студії пам'яті*» або «*меморіальні студії*», а в межах цієї окресленої царини функціонуватимуть конотативні відповідники.

Студії пам'яті перебувають на етапі осмислення й напрацювань. Відтак, для них (студій пам'яті) притаманна певна строкатість, яка, однак, на жаль, хибує на методологічну складову. Така ситуація є характерною для певного (початкового, як правило) етапу розвитку будь-якої галузі знання. Проте посилена увага дослідників, зумовлена актуальністю проблеми, усвідомленням / не усвідомленням недосконалості понятійного апарату чи окремого поняття, через яке вона (проблема) описується, має щонайменше два виміри:

- з одного боку, сприяє активному науковому пошуку для уточнення змісту й сутності поняття; в результаті такого прискіпливого аналізу те, що спочатку було лише деяким уявленням про явище і не потребувало більшої визначеності з огляду на «легкість» і «очевидність» поняття, поступово набуває окресленої форми дефініції й прийняття консенсусної форми вживання в наукових дослідженнях (як відомо, про поняття не сперечаються, про них домовляються);

- з другого боку, неусвідомлення недосконалості понятійного апарату становить приховану небезпеку «розмивання» поняття, а також для якісного висвітлення того чи іншого порушеного дискурсу через неоднозначність трактування поняття чи терміну.

Сьогодні назріла необхідність узгодити оперування категоріальним апаратом студій пам'яті, систематизувати існуючі доробки науковців, а можливо запропонувати критерії визначення та смислове навантаження термінів.

Чи можна говорити про інституалізацію «студій пам'яті» в Україні, а якщо можемо, то як інституалізацію чого – нового напрямку чи нової галузі знань? Авторка усвідомлює, що окрім порушеного дискурсу можна розглядати студії пам'яті як методологічний підхід. Однак для увиразнення сутнісної характеристики останнього необхідне накопичення певного досвіду, устійнення відповідної парадигми. Це видається завданням на перспективу. Запропонована смислова діада «напрямок/галузь» знань потребує розгляду проблеми через систему цілого й часткового, або первинного й похідного. Якщо «студії пам'яті» у вітчизняному просторі гуманітаристики розглядати як напрям міждисциплінарного характеру, можемо говорити про часткове чи фрагментарне існування пам'яттєвої складової в різних галузях знань, а ці частинки-пазли (первинна складова) формують мозаїчну картинку (похідна структура) цілого (в якому попри диференціацію є спільний складник). Але якщо «memory studies» вважати окремою самостійною галуззю (первинна складова), постає потреба розгляду цілісного явища в межах якого зароджуються різні смислові складові (похідні структури).

На нашу думку, «студії пам'яті» на початок ХХІ ст. в Україні виокремлюються як напрям досліджень в гуманітаристиці, предметом якого є пам'яттєві смисли. Залежно від сфери використання феномену пам'яті вибудовуються дефініції відповідного смислового навантаження. Відтак, «студії пам'яті» є загальним напрямком досліджень, у межах якого увиразнюються галузеві конотативні структури (в психології, історії, філософії, політології, соціології тощо) з різними векторами пам'яті, але в одній системі координат – «memory studies».

Спектр сучасних досліджень пам'яті надзвичайно широкий. Це вивчення мовних, поведінкових і тілесних практик, так звана мнемоніка тіла; розгляд історії та пам'яті як форм відображення історичної культури; історії як мистецтва пам'яті тощо. Проблема полягає в спробі теоретичного осмислення процесів, що супроводжують появу нового напрямку гуманітаристики. Невизначеність понятійно-категоріального апарату призводить до ускладнення розуміння сутнісної складової наукового доробку. У зв'язку з цим виникає необхідність фіксації структурних елементів методологічного знання, тобто узгодження методології різних галузей гуманітаристики з виробленням методології «memory studies». Як зауважує Л. Нагорна, на наших очах відбувається активний процес концептуалізації мнemoісторії як субдисципліни, орієнтованої на включення колективної пам'яті в процес осмислення зв'язків між минулим, сучасним і майбутнім. Чи спростив вихід проблеми пам'яті у міждисциплінарний простір

процес її категоризації й структурування? Навряд чи можна відповісти на це питання ствердно [28, с. 106]. Так само складною видається уніфікація понятійно-категоріального апарату чи пошук єдиного дефініювання. Однак на часі – необхідність чіткого увиразнення предметного поля досліджень та відповідної домовленості чи узгодженості термінів. Щоб уникнути пасток термінологічного характеру, варто домовитися хоча б про використання широковживаних термінів. Водночас ми свідомі можливих змін характеристик цього напрямку гуманітарного знання відповідно до мінливості історичних практик.

Окрім того, левову частку наукового доробку в царині «студій пам'яті» становлять дослідження, орієнтовані на діяльнісний / функціональний підхід. Натомість складніше виокремити праці теоретико-методологічного спрямування [1; 5; 6; 9; 10; 11; 13; 15–24; 27; 29; 33; 36 та ін.].

Дослідження соціальної пам'яті в соціально-гуманітарних науках на Заході початково здійснювали на ґрунті соціології та соціальної антропології. У 1930-ті рр. М. Гальбвакс визначив соціальну природу пам'яті й запровадив поняття “колективної пам'яті” як соціального конструкту, який відповідні спільноти та групи творять і зберігають з метою тлумачення минулих і сучасних подій. Відродження зацікавленості соціальною пам'яттю та усною історією в західній традиції постає в 1960-х рр. на ґрунті зміни парадигмальних настанов соціально-гуманітарного пізнання. Дослідження мали здебільшого культурологічний і філософський характер.

На 1980-ті рр. проблема пам'яті здобула першість у суспільному житті та наукових дослідженнях. Як підкреслює М. Копосов, символічним кордоном став 1980 рік, який Франція, Англія й Бразилія, незалежно одне від одного проголосили роком спадщини (хоча ознаки зростання зацікавленістю пам'яттю увиразнилися раніше). У 1980–1990-х роках світ переповнює хвиля комеморацій – урочистого святкування знаменних дат. Поступово створюється ціла «індустрія спадщини» [23, с. 42].

Особливість формування вітчизняного історіографічного дискурсу задекларованої проблеми полягає в тому, що перші (часто неусвідомлені) вживання терміну «історична пам'ять» мали здебільшого метафоричний смисл. У засобах масової інформації (ЗМІ) та публіцистичній літературі поняття «історична пам'ять» вживалися на рівні метафори чи фразеологічного звороту, але саме завдяки ЗМІ, кінематографу, документалістиці, літературі тощо поняття актуалізувалось у масовій свідомості. Хронологічно це пов'язано з періодом перебудови в СРСР та УРСР, з часом ліквідації «білих плям в історії». Зокрема, ще 1989 року І. Ісиченко, не вдаючись до детального аналізу наповнюваності терміну, зауважив активізацію вживання концепту «історична пам'ять» в культурологічних дослідженнях [14].

Хоча характерною особливістю створення наративу наприкінці 1980-х-початку 1990-х було своєрідне дистанціювання від канонів радянської історіографії, однак здебільшого тяжіли конвенції історіографічних традицій, вибудовані в межах одержаної освіти істориків. Тут доречним буде звернутися до твердження П. Хаттон: «На глибинному рівні історики схильні до того, щоб сприймати конвенції тих історіографічних традицій, в межах яких здобули свою освіту» [36, с. 274].

Увиразимо ще одну рису «досліджень пам'яті» в Україні: якщо на Заході активізація досліджень в галузі соціології, культурології, психології, й загалом «memoгу boom» починається в 1980-х, то в Україні відтворення невідомих сторінок минулого, «білі плями історії», відкриття архівів, доступ до документів, з яких було знято гриф секретності активізували осмислення подієвої історії. І лише згодом простежуються намагання окреслити дефініції чи спроби концептуалізації. Звідси не випадковим є породження своєрідних понятійних кентаврів «історична пам'ять», «національна пам'ять» тощо (хоча останні є похідними від трьох основних видів пам'яті: індивідуальна, соціальна, колективна). Відтак потребує детального вивчення й осмислення проблема понятійно-категоріального апарату й усталеності загальновживаних термінів.

Ще однією особливістю розвитку вітчизняних досліджень пам'яті є те, що Україна із запізненням входить у постмодерн і «memoгу boom». Як наслідок, простежується двоїстий процес: з одного боку, намагання долучитися до студій із дослідження пам'яті, перебираючи вже напрацьовану переважно західну методологію, з іншого боку, пошук національної ідентичності веде до конструювання власного наративу й оформлення відповідного понятійно-категоріального апарату. Оскільки, як слушно зауважує Н. Лаас, українським науковцям, що дискутують над проблемами пам'ятання, забування та примирення, слід серйозно замислитися над відсутністю у вітчизняній гуманітаристиці усталеного категоріального апарату й теоретичного підґрунтя, які б забезпечили фахову та неупереджену розмову. Українці тут очевидно поступаються полякам та росіянам, які мають практично всі основні переклади класиків «історії пам'яті» [25, с. 212].

Перші спроби осмислення студій пам'яті, які були пов'язані саме з конструктором «історична пам'ять», вилонюються в 1990-ті рр. в умовах незалежності. Меморіальна проблематика стала займати важливе місце в цілому ряді часописів, збірниках статей. Активно почали видаватися твори мислителів зарубіжжя та переклади праць іноземних авторів. Відбувся ряд конференцій, круглих столів і симпозіумів, присвячених обговоренню теоретичних проблем пам'яті та політики пам'яті (міжнародна наукова конференція «Геополітика, примирення та пам'ять» (5-6 грудня 2008 р. в Національному

університеті «Києво-Могилянська академія»; співорганізаторами заходу були посольства Польщі та Франції в Україні); міжнародна конференція «Пам'ять як поле змагань у польсько-російсько-українському трикутнику» (назву для якої запозичено в рецензованого випуску «України модерної»), що відбулася 3–4 листопада 2010 року у Києві (співорганізатори – видання «Україна модерна», «Ab impenio», Фонд імені Гайнріха Бюлля в Україні та посольство Республіки Польща в Україні). З 2011 р. обговорення теоретичних і прикладних проблем студій пам'яті започатковане на сторінках видання «Національна та історична пам'ять» [31].

На початку 2000-х з'являються історіографічні огляди студій пам'яті в історичному дискурсі [11], огляди в дисертаційних дослідженнях (О. Волянчук [6], В. Жадько [9], Ю. Зерній [13], Л. Стародубцева [35], О. Фостачук [36] та ін.). Прикметно, що в цій царині піонерство належить не історикам, а здебільшого філософам, соціологам, культурологам, політологам.

Окрім того, значний вплив на процеси становлення студій пам'яті має дуальність свідомісного рівня, тривале перебування в умовах ідеолого-герменевтичного простору радянської держави, очікувальність (або об'єктивне невідстигання за процесом).

Спробуємо окреслити проблемні питання в розвитку студій пам'яті. На розвиток сучасної вітчизняної історіографії значний вплив мають переклади видань (узалежнення від перекладних видань з англійської, польської, німецької, французької та ін.);

- запізнення у виробленні власних підходів та бачень методологічного поля;

- концентрація *методологічних* напрацювань в площині соціології, філософії, культурології, й значно менше – історії;

- схильність до міждисциплінарних запозичень (це практика світова, водночас кожна наука має свій інструментарій й техніки його використання);

- відірваність методології й практики (наслідок: назвами, які рясніють поняттями «історична пам'ять», «національна пам'ять», здебільшого маскують фактологічний канон);

- тотальна електронізація пам'яті призводить до того, що зникає потреба щось пам'ятати або пригадувати;

- проблема полягає ще й у тому, що студії пам'яті «не вписуються» в паспорти спеціальностей із захисту дисертацій (відтак – захист відбувається з філософських, політичних та інших наук).

Можна виділити кілька моделей майбутнього розвитку студій пам'яті:

- перспективна модель (пошук порозуміння, інтеграція, а на її фоні увиразнення специфіки галузевих дискурсів студій пам'яті, конкретизація завдань і цілей);

- стагнаційна (подальша невизначеність форми й сутності студій пам'яті у вітчизняному просторі);
- регресивна (поступовий спад інтересу до студій пам'яті, пошук інших форм дискурсивних практик або повернення до традиційного осмислення проблем).

На утвердження тієї чи іншої моделі впливає комплекс складових, з-поміж яких лише позначимо залежність від активізації теоретико-методологічних досліджень, вироблення понятійно-категоріального апарату на рівні «суспільного договору», підтримка/зацікавленість з боку держави, затребуваність пам'яттєвого дискурсу тощо. Відтак для подальшого розвитку студій пам'яті важливим є виокремлення ресурсного компоненту / ресурсної складової (кількох видів ресурсів):

- кадровий ресурс (який передбачає забезпеченість кваліфікованими фахівцями конкретного напрямку, а якщо говорити про формування галузі – необхідність увиразнення ґеху відповідних фахівців);
- науково-методичний ресурс (теоретико-методологічний) – формування теоретичного підґрунтя, вироблення інструментарію;
- матеріально-технічний ресурс – фінансування;
- інформаційний ресурс-включає обсяг доступної інформації та канали її отримання;
- комунікативний ресурс – технології комунікації, необхідні для активного обміну думками тощо.

Відтак, можемо констатувати, що рівень теоретико-методологічного осмислення студій пам'яті потребує поглибленого осмислення й зростання напрацювань. У сучасних умовах постала необхідність оформлення понятійно-категоріального апарату «досліджень пам'яті», напрацювання теоретичного підґрунтя й вміння застосовувати теоретичні знання на практиці.

Список використаних джерел:

1. Антонюк О. В. Історична пам'ять / О. В. Антонюк // Етнократологічний словник. – К.: МАУП, 2007. – С. 256–257.
2. Артюх В. Дещо про політику історичної пам'яті / В. Артюх // Експерт. Сумський аналітичний журнал. – 2006. – № 4. – С. 56–60.
3. Вашкевич В. Історична пам'ять як функція історичної свідомості / В. Вашкевич // Політичний менеджмент. – 2004. – № 6. – С. 23–31.
4. Веденєєв Д. В. Національна пам'ять та інформаційно-психологічні впливи глобалізованого світу / Д. В. Веденєєв // Державотворчі та цивілізаційні здобутки українського народу. Національна та історична пам'ять. – К.: Стилос, 2011. – Вип. 1. – С. 38–52.
5. Волянюк О. Я. Структурні елементи суспільної пам'яті: політологічний аналіз / О. Я. Волянюк // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. – Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін / голов. ред. О. В. Бабкіна. – К.: Видавництво Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 2010. – Випуск 3. – С. 48–53.

6. Воляннюк О. Я. Суспільна пам'ять в контексті розвитку політичної свідомості у сучасній Україні: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук за спец. 23.00.01 – теорія та історія політичної науки / О. Я. Воляннюк. – К., 2012. – 20 с.

7. Гирич І. Чому необхідно переосмислювати минуле? / Ігор Гирич, Юрій Шаповал. – К.: Konrad Adenauer Stiftung, 2010. – 44 с.

8. Жадько В. О. Історична пам'ять в системі суспільної свідомості (соціально-філософський аспект) / В. О. Жадько // Філософські проблеми гуманітарних наук. – 2006. – №10–11. – С. 169–173.

9. Жадько В. О. Історична пам'ять у системі духовного світу особистості сучасного українського соціуму (соціально-філософський аналіз) / Віктор Олексійович Жадько: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня доктора філософ. наук за спец. 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії. – К., 2007. – 34 с.

10. Зашкільняк Л. Історична пам'ять і соціальні функції історії у сучасному світі / Л. Зашкільняк // Україна – Європа – Світ. – Вип. 2: Міжнародний збірник наукових праць. Серія: історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвцев. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009. – С. 156–159.

11. Зашкільняк Л. Історична пам'ять та історіографія як дослідницьке поле для інтелектуальної історії / Леонід Зашкільняк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 15/2006-2007. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.inst-ukr.lviv.ua/files/23/810Zashkilniak.pdf>

12. Зерній Ю. О. Історична пам'ять як об'єкт державної політики / Ю. О. Зерній // Стратегічні пріоритети. – 2007. – № 1 (2). – С. 71–76.

13. Зерній Ю. О. Державна політика пам'яті як чинник утвердження української національної ідентичності: Рукопис. Дис....к.і.н. – 23.00.05 – етнополітологія та етнодержавознавство / Ю. О. Зерній. – К., 2009. – 221 с.

14. Ісіченко І. Шевченкове слово – історична пам'ять народу / І. Ісіченко // Прапор (Харків). – 1989. – №3. – С. 159–165.

15. Калакура Я. С. Історична пам'ять / Я. С. Калакура // Науковий інструментарій українознавця. – К.: ННДГУВІ, 2012. – С. 52–53.

16. Калакура Я. С. Національна пам'ять: історіографічний контекст / Я. С. Калакура // Національна та історична пам'ять: соціокультурний та духовний вимір. Національна та історична пам'ять: Зб. наук. праць. – К.: ДП НВЦ «Пріоритети», 2012. – С. 30–41.

17. Касьянов Г. Россия – Украина. Как пишется история / Г. Касьянов, А. Миллер. – М.: РГГУ, 2011. – 306 с.

18. Киридон А. М. Колективна пам'ять у темпоральному модусі репрезентації / А. М. Киридон // Київська старовина. Науковий історико-філологічний журнал. – 2010. – № 4. – С. 96–105.

19. Киридон А. М. Концепт «історична пам'ять»: варіативність дефініювання / А. М. Киридон // Україна – Європа – Світ. – Вип. 3. Серія: Історія. – 2009. – С. 112–116.

20. Киридон А. М. Минуле в інтерпретаціях істориків: П'ять розвідок про пам'ять: Монографія / наук. ред. С. С. Троян. – Рівне: РІС КСУ, 2010. – 128 с. – (Серія: Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії).

21. Козловець М. Історична пам'ять як чинник інтеграції українського суспільства / Микола Адамович Козловець // Історія. Філософія. Релігієзнавство. – К.: Видавництво «Антропосвіт», – 2008. – № 1. – С. 13–22.

22. Козловець М. Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації: Монографія / Микола Адамович Козловець. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – 558 с.

23. Копосов Н. Память строгого режима: История и политика России / Н. Копосов. – М.: Новое литературное обозрение, 2011. – 320 с.
24. Кривошея В. В. Моделі пам'яті і державна політика пам'яті / В. В. Кривошея // Національна та історична пам'ять: Державотворчі та цивілізаційні здобутки українського. – К., 2011. – Вип. 1. – С. 26–37.
25. Лаас Н. О. Рецензія на видання: Україна модерна. – Вип. 4 (15): Пам'ять як поле змагань. – К.: Критика, 2009. – 353 с. / О. Лаас // Укр. іст. журн. – 2011. – №1. – С. 210–215.
26. Лотман Ю. М. Память в культурологическом освещении / Ю. М. Лотман // Чему учиться люди. Статьи и заметки [Предисл. Пеэтер Тороп; сост. Сильвии Салупере, Пеэтер Тороп]. – М.: Центр книги ВГБИЛ им. М. И. Рудомино, 2010. – С. 249–255.
27. Масненко В. В. Історична пам'ять як основа формування національної свідомості / В. В. Масненко // Укр. іст. журн. – 2002. – № 5. – С. 49–62.
28. Нагорна Л. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії / Лариса Нагорна. – К.: ШІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. – 328 с.
29. Нагорна Л. Регіональна ідентичність: український контекст / Лариса Нагорна. – К.: ШІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2008. – 405 с.
30. Наумова І. Б. Проблеми історичної пам'яті в сучасних українських дослідженнях: дефініції, функції, конструкції / І. Б. Наумова // Національна та історична пам'ять. Державотворчі та цивілізаційні здобутки українського народу. – К., 2011. – Вип. 1. – С. 135–147.
31. Національна та історична пам'ять: Державотворчі та цивілізаційні здобутки українського народу: Зб. наук. пр. – Вип. 1. – К., 2011.
32. Смольніков Ю. Проблема відродження української мови та історичної пам'яті в Україні (др. пол. 80-х – поч. 90-х рр. ХХ ст.). Теоретичний аналіз: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / Ю. Смольніков. – К., 2005. – 20 с.
33. Солдатенко В. Ф. Пам'ять. Історична пам'ять. Національна пам'ять / В. Ф. Солдатенко // Українознавство. – 2011. – № 2. – С. 139–140.
34. Солдатенко В. Ф. Проблеми політики національної пам'яті та завдання її наукового забезпечення / В. Ф. Солдатенко // Національна та історична пам'ять: Державотворчі та цивілізаційні здобутки українського народу. – К., 2011. – Вип. 1. – С. 7–25.
35. Стародубцева Л. Мнемозина и Лета. Память и забвение в истории культуры: Монография / Лидия Стародубцева. – Х.: ХГАК, 2003 – 696 с.
36. Фостачук О. О. Соціальна пам'ять як соціокультурний феномен: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціол. наук: спец. 22.00.04. «Спеціальні та галузеві соціології» / О. О. Фостачук. – Харків, 2005. – 19 с.
37. Хаттон П. Х. История как искусство памяти / П. Х. Хаттон. – СПб.: изд-во Владимир Даль, 2004. – 424 с.
38. Шаповал Ю. Політика пам'яті в сучасній Україні / Ю. Шаповал. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://keiy.univer.kharkov.ua/www/index.php>
39. Confino A. Collective memory and cultural history: Problems of method / A. Confino // American Historical Review. – 1997. – Vol. 102. – №5. – P. 1386–1412.
40. Crane S. Writing the individual back into collective memory / S. Crane // American Historical Review. – 1997. – Vol. 102. – №5. – P. 1372–1385.
41. Kansteiner W. Finding meaning in memory: A methodological critique of collective memory studies / W. Kansteiner // History and Theory. – 2002. – Vol. 41. – May. – P. 179–197.
42. Olick J. Social memory studies: From «Collective memory» to the historical sociology of mnemonic practices / J. Olick, J. Robbins // Annual Review of Sociology. – 1998. – Vol. 24. – P. 105–140.

43. Ollila A. Introduction: History as memory and memory as history / A. Ollila / Historical perspectives on memory. – Helsinki, 1999. – P. 7–18.

Киридон А. Н. «Memory studies» в Украине: статус и особенности процесса становления.

Рассматриваются студии памяти как направление научных исследований. Исследуется состояние и перспективы развития нового направления гуманитаристики.

Ключевые слова: студии памяти, историография, дефиниции, национальная память, историческая память, культурная память.

Kyrydon A. M. «Memory studies» in Ukraine: status and becoming features

Memory studies» as direction of scientific researches are considered in this article. The state and prospects of development of new direction of the humanitarian field of knowledge are investigated.

Keywords: memory studies, historiography, definitions, national memory, historical memory, cultural memory.

МІСЦЯ ПАМ'ЯТІ: ІНСТРУМЕНТАЛІЗАЦІЯ ПОНЯТТЯ

У статті проаналізовано зміст поняття “місця пам'яті”, виділено типи та рівні “місць пам'яті”, запропоновано класифікацію. Автор розглянув практику влаштування “місць пам'яті” як складову державної політики пам'яті.

Ключові слова: національна пам'ять, місця пам'яті, політика пам'яті.

Протягом останніх десятиліть в європейській та вітчизняній історичній науці розвивається новий напрям дослідження, пов'язаний з вивченням такого суспільного феномену як національна пам'ять. Цей напрям дістав умовну назву “memory studies”, тобто студії з вивчення історичної та національної пам'яті. У межах цього напрямку формується понятійно-категорійний апарат, результатом чого стало введення до наукового обігу таких понять як “національна пам'ять”, “політика пам'яті”, “місця пам'яті”, “коди пам'яті” та ін.

Метою статті є аналіз сутності та змісту поняття “місця пам'яті”, узагальнення наявних в історіографії підходів щодо визначення рівнів та типів “місць пам'яті”, спроба їх класифікувати та з'ясувати їхню роль у проведенні державної політики пам'яті.

Вперше поняття “місця пам'яті” використовувалося ще у Давній Греції. Саме тут було створено так зване “мистецтво пам'яті”, тобто мистецтво запам'ятовувати значний обсяг інформації. У пізнішій європейській традиції це відомо як “мнемотехніка”. Сутність цієї теорії полягала в тому, що певні місця пов'язували з певними образами, що сприяло процесу запам'ятовування.

У контексті вивчення “memory studies” термін “місця пам'яті” у науковий обіг ввів французький історик П'єр Нора, який протягом 1983–1995 рр. видав семитомну працю “Місця пам'яті” (фран. “Les Lieux de Memoire”), присвячену історії формування колективної пам'яті Франції. Саме він є автором концепції “місць пам'яті”.

Згідно з його концепцією, колективна пам'ять концентрується і репрезентується в так званих місцях пам'яті, які є не лише географічними пунктами, а визначаються як своєрідні точки зіткнення, в яких формується і комеморизується пам'ять суспільства. Такими місцями можуть бути люди, події, споруди, традиції, пісні або ландшафтні одиниці, що оточені символічною аурую. Основною функцією пам'ятних місць є збереження колективної та групової пам'яті, а створення та усвідомлення індивідами таких місць виступає головним чинником формування групової ідентичності. Тому, на

переконання французького вченого вивчаючи зміну пам'ятних місць, можна зрозуміти зміну історичної самосвідомості й колективної ідентичності певної соціальної групи [1].

Водночас, П. Нора наголошує на тому, що слід розрізняти такі поняття як “місця пам'яті” та “меморіали”. “Меморіали” – це те, що створюють офіційні структури, щоб зберегти пам'ять – назви вулиць, пам'ятники, меморіальні комплекси тощо. На його думку поняття “місця пам'яті” має значно ширший контекст – це простір пам'яті, який виходить за межі уявлень про минуле, відбите у меморіалах, це може бути слово або інституція [2].

Розроблена французьким істориком концепція “місць пам'яті” стосувалася історичних місць Франції, однак вона була сприйнята міжнародною науковою спільнотою і дала поштовх до подібних досліджень відносно інших країн.

Подальший розвиток концепції “місць пам'яті” набуває у праці А. Ассман “Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті”. На думку автора місце може бути суб'єктом і носієм спогадів й розширювати пам'ять так, що пам'ять місця буде значно виходити за межі людської пам'яті. Виходячи з цього дається таке визначення: “Пам'ятне місце – це те, що залишається від того, що більше не існує. Аби продовжуватися й зберігати своє значення, історія має оповідатися, тож оповідь заміняє втрачене середовище. Пам'ятні місця – це розкидані фрагменти втрачених і зруйнованих життєвих зв'язків. Адже з руйнацією місця його історія не припиняється; воно зберігає в собі матеріальні рештки, які стають елементами розповідей, а разом з тим вихідними точками нових культурних спогадів. Та, однак, ці місця потребують пояснення; їхнє значення має бути виявлене додатково через мовне передання” [3, с. 328].

А. Ассман виділяє окремі типи місць пам'яті – так звані місця поколінь, місця спогадів, священні місця та міфічні ландшафти, могили й могильні камені, травматичні місця. Характеристика кожного типу подається у книзі, підкріплюючись прикладами художньої літератури та подіями історичного минулого.

Місця поколінь пов'язані з відчуттями, емоціями та пам'яттю окремої особи. На переконання автора вони несуть у собі силу спогадів і мають стійкий і довгий зв'язок із сімейною історією. Знаходячись у певному такому місці у свідомості людини оживають образи минулого, відроджуються емоційні переживання, посилюється відчуття зв'язку з поколіннями своїх прашурів і усвідомлення себе часткою роду. Місця спогадів можуть бути пов'язані як з особистими спогадами окремої людини, так і зі спогадами про історичне минуле народу, країни, людства загалом.

Священні місця та міфічні ландшафти пов'язані з історією світових релігій. У них людина відчуває присутність Бога, тобто це зона

контакту між Богом і людиною. Головною функцією подібних місць є створення ілюзії єднання людини та Бога. Найвідомішими світовими священними місцями є Єрусалим і Тибет.

Як окремий тип місць пам'яті А. Ассман виділяє могили й могильні камені. Це особливі місця, в яких акумулюється пам'ять про померлих.

Особлива увага у книзі приділяється так званим травматичним місцям – це місця масових вбивств і катувань. Як приклад наводиться нацистський концтабір Аушвіц. Перетворюючи такі місця у місця пам'яті люди таким чином хочуть запобігти повторенню подібних злочинів. Слушною є думка автора, що для різних соціальних груп травматичне місце має різне смислове та емоційне навантаження: “Для тих, хто вижив та їхніх дітей, які тут оплакують своїх загиблих рідних, це, насамперед кладовище. Для тих, хто особисто не пов'язаний з мільйонами жертв, це музей, який становить собою місце злочину, законсервоване за допомогою експозицій та екскурсій. Для церковних або політичних груп це передусім місце паломництва, як місце страждань видатних мучеників. Для міського правління історичне місце стає приводом для публічних виступів, закликів, пояснень і домагань. Для істориків воно залишається місцем археологічних пошуків і збереження слідів” [3, с. 348].

Загалом А. Ассман вважає, що пам'ятні місця можна розглядати як спадковий інститут, але у кожному конкретному випадку здатність місця відтворювати спогади про минуле має різні витoki. Зокрема, у випадку “місця поколінь” вона спирається на неперервний ланцюг живих і померлих родичів, у випадку пам'ятних місць – на розповіді, які відновлюються та передаються за допомогою традиції, у випадку місць спогадів – на суто антикварний історичний інтерес, у випадку травматичних місць – на рани, що не загоюються [3, с. 355–356].

Узагальнюючи наявні в науковій історіографії підходи щодо з'ясування сутності та змісту поняття “місця пам'яті”, можна дати таке визначення. Місця пам'яті – це суб'єкти та носії інформації про історичне минуле, які на певному історичному розвитку перетворюються на символ чи образ уособлення або героїчної звитяги, або травматичної рани, стають своєрідним маркером соціальної або національної ідентичності та виконують функцію увічнення пам'яті. Однак місця здатні виконувати функцію увічнення пам'яті лише за умов якщо люди про це піклуються.

Виходячи з цього, можна виділити п'ять рівнів “місць пам'яті” – особистісний, локальний, регіональний, загальнонаціональний, міждержавний.

Особистісний рівень пов'язаний зі спогадами про події життя окремої особистості. До цього рівня слід віднести виділені А. Ассман так звані “місця поколінь” і частково “місця спогадів”. Насамперед, це

предмети, споруди, географічні місця, які стимулюють пригадування минулих подій, стають образом цього минулого.

Локальний рівень характеризує стан групової пам'яті певних соціальних чи національних спільнот. Це комплекс спогадів, знань, уявлень про соціально-правовий статус даної спільноти в державі; внесок її окремих представників у розвиток держави та культурно-наукову сферу; пережиті утиски та переслідування тощо. Влаштування власних місць пам'яті дає можливість спільноті зберегти свою ідентичність.

Локальний рівень пов'язаний також із історичним минулим окремої локальної місцевості (місто, містечко, селище). По суті, це можуть бути так звані "місця спогадів", функцією яких є збереження локальної історії. Улаштуванням таких місць пам'яті займаються переважно краєзнавці.

Місця пам'яті регіонального рівня вшановують події або постаті, які справили вирішальний вплив на розвиток певного регіону й країни загалом, чітко зафіксувавшись у свідомості населення даного регіону. Основою появи регіональних пам'ятних місць є самоідентифікація населення як частки певної території, регіону. Знання про минуле регіону передаються від покоління до покоління і з плином часу обростають міфами. Історичні події регіонального рівня потрапляють до підручників, нарисів історії регіону, уродженці та вихідці з цього регіону, які зробили суттєвий внесок у державотворчі процеси чи досягнення науки та економіки, стають національними героями на регіональному та державному або, навіть, світовому рівні. Досягнення регіону фіксуються у місцях пам'яті.

Улаштуванням і підтриманням регіональних пам'ятних місць займаються владні структури на регіональному рівні. Яскравим прикладом регіональної політики пам'яті є рішення ряду місцевих рад Львівської, Івано-Франківської, Рівненської, Тернопільської, Закарпатської областей щодо увічнення пам'яті героїв Української Повстанської Армії у зв'язку з 70-річчям створення УПА у 2012 році. За рішеннями цих місцевих рад окремі вулиці та площі було перейменовано на честь вояків УПА, а Рівненська міська рада видала постанову про випуск поштових марок на відзнаку 70-річного ювілею створення УПА.

На загальнонаціональному рівні місця пам'яті вшановують події або постаті, що суттєво вплинули на процеси державотворення та цивілізаційного поступу нації. Їхніми головними функціями є закріплення колективної національної пам'яті, сприяння формуванню та скріпленню держави. Загальнонаціональні місця пам'яті є важливою складовою державної політики пам'яті щодо формування історичної свідомості та національної ідентичності населення. Вони використовуються владою для проведення урочистих та просвітницьких

заходів, метою яких є посилення відчуття приналежності людини до певних народу, нації, держави.

Останні десятиліття місця пам'яті стали й важливою складовою міжнародної політики. Так, улаштування пам'ятних місць стало вагомим чинником розв'язання дражливих, суперечливих питань історичного минулого між різними народами. Така практика розглядається як певний процес каяття, очищення від гріхів попередньої політики, наслідком якої стало переслідування, винищення або утиски конкретних етносів чи націй. Прикладом можуть слугувати спроби України та Польщі на рівні улаштування пам'ятних місць жертвам політичних репресій зняти існуючі напруження у стосунках між державами з приводу спільного історичного минулого обох народів. Зокрема, в “Угоді між Урядом України і Урядом Республіки Польща про збереження місць пам'яті і поховання жертв війни та політичних репресій” від 21 березня 1994 р. (ст. 2) дається визначення понять:

“місце пам'яті” означає місце, пов'язане з боротьбою або катуванням;

“улаштування місць пам'яті і поховання” є визначення їх меж, встановлення надгробків, пам'ятників, пам'ятних дошок та меморіальних споруд;

“утримання місць пам'яті і поховання” означає охорону могил, гробків, пам'ятників та меморіальних споруд, їх підтримання у належному стані” [4].

Таким чином, поняття “місця пам'яті” поступово стає невід'ємною частиною міжнародного права.

Виходячи з даного вище визначення та окреслення рівнів, до місць пам'яті слід відносити: наукові концепції інтерпретації історичного минулого, наративи національних історій; архіви; музеї; фотодокументи; кінодокументи; меморіали, присвячені героїчним або трагічним подіям історичного минулого держави, нації, народу; пам'ятники та погруддя видатних історичних постатей, митців і науковців, які відіграли вирішальну роль у процесі становлення держави, розвитку культури та науки; меморіальні дошки; будинки, площі, майдани, географічні місця, де відбувалися найважливіші події, народилися або працювали видатні історичні особи; військові поховання або місця захоронення жертв політичних репресій та місця геноциду; монети; поштові марки; топоніміка – назви вулиць, площ, населених пунктів.

Місця пам'яті виконують у суспільстві певні функції, серед яких найважливішими можна вважати наступні: закріплення індивідуальної та колективної пам'яті щодо знання та уявлення про минуле власного роду, народу, нації, держави; формування соціальної чи національної ідентичності, сприяння створенню модерної нації; інформування міжнародної спільноти про внесок представниками окремих народів

і націй у цивілізаційний розвиток людства; як чинник розвитку загальнодержавного та місцевого туризму.

Ініціаторами улаштування пам'ятних місць можуть виступати поряд із державними органами влади й політичні партії, суспільно-громадські та культурно-освітні товариства й організації, наукові установи. Однак провідна роль у проведенні політики пам'яті належить державі, яка формує запити суспільству та пропонує шляхи розв'язання суперечливих питань історичного минулого. У контексті цього основним завданням держави є формування такої політики пам'яті, яка б максимально сприяла налагодженню консенсусу в суспільстві, ліквідації ліній розколу групової пам'яті та мінімізувала наслідки так званої "війни пам'ятей".

Список використаних джерел:

1. Нора П. Всемирное торжество памяти / П'єр Нора // Неприкосновенный запас. Дебаты о политике и культуре. – 2005. – № 2–3 (40–41). – С. 37–51.
2. Нора П. Историки поняли, что законы – очень опасная вещь [Интервью записано 31 января 2010 г.] / Пьер Нора [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://urokiistorii.ru/current/view/2010/31/nora-ii>
3. Ассман А. Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті / Аляйда Ассман [Пер. з нім. К. Дмитренко, Л. Доронічева та О. Юдіна, За наук. ред. О. Юдіна]. – Київ: Ніка-Центр, 2012. – 440 с.
4. Угода між Урядом України і Урядом Республіки Польща про збереження місць пам'яті і поховання жертв війни та політичних репресій / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/616_014

Любовец Е. Н. Места памяти: инструментализация понятия.

В статье проанализирована суть понятия “места памяти”, выделены типы и уровни “мест памяти”, предложена классификация. Автор рассмотрел практику обустройства “мест памяти” как составляющую государственной политики памяти.

Ключевые слова: национальная память, места памяти, политика памяти.

Lyubovets O. M. Memory places: instrumentalization of concept.

The article deals with the analysis of “memory places” concepts, it is emphasized levels and types of “memory places”, suggested its classification. An author considered also the installation's practice of “memory places” as a component of state memory policy.

Keywords: national memory, memory places, memory policy.

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ВІДНОСИНИ У ВИМІРІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ

Автор приділяє увагу українсько-польським відносинам, зокрема тим моментам, що збереглися в національній пам'яті, показує реальний стан стосунків обох народів згідно з їх історичним минулим.

Ключові слова: українсько-польські відносини, національна пам'ять, історіографія.

Історія українсько-польських відносин є прикладом давнього конфлікту між обома народами, трагічні сторінки якого ретельно зберігає національна пам'ять. Довгий час українсько-польські проблеми лише розпалювали ще більшу ворожнечу між українцями й поляками. На сьогоднішній день ті неприємні моменти у житті обох народів поєднують представників Польщі й України у спільних спробах знайти компроміс у висвітленні подій минулого, у розбудові добросусідських відносин.

Отже мета статті – висвітлити реальний стан українсько-польських відносин у контексті національної пам'яті українців й поляків.

Перш за все треба почати з того, що ж таке національна пам'ять? За визначенням доктора історичних наук, професора Валерія Федоровича Солдатенка, директора Інституту національної пам'яті, – це «сукупність знань, уявлень і ціннісних оцінок подій минулого, які справили вирішальний вплив на самоідентифікацію і досягнення нації та консенсусно сприймаються у суспільстві як найбільш значущі для конструктивного розвитку у майбутньому» [1].

Отже, українсько-польське протистояння XVII ст., конфлікт кінця XIX – початку XX ст., зокрема мовне питання, волинська трагедія, пацифікація, операція «Вісла» тощо – це як раз ті моменти, що ретельно збереглися в національній пам'яті. Довгий час згадані питання звертали на себе увагу науковців й сьогодні це є тема для дискусій [2].

Як серед українських, так і серед польських вчених немає одностайної думки щодо проблем українсько-польських відносин. Так, В.Сергійчук у дослідженні «Етнічні межі і державний кордон України» показує багатовікову завойовницьку політику Речі Посполитої щодо України [3], І.Шишкін у своїй праці «Українське питання в політиці польського еміграційного уряду та підпілля в роки Другої світової війни» доводить, що у міжвоєнний період частина українців користувалася усіма громадянськими правами. Автор наголошує на тому, що антипольські настрої в українському суспільстві більш за усіх поширювала ОУН [4]. У статті Влодзімежа Менджецькі «Національна

політика II Речі Посполитої й антипольська діяльність УПА у 1943–1944 роках» лунає думка, що саме політика польської держави у міжвоєнний період спричинила загострення польсько-українського конфлікту, особливо в останні роки перед вибухом II світової війни. Серед негативних чинників цієї політики найчастіше наводять такі: пацифікація, колонізація, окатоличення тощо [5].

Таким чином, той психологічний бар'єр, що сформувався протягом віків у вигляді синдрому упередженості, негативних історичних стереотипів довгий час зберігався у свідомості обох суспільств й був головною перепорою для формування стратегічного партнерства двох країн.

Формування принципово нової ситуації відбувається в умовах розгортання демократичних процесів за Третьої Речі Посполитої, починаючи з 1989 року. Вихід України на міжнародну арену як суб'єкта міжнародного права був схвально прийнятий польським керівництвом, і 2 грудня 1991 року Республіка Польща першою серед зарубіжних країн визнала державну незалежність України. 4 січня 1992 року між двома країнами були встановлені дипломатичні відносини на рівні посольств.

Українці чи не вперше на польських теренах отримали можливість без перешкод досліджувати власну минувшину та здійснювати підготовку кадрів. Окрім діяльності окремих науковців-українців Богдан Галчак (Зелена Гора), Ростик Джерелік (Вроцлав) та інших сформувалися дослідницькі наукові центри в Перемишлі (Південно-Східний науковий інститут); кафедра українознавства і кафедра історії Східної Європи у Ягеллонському університеті (Краків); кафедра українознавства Варшавського університету; кафедра історії Східної Європи Поморської академії (Слупськ) [6, с.60]. Козацька доба, постать Богдана Хмельницького, Галицький крайовий сейм, визвольні змагання 1918–1920 рр., лемківське питання – це далеко не повний перелік проблем, які підняті українськими дослідниками, що є громадянами Республіки Польща (С.Стемпень, В.Мокрий, Я.Мокляк, С.Козак, Р.Дрозд та ін.).

Учасниками українсько-польського наукового діалогу, а згодом й співпраці, у тому числі у культурній сфері, з польської сторони виступають Варшавський університет, Університет Марії Кюрі-Скловської у Любліні, Південно-східний науковий інститут (м. Перемишль), Ягеллонський університет (м. Краків), Інститут історії Польської Академії Наук (м. Варшава), Університет імені А. Міцкевича (м. Познань), а також Вища школа управління та адміністрації (м. Замосць), Вища державна професійна школа й Вища школа міжнародних відносин і суспільної комунікації (м. Хелм) та багато інших навчальних закладів.

До сфери зацікавлень науковців і студентів згаданих вищих навчальних закладів потрапили, насамперед, дискусійні питання

українсько-польської історії, особливо першої половини ХХ ст. У їх вирішенні помітну роль відіграв і продовжує відігравати постійно діючий науковий семінар «Україна – Польща: важкі питання» – унікальний проект, до участі в якому, окрім науковців, залучалися і залучаються польські та українські студенти.

Результативності українсько-польського наукового діалогу сприяє ресурсне поповнення українських бібліотечних матеріалів результатами наукових досліджень польської історичної науки; запрошення спеціалістів обох країн до проведення відповідних наукових студій у навчальних закладах країни-сусідки; діяльність громадських організацій тощо [7, с.159–160].

Останнім часом одне із чільних місць в історіографії польсько-українських відносин ХХ століття посідає проблематика переселення українців із Польщі до УРСР і загалом обміну населенням (трансферу) між названими державами [8, с. 426]. На тлі публікацій, що вийшли друком останнім часом, нашу увагу привернув доробок професора з університету містечка Зелена Гора – Богдана Гальчака [9], що займається проблемою лемків. До речі, проблемі переселення українців з Польщі до УРСР у воєнний та післявоєнний період займається також Роман Дрозд [10]. Лемківська проблема цікавить й Ярослава Мокляка, вченого з Кракова [11]. Переселення до СРСР, депортація лемків під час операції «Вісла», дискомфортні умови для українців у ПНР обумовили формування в певної частини населення історичних стереотипів [12].

На сьогоднішній день можна вважати, що між Польщею та Україною конфлікти щодо минулого завершилися. Ще за президентів Кваснєвського та Ющенка представники обох держав дійшли згоди щодо питань минувшини й взаємно вибачилися за помилки своїх попередників.

Для України, що активно рухається в майбутнє, розумне толкування гострих моментів, що збереглися в національної пам'яті, є нагальним і необхідним завданням. Потрібно приділяти більшу увагу тим подіям української історії, що можуть стати позитивним прикладом для сучасного суспільства. Адже маючи національну пам'ять, що міцно закріпила у свідомості народу позитивні моменти історії держави й зберегла вірно розтлумачені конфліктні епізоди, пам'ять, що несе у собі висновки щодо важко пережитих моментів, український народ зможе відчувати власну свою силу й міць й отримає гарантію розвитку й процвітання власної держави.

Сучасні відносини України і Польщі є гарним прикладом розвитку наукового діалогу, поглиблення добросусідських результативних зв'язків на засадах стабільності і поваги.

Список використаних джерел:

1. Солдатенко В. Перед нами не стоїть завдання проводити люстрацію. Інтерв'ю / В. Солдатенко // Українська правда. Історична правда. – 2011. – 23 березня: [Електронний ресурс]. – URL: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/03/23/32857/> (дата звернення: 29.08.2012).
2. Іллюшин І. Волинська трагедія 1943-1944 рр.: пошук між «двома правдами» / І. Іллюшин // Українська правда. Історична правда. – 2011. – 13 липня: [Електронний ресурс]. – URL: <http://www.istpravda.com.ua/digest/2011/07/13/45611/> (дата звернення: 29.08.2012); Павлів В. 55-летие «операции Висла», или как в Польше решили «украинский вопрос» / В. Павлів // Зеркало недели. – 2002. – 27 апреля. (№16); Зашкільняк Л. О. Українсько-польські стосунки ХХ ст. у суспільній свідомості українців і поляків / Л. О. Зашкільняк // Вісник Львівського університету. Серія соціології. – 2008. – Вип. 2. – С. 127–137; Мотика І. Польська реакція на дії УПА: масштаб і перебіг каральних акцій / І. Мотика // Незалежний культурологічний журнал «І». – 2003. – №28: [Електронний ресурс]. – URL: <http://www.ji.lviv.ua/n28texts/mendzecki.htm> (дата звернення: 29.08.2012)
3. Сергійчук В. Етнічні межі і державний кордон України / В. Сергійчук [Електронний ресурс]. – URL: <http://www.niss.gov.ua/Table/220408/stenograma.htm> (дата звернення: 29.08.2012).
4. Шишкін І. Українське питання в політиці польського еміграційного уряду та підпілля в роки Другої світової війни: Дис. ... канд. іст. наук / І. Шишкін. – Острог, 2005. – 164 с.
5. Менджецькі В. Національна політика II Речі Посполитої й антипольська діяльність УПА у 1943–1944 роках (переклад з польської) / В. Менджецькі // Незалежний культурологічний часопис «І». – 2003. – №28: [Електронний ресурс]. – URL: <http://www.ji.lviv.ua/n28texts/mendzecki.htm> (дата звернення: 29.08.2012).
6. Морозова О. С. Фундація Святого Володимира й популяризація української науки і культури в Польщі / О. С. Морозова // Проблеми історії та історіографії України: Матеріали V Міжнародної наукової конференції «Дні науки історичного факультету – 2012». Секція кафедр історії для гуманітарних факультетів / Відп. ред. Г. Казьмирчук, Ю. Латиш. – К.: Логос, 2012. – С. 60–63.
7. Морозова О. С. Українсько-польські наукові стосунки: хронологія подій О. С. Морозова // Чорноморський літопис: Науковий журнал. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2011. – Вип. 4. – С. 157–161.
8. Кабачій Р. Переселення українців із Польщі до УРСР в 1944–1946 рр. очима істориків-українців Польщі та України / Р. Кабачій // Український історичний збірник. – 2009. – Вип. 12. – С. 426–435.
9. Halczak B., Osękowski Cz. Stereotyp Łemka w świadomości zielonogórskich studentów / B. Halczak, Cz. Osękowski // Rocznik Lubuski. – 2004. – Cz. 1. – Т. 30. – S. 51–61; Гальчак Б. Лемківські перспективи на ХХІ століття // Історичний архів. Наукові студії. – 2012. – Вип. 2. – С. 15–23; Гальчак Б. Проблеми національної ідентичності лемків в Польщі // Етнічна історія народів Європи. Збірник наукових праць. – К.: Київський національний університет ім. Т. Шевченка. – 2008. – Вип. 26. – С. 21–28; Гальчак Б. Стосунки лемків з українською Повстанською Армією // Україна – Європа – Світ. Збірник наукових праць. – 2008. – Вип. 1. – С. 76–83.
10. Дрозд Р. Переселення українців з Польщі до Української РСР в 1944–1946 рр. / Р. Дрозд // Український альманах. – 1996. – С. 190–198.
11. Moklak J. Łemkowszczyzna w Drygiej Rzeczypospolitej. Zagadnienia polityczne i wyznaniowe / J. Mokla. – Kraków: Tow. Wydawnicze „Historia Iagellonica”, 1997. – 223 s.

12. Морозова О. С. Українсько-польські стосунки у сфері освіти кінця XIX – початку XX ст. в українській історіографії / О. С. Морозова // Південний архів: Збірник наукових праць. Історичні науки. – Випуск 16. – Херсон: Видавництво ХДУ, 2004. – С. 119 – 125.

Морозова О. С. Украинско-польские отношения в измерении национальной памяти.

Автор уделяет внимание украинско-польским отношениям, в частности тем моментам, которые сохранились в национальной памяти, показывает реальное состояние отношений обоих народов согласно их исторического прошлого.

Ключевые слова: украинско-польские отношения, национальная память, историография.

Morozova O. S. Ukrainian-Polish relations in measuring of national memory.

The author gives his attention to the Ukrainian-Polish relations, especially to those moments, that were saved in national memory, shows the real state of both countries' attitudes according to their historical pas.

Keywords: Ukrainian-Polish relations, national memory, historiography.

РАДЯНСЬКА ПОЛІТИКА ПАМ'ЯТІ ПРО КОЛАБОРАЦІЮ ПЕРІОДУ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ ЯК ІНСТРУМЕНТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ: РЕГІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ

Радянська політика пам'яті про нацистську окупацію була важливим інструментом національної політики, що дозволяв конструювати радянську спільноту на базі міфів про всезагальний опір окупантам та дружбу народів, а також риторично виключати з неї учасників національних дисидентських рухів. Уявлення про значно вищий рівень колаборації у західній частині України та її отождолення із націоналістичними переконаннями створювало стійкі стереотипи та представляло східні області, зокрема Харківщину, як «зразковий» радянський регіон.

Ключові слова: *радянська політика пам'яті, нацистська окупація, колаборація.*

Сьогодні більшість дослідників, що вивчають проблему історичної пам'яті про колаборацію, відзначають майже повну її маргіналізацію та замовчування протягом радянського періоду. Так, зокрема, відома дослідниця проблем колабораціонізму В. О. Шайкан зазначає, що колабораціонізм в радянській історіографії був відсутній як предмет дослідження [60, с. 7], а серед спеціальної радянської літератури з теми називає лише збірник «Неотвратимое возмездие» [31]. Такі відомі дослідники історичної пам'яті в Україні, як О. Іванова [14], А. Подольський [76], А. Портнов [35], теж зазначають, що радянська версія подій війни включала такі теми, як колабораціонізм, особливо у Голокості. Однак, ці твердження про повну маргінальність цих тем у науковій історіографії слід доповнити тим фактом, що вони були досить широко представлені у радянській популярній, пропагандистській та публіцистичній літературі. Особливо у 1960-х – на початку 1980-х рр. у зв'язку із боротьбою із дисидентськими рухами (українським, татарським, єврейським), а також змінами у політиці пам'яті про Другу світову війну у західних країнах та в українській діаспорі досить широко висвітлювалися навіть такі сюжети як участь українців у знищенні єврейського населення або етнічні чистки на Волині.

Ця стаття є спробою окреслити основні віхи розвитку радянської політики пам'яті про колаборацію із нацистами із особливою увагою до відмінностей у офіційному представленні цього явища в різних частинах України, і зокрема на Харківщині. Що стосується наявної на

сьогодні дослідницької літератури, то окремі спостереження, присвячені тому, яким чином радянська влада представляла проблему колаборації, зокрема у здійсненні Голокосту, наявні в працях І.-П. Химки [68], Б. Левицького [72], Б. Пінкуса [75], Я. Примаченко [39], де наводяться приклади радянських ідеологічних кампаній, що використовували тему колаборації для досягнення біжучих внутрішньо-ізовнішньополітичних цілей, описано міжнародні обставини, що впливали на політику пам'яті в СРСР. У статтях Т. Пентер і Дж. Джонса, опублікованих у рамках спеціального форуму про колаборацію в Польщі та СРСР на сторінках "Slavic Review", аналізуються особливості сприйняття проблеми співпраці з нацистами на окупованих радянських територіях у повоєнні роки [74; 69]. Дж. Джонс робить висновок про відмінності у розумінні та представленні теми колаборації в середовищі пересічних мешканців та в середовищі партійної еліти. Т. Пентер зосередилася на аналізі текстів судових процесів над посібниками, аби виявити, яким чином радянські посадовці, що вели ці процеси, задавали рамку мислення про колаборацію. Як впливає з її дослідження, судові процеси у східних та центральних областях УРСР дуже мало послуговувалися звинуваченнями у націоналізмі, що може бути відображенням його незначної ролі на цих територіях, але також і відображати бажання дискурсивно локалізувати націоналізм виключно у західних областях УРСР. Т. Пентер також констатує високу активність населення у викриванні колаборантів та висуванні звинувачень. Характерно також, що оскільки радянська влада враховувала не тільки конкретний злочин, але також і загальну політичну лояльність підсудного до СРСР, і його походження, то в результаті на західноукраїнських територіях було арештовано значно більше осіб як колаборантів [74, с. 789]. Однак, незважаючи на наявність цих досить цікавих фактологічних зауважень та інтерпретацій, слід зазначити, що систематичного вивчення офіційної радянської версії пам'яті про співпрацю із нацистськими окупантами досі не проводилося.

Серед джерел, які допоможуть здійснити таке дослідження, передусім архівні матеріали, зокрема з партійних фондів [9; 58], а також друковані документи [13; 23; 53]; твори партійних керівників [27; 56; 57], публіцистична література [2; 26; 29–32; 36; 37; 41; 42; 46; 51; 61–63], матеріали преси [7; 8; 11; 24; 25; 32; 43; 44; 47; 48], причому особливу увагу буде звернено на особливості представлення колаборації у східній частині України, а саме на Харківщині [4–6; 15–22; 55; 59].

Важливим тлом політики пам'яті перших повоєнних років була тотальна перевірка населення, що перебувало на окупованій території, в основному на предмет колаборації із окупантами. Доводити свою неучасть у ній мали передусім усі члени партії та комсомолу, що залишалися на окупованій території, а також усі ті, хто претендував

на підвищення соціального статусу через вищу освіту чи обіймання посад в управлінському апараті. В архівах містяться тисячі протоколів засідань комсомольських та партійних зборів, які проводилися в рамках перереєстрації членства у партії та комсомолі, на яких на основі усних свідчень самої особи, її сусідів та колег, інших доказів, аналізувалася поведінка цієї особи під час окупації. Спочатку такі перевірки проводилися не надто ретельно та суворо, наприклад, обком ЛКСМУ скаржився у листопаді 1943 р., що з 1 909 осіб, що подали заяви до райкомів комсомолу на відновлення членства, тільки 20 були виключені. Причому особливе засудження обкому викликав той факт, що членкинями комсомолу залишилися окремі дівчата, що «вели розгульний спосіб життя із німцями», «мали зв'язки із німецькими офіцерами і виконували їхні завдання» [9. Оп. 2. Спр. 94. Арк. 5–6]. Однак, від січня 1944 р. по січень 1945 р., як повідомляв харківський обком партії в ЦК ВКП(б), лише 45% заяв, поданих для відновлення членства, були задоволені, а інші 55 % були виключені із партії [9. Оп. 2. Спр. 330. Арк. 12зв – 13]. Дуже багато комуністів були виключені з партії навіть не за колаборацію із окупантами, але і взагалі за «нездійснення опору», «неведення боротьби із окупантами». Отже, створюючи історію війни як історію передусім героїчних діянь комуністичної партії та комсомолу, які виконували всесвітньо-історичну місію, керівні органи радянської держави також провадили і специфічну політику щодо самих комуністів – не тільки у дискурсивній сфері, але й висуваючи щодо комуністів значно вищий рівень вимог і значно прискіпливіше розбираючи їхню поведінку під владою ворога. Збереженню пам'яті про нацистську окупацію сприяла робота Надзвичайної державної комісії із встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників, аналогічних обласних та районних комісій зі встановлення злочинів та обрахунку збитків. Уже в самих цих документах закладалася певна селективність щодо того, якого роду події слід пригадувати та яким чином (зокрема, в інструкції не було зазначено про необхідність звертати увагу на етнічно мотивоване насильство, а жертви позначалися як жінки, діти, старі, і військовополонені). Окремо зазначалося, що слід виявляти не лише безпосередніх злочинців, але й «винуватців, організаторів, підбурювачів, виконавців, посібників» [9. Оп. 14. Арк. 116].

У популярній радянській літературі сталінського часу ті, хто співпрацював із окупантами, описувалися як «нікчемні залишки колишніх дворян, князів», «купці» та інші особи «ворожого соціального походження» [51]. Також після 1944 р., коли були здійснені депортації цілих народів, в літературі з'явилися також образи, наприклад, колаборантів-фольксдойчів і татар. Однак, у висвітленні співпраці з окупантами на тих територіях, де не стояло завдання боротьби із «буржуазним націоналізмом», автори вживали радше соціальні

категорії, аніж національні, і не пов'язували співпрацю з націоналізмом чи негативними почуттями до інших «братніх народів». Характерно, що, наприклад, у кінофільмі про процес над посібниками-зрадниками у Краснодарі (липень 1943 р.) окреслення були радше соціальними («кримінальник», «кулак») чи просто пейоративними («зрадник», «наймит», «лакей») [38]. На відомому Харківському судовому процесі 1943 р., одному з перших процесів над нацистськими злочинцями, серед іншого було засуджено одного колаборанта, росіянина за походженням, на прізвище М. Буланов. Незважаючи на велику кількість публікацій про цей процес і його всесвітній резонанс, автори радше концентрувалися на фігурах німців-злочинців: усі провідні письменники у центральній пресі (І. Еренбург [64; 65], Л. Леонов [24; 25], М. Рильський [43], Д. Заславський [11], К. Симонов [47; 48]) фактично не торкалися постаті М. Буланова. Так само один із текстів, підставових для створення образу Голокосту в Харкові, а саме нарис К. Гордієнка «Дорогою смерті», що відтворювався у різних варіантах у повоєнні роки, позначав тих, хто здійснювали виселення до гетто та розстріли у Дробицькому Яру виключно як «німців», «есесівців» [8]. Бачимо тут виразне прагнення уникати теми участі місцевого населення в акціях окупаційної влади. Саме через відсутність потреби викривати на Харківщині «буржуазних націоналістів» тема колаборації не мала надзвичайної ваги. У художній літературі був навіть поширений неоднозначний спосіб представлення співпраці із окупантами через образи підпільників, які працювали нібито на ворога, але насправді шкодили йому зсередини. У художній та публіцистичній літературі описувалося, яких моральних страждань доводилося зазнавати таким людям, яких засуджувало все населення, але потім після визволення радянська влада розкривала справжню ідентичність героїв і вшановувала їх. Таке представлення, на нашу думку, слугувало встановленню монополії влади та її репресивних органів на визначення того, кого слід вважати зрадником, а кого ні, і мало відсунути на задній план «народну» пам'ять про те, хто що робив під час окупації.

У дещо інший спосіб представлялася тема колаборації у Західній Україні, а саме у зв'язку із боротьбою проти збройного антирадянського руху. Керівну лінію тут задавали промови партійних керівників, як-от М. Хрущова [56; 57] та Д. Мануїльського [27]. У цих промовах колаборація однозначно асоціювалася з націоналістичним українським рухом, а його діячі характеризувалися як такі, що хотіли бути українськими «квіслінгами», сіяли ворожнечу між «братніми народами» і віддавали місцеве населення «в рабство» окупантам, а потім, оскільки український народ їх «не сприйняв», нібито пішли в підпілля боротися проти нацистів, але насправді продовжували із ними співпрацювати. Українські націоналісти характеризувалися як «вороги українського народу», але, як правило, конкретні приклади

участі у злочинах не наводилися. Участь у репресивних акціях чи знищенні представників інших народів майже не проговорювалася прямо, стверджувалося передусім, що націоналісти розправлялися з «українським народом» чи «трудівниками української землі» [30, с. 5]. Цей дискурс був максимально узагальненим. Саме у перші повоєнні роки вже була закладена чітка асоціація колабораціонізму із націоналізмом, однак загалом явище співпраці із ворогом подавалося як маргінальне, таке, що торкалося лише дуже малої частини населення. Значне місце у мотивації співпраці посідала саме свідомо антирадянська позиція, найширше висвітлювалася політична колаборація.

Після смерті Й. В. Сталіна зміна соціального контексту офіційної політики пам'яті про Другу світову війну та окупацію була пов'язана із лібералізаційними тенденціями в СРСР (початком обмеженої реабілітації засуджених у повоєнні роки за колаборацію та участь у націоналістичних організаціях, розгортанням дисидентських, серед іншого й національних, рухів), але також і з посиленням холодної війни із капіталістичними країнами, та й консервативною політикою у національному питанні (антисемітизмом та боротьбою з «буржуазним українським націоналізмом»).

У період лібералізації змінилося висвітлення мотивації співпраці із ворогом. Якщо у перші повоєнні роки колаборанти здебільшого подавалися як ідейні, свідомі вороги радянської влади, то тепер ми бачимо радше особу слабкодуху, яка хоче вижити за всяку ціну, а також і пристосування, кар'єриста – тобто типаж, із яким боролася радянська ідеологія в добу М. Хрущова. Подібного типу зрадник виведений у поемі Д. Бакуменка з харківського журналу «Прапор» [1]: цей колаборант до війни був секретарем сільради і в період репресій писав доноси на односільчан, звинувачуючи їх у куркульстві; як бачимо, тут теж виявилася критика культу особи Сталіна, яка дозволила по-новому осмислити явище колаборації як схильність до співпраці із будь-якою владою, за будь-якого режиму. Надалі по мірі зростання суспільства споживання в СРСР все частіше об'єктом викриття ставали такі мотивації співпраці з ворогом, як «марнославство, кар'єристські спонукання», «шкурні інтереси» [31, с. 197], а також жадібність, схильність до вживання алкоголю й аморальності в поведінці [44], «жадоба збагачення», «авантюризм» [17, с. 135] тобто всі ті риси, які ставали все більш виразними у пізньорадянському суспільстві та з якими боролися пропагандисти.

Репрезентації проблеми співпраці з окупантами у цей період здебільшого стосувалися саме західноукраїнських територій, але саме поширення інформації вже було значно ширшим та спрямовувалося на цілий радянський простір. Так, у 1959 р. вийшов фільм «Іванна», який серед іншого викривав гадану співпрацю греко-католицької церкви з окупаційним режимом; події розгортаються у Львові, але

російськомовне озвучення фільму орієнтувало його на загально радянську аудиторію. У 1960 р. по всьому СРСР було показано документально-пропагандистський фільм «Народ засуджує!», в якому викривався колабораціонізм у Рівненській області, а також у пропагандистському ключі викривалася діяльність С. Бандери, М. Мельника, Т. Бульби-Боровця як нібито беззаперечних колаборантів, антирадянських шпигунів і агентів гестапо [72, с. 85–86]. Суттєвим чинником політики пам'яті у ті часи також були відкриті судові процеси проти колаборантів і членів націоналістичних організацій, що особливо широко відбувалися у 1954–1956 рр. [72, с. 86], що, можливо, пояснюється тим, що за амністією багато з-поміж засуджених за колабораціонізм у цей час поверталися на свої попередні місця проживання, а це незрідка вело, наприклад, до нових звинувачень з боку постраждалих, до конфліктів за конфісковане майно. Багато осіб поверталось із таборів з виразно антирадянською позицією, відбувалися конфлікти з тими, хто допомагав свого часу відловлювати та засуджувати їх [28, с. 223–226].

Інші гучні акції з викриття націоналістів як колаборантів теж стосувалися Західної України. У жовтні 1960 р. СРСР, а також інші держави соціалістичного блоку почали кампанію проти Т. Оберлендера, міністра ФРН у справах біженців у 1953–1960 рр., колишнього політичного керівника батальйону «Нахтігаль», що складався з українців і діяв у складі вермахту. В умовах загострення «холодної війни» радянське керівництво переслідувало одразу кілька цілей: по-перше, викрити високопосадовців західної Німеччини як колишніх нацистів, а по-друге, ще раз засудити українських колаборантів і націоналістів. Одним із основних звинувачень щодо «Нахтігалью» була його досі нез'ясована до кінця участь у вбивствах ув'язнених у тюрмі в Бригідках, а також у вбивстві професорів Львівського університету.

Особливо посилилися викриття «буржуазних націоналістів» з наближенням кульмінації «холодної війни» на початку 1960-х рр. У СРСР ширилися кампанії зі зростання «пильності», зокрема проти «мілітаризму та реваншизму ФРН». Зокрема, у зв'язку із двадцятю річницею початку радянсько-німецької війни у червні 1961 р. по всьому СРСР відбулися демонстрації трудящих проти політики ФРН і з засудженням нацизму [72, с. 51]. Зокрема, це спричинило зростання значущості літератури про концтабори, яка слугувала як викриття нацистів і неонацистів як породження «загниваючого капіталістичного світу». Як зазначає Б. Пінкус, судові процеси 1959–1964 рр. проти колабораціоністів приводили до ще більшого зростання єврейського національного руху, адже матеріали щодо цих процесів, які потрапляли у друк, містили відверті описи саме єврейських розстрілів із багатьма подробицями [75]. Певний відгук в СРСР мав також процес А. Ейхмана, що мав фундаментальний вплив на політику пам'яті про війну в

повоєнній Європі. У радянській пресі інформація про цей процес використовувалася для підкреслення того, як багато колишніх злочинців і колаборантів ховаються у західних країнах, але також і для викриття «сіоністів» як таких, що співпрацювали з А. Ейхманом [див., напр.: 52]. Таким чином, радянська політика використовувала міжнародні зміни в політиці пам'яті про Другу світову у своїх ідеологічних цілях.

Таким чином, радянська офіційна політика пам'яті, намагаючись подавати діяльність різних течій українських націоналістів як локалізовану майже виключно на території західноукраїнських земель, підкреслювала нібито есенційний інтернаціоналізм тих територій, які до 1939 р. вже були радянськими. Також це відображає суто інструментальний характер радянської політики пам'яті.

Зрештою, у період від середини 1960-х до середини 1980 рр. інструментальне використання пам'яті про співпрацю із ворогом стало особливим поширенням через прагнення радянського керівництва втілити в життя проект «нової історичної спільноти – радянського народу». Численна література [2; 26; 29; 31; 32; 36; 37; 41; 42; 46; 61–63 та ін.] була покликана викривати «буржуазних націоналістів»-зрадників. Фактично, ключові автори-спеціалісти з висвітлення цих тем включали переважно приклади колаборації із західноукраїнських областей, підкреслюючи зв'язок колабораціонізму із націоналізмом. І саме з метою такого викриття автори включали у свої твори такі заборонені в інших контекстах сюжети, як колаборація українців у Голокості або ж складне питання етнічних чисток на Волині. Як правило, у цих творах довоєнні етнічні стосунки постають в ідеалізованому світлі: стверджується братерство і взаємодопомога поляків, українців і євреїв – особливо якщо вони мали однакове класове походження. Легалізація ОУН в перший період окупації представляється як поява «зграї професійних убивць, насильників, шпигунів та провокаторів», які насильницьки змушували населення приєднуватися до них (що знімає тягар відповідальності з багатьох українців, що не мали партійної афіліації, однак співпрацювали з нацистами). У описі подальшої діяльності націоналістичних організацій та національного збройного підпілля стали наводитися конкретні приклади участі у злочинах нацистів, а не лише узагальнені ідеологічні твердження. Так, наприклад, книги П. Г. Шафети цілеспрямовано викривають участь українських націоналістів у винищенні комуністів, радянських активістів, євреїв, гадану причетність багатьох священників УГКЦ і УАПЦ, а також активістів протестантських громад, до співпраці із окупантами та до військових злочинів. Значну увагу приділено натуралістичним описам винищення поляків, цілих польських сіл (як-от с. Майдан), а в якості контрасту повідомляється про дружбу і братерство українців і поляків у про радянських партизанських загонах [61; 62]. Навіть якщо польська ідентичність жертв не називається, вона стає очевидна

з деталей чи наведення імен загиблих, інших обставин. Інші автори загалом були дещо більш стриманими в описах винищення поляків чи євреїв, а натомість описували жертв українських націоналістів більш невизначено, часто не зазначаючи їхньої етнічної приналежності.

Приклади участі оунівців у знищенні єврейського населення у пізньорадянський період стали значно сміливішими – «охорона гетто й таборів військовополонених, участь у каральних акціях проти партизан і облави на мирне радянське населення» [32]. Фактично тема знищення євреїв за допомогою українських націоналістів стала цілком легітимною частиною радянського публічного дискурсу. Одна із робіт провідних радянських фахівців із боротьби з буржуазним націоналізмом 1975 р. навіть містила твердження про те, що «гітлерівці застосовували масовий *геноцид* (курсив мій – І. С.) по відношенню до мирного єврейського населення» [42, с. 52], а «за умов масового знищення фашистами єврейського населення на тимчасово окупованій території жовтоблакитники й сіоністи впряглися в гітлерівську закривавлену колісницю» [42, с. 51]. Далі автори цієї праці наводять як приклади єврейської колаборації діяльність юденратів і єврейської поліції, де нібито верховодили «сіоністи», які жорстоко знущалися, грабували й переслідували інших євреїв. Потому викривалися приклади співпраці українців і євреїв у діаспорі: спільні антирадянські акції, де закликалося до примирення і вибачення за події часів Другої світової. Висновок – «різномасштабні націоналісти злигуються для організації антирадянських виступів, ідеологічних диверсій з метою порушення єдності радянського народу, протидії світовій соціалістичній системі» [42, с. 56].

1960-ті – 1970-ті рр. були часом виразного зближення як українського та єврейського національного рухів як у СРСР, так і у діаспорі. Молоді покоління українців і євреїв у діаспорі, що вийшли на історичну сцену після війни, намагалися вести міжнаціональний діалог не на взаємних огульних звинуваченнях, а з огляду на спільну мету – визволення від СРСР і побудову державності як Україною, так і Ізраїлем. Стали проводитися конференції, з'являлися до слідження про складні українсько-єврейські стосунки, що намагалися уникати образів «абсолютної жертви» та наводити приклади позитивної взаємодії та мирного співжиття.

Такі тенденції викликали занепокоєння радянського керівництва, що слідувало стратегії «поділяй та володарюй» та з острахом дивилося на можливе об'єднання антирадянських сил за кордоном та дисидентського руху всередині СРСР. Так, у 1971 р. відділ зарубіжної історіографії Інституту історії АН УРСР підготував доповідну записку в ЦК КПУ «Про новий етап співробітництва між українськими буржуазними націоналістами та сіоністами», де її автор описує, що в кінці Другої світової війни «українські буржуазні націоналісти» почали здійснювати перегляд своєї ідеології та відмовилися від неприхованих

антисемітських гасел, а згодом почали все тісніше співпрацювати із сіоністами. Занепокоєння автора викликала, зокрема, діяльність одного з лідерів Союзу українців Британії В. Луціва, який серед іншого закликав збирати та пропагувати факти про порятунок українцями євреїв в роки нацистської окупації. Однак, зазначає автор записки, «не все єврейське населення забуло вже про погроми, розстріли й інші злочини банд українських буржуазних націоналістів» [58. Спр. 546. С. 38], а крім того, публікації, що викривають участь українських націоналістів у Голокості, «особливо з конкретними фактами про конкретних осіб, що займають певне становище в сучасній контрреволюційній еміграції, знаходять розуміння серед зарубіжної громадськості». Далі автор наголошує, що доцільним є «приділити певну увагу висвітленню питання про антисемітську діяльність українських буржуазних націоналістів, з тим, щоб ці матеріали з'являлися в зарубіжній пресі тощо» [58. Спр. 546. С. 38–39]. Тут же зазначається, що в СРСР видається дуже мало літератури, що висвітлювала би такі питання, і до бібліотек Києва вона майже не надходить, до того ж практично немає «перевіраних кадрів», що мали би практичну кваліфікацію для написання таких робіт.

У західних країнах у кінці 1970-х рр. все більшого значення стала набувати тема Голокосту та співвідповідальності колаборантів за його здійснення. Почалася активізація пошуку колишніх нацистських злочинців, все активніше стали виходити спогади тих, хто вижив, і міг свідчити проти своїх катів. Від 1975 р. почалася довготривала та дуже резонансна справа І. Дем'янюка, що звинувачувався у скоєнні злочинів проти людяності у нацистських концтаборах. У США в 1978 р. було прийнято закон, що вносив поправки до Акту про імміграцію та громадянство, що фактично уможливив перегляд питання про надання громадянства особам, що співпрацювали із нацистами [39; 77] і поклав початок активним пошукам колишніх злочинців. У 1979 р. було створено Підрозділ спеціальних розслідувань при міністерстві юстиції США (Office of Special Investigations, OSI). Як зазначає Я. Л. Примаченко [39], його діяльність майже повністю зосередилася на вихідцях зі Східної Європи та СРСР. Від 1980 р. цей відділ став співробітничати із КГБ для отримання свідчень про злочини, скоєні на території СРСР, причому часто ці свідчення неможливо було перевірити, і вони ставали ще одним знаряддям радянської пропаганди.

Незважаючи на представлені вище чинники, що уможливили активізацію викриття колаборантів у пізньорадянський час, ця політика проводилася все ж таки у досить обережний та поміркований спосіб, адже тема «зрадництва» приховувала в собі масу небезпечних для радянської ідеології аспектів.

Так, у червні 1972 р. у райцентрі Володимирець Рівненської області відбувся відкритий судовий процес над групою з п'яти колишніх

поліцаїв-українців, що зокрема брали участь у розстрілах єврейського населення [58. Спр. 703. Арк. 15–17]. У зв'язку із цим процесом до комісії та в газети стали надходити листи із повідомленнями про інших колаборантів та про подробиці різних злочинів періоду окупації. Всі п'ятеро засуджених із виразними українськими прізвищами, колишні члени ОУН, мали символізувати антигуманну сутність українського буржуазного націоналізму, але не тільки. Як зазначає секретар Рівненського обкому КПУ, «на судовому процесі йшла мова і про тих, хто допомагав цим запродавцям-карателям, викривалась мерзенна роль верхівки гетто, єврейської поліції, рабинів, які сприяли катам творити криваві злочини», в результаті цей суд «відіграв важливу роль у викритті злодіянь фашизму, українського буржуазного націоналізму, релігійного сектантства (один із підсудних був віруючим-п'ятидесятником. – І. С) та сіонізму, у вихованні населення області в дусі радянського патріотизму, соціалістичного інтернаціоналізму, непримиренності до будь-яких ворогів радянського народу» [58. Спр. 703. Арк. 17]. Як бачимо, радянська політика намагалася використати пам'ять про колаборацію із нацизмом з певними ідеологічними цілями, але з обережністю, аби не викликати надто сильного роздмухування пристрастей навколо цієї теми, саме тому судовий процес проходив цілком «організовано» і саме в невеликому містечку, і хоча і висвітлювався в пресі, але здебільшого в рамках області. Колаборанти подавалися виключно як нечисленна група «відщепенців»-націоналістів і зрадників, аби не посилювати єврейську самосвідомість як жертв та антиукраїнські настрої серед єврейського населення. Крім того, поруч із викриттям українського націоналізму обов'язково викривався націоналізм єврейський, уособлений юденратом та єврейською поліцією гетто.

У 1960–1970-ті рр. ставав все активнішим ще один національний рух в СРСР, а саме – рух кримських татар за повернення до Криму та за національні права. Від 1964 р. активісти цього руху перейшли до організації масових мітингів і демонстрацій, збирання підписів під зверненнями та петиціями, що хоча і містили цілком «радянську» риторичку, все ж за своїм характером були опозиційними і відрізнялися значною кількістю учасників. Від 1968–1970 рр. репресії проти татар посилювалися [12, с. 70].

За допомогою теми співпраці із гітлерівськими окупантами радянський режим намагався дискредитувати також і рух кримських татар. Офіційна ідеологія таким чином негласно підтримувала сталінське уявлення про колективну провину усього народу та «справедливе» покарання за це – депортацію. Так, одним із прикладів такого намагання використати політику пам'яті про колаборацію у національній політиці є надзвичайно резонансний судовий процес 1972 р., де підсудними були шестеро учасників добровільного поліцейського з'єднання, що

використовувалося німцями для організації масових розстрілів на території радгоспу «Червоний» Сімферопольського району Кримської області [58. Спр. 549]. Було створено республіканську і кримську комісії з розслідування цих злочинів, головою республіканської комісії було призначено заступника голови Ради Міністрів УРСР П. Т. Тронька. У 1970 р. почалися ретельні розкопки могил, було встановлено кілька осіб загиблих, а також знайдено деякі речі, які свідчили про зв'язок окремих розстріляних із партизансько-підпільною роботою, що особливо наголошувалося під час висвітлення цієї справи. На виконання постанови ЦК КПУ республіканська комісія 25 грудня 1970 р. провела прес-конференцію для радянської та іноземної преси, де були представники усіх центральних загальносоюзних і республіканських газет, місцевих, військових друкованих органів, кримське телебачення і радіо, преса з НДР, ЧССР, МНР, КНР, США, Японії, згодом відрагували в друці також «прогресивні організації» у західних країнах. Надзвичайний резонанс, що надавався цій справі, свідчив про її велику значущість для офіційної політики пам'яті та її інструментального використання в політиці національній. У своїй промові П. Т. Тронько згадав про два татарські добровільні батальйони, що брали участь у злочинах (не згадуючи, що насправді вони були сформовані також і за участі слов'янського населення, а не тільки татар). Голова КДБ при Раді Міністрів УРСР у своїй доповідній до ЦК КПУ у 1972 р. пропонував серед інших пов'язаних із судом заходів також приділяти увагу «подальшому викриванню фашизму та татарських націоналістів» [58. Спр. 549. Арк. 24]. У 1972 р. у Сімферополі відбувся відкритий суд над шістьма учасниками цих добровольчих частин, з-поміж яких були чотири татарина, що були засуджені до розстрілу, і два росіянина (один був теж розстріляний, а іншому присудили ув'язнення). Процес широко висвітлювався у пресі та мав неабиякий резонанс.

Реакція з боку татарської громади була передбачуваною. Хоча більшість мала негативні почуття щодо колаборантів, які «кинули тінь на цілий народ», однак, як свідчать матеріали відділу пропаганди і агітації ЦК КПУ, багато хто висловлювався відкрито, що цей процес організований для того, аби налаштувати громадську думку проти татар [58. Спр. 703. Арк. 1–3]. Серед іншого, особисто П. Т. Тронькові після його згаданої вище промови надійшов надзвичайно роздратований та викривальний лист з самої Ташкентської області, авторка якого, 86-річна татарка, відкрито заявляла, що тема колаборації татар є надуманою і акцентується спеціально для того, аби відмовити татарам у правах на повернення на Батьківщину, а крім того, протиставляла історію татарського та українського народів (на її думку, українці не тільки були противниками Жовтневої революції, але і дуже часто – «зрадниками» в період нацистської окупації).

Як бачимо, офіційна радянська політика пам'яті незрідка могла призводити до розпалювання міжнаціональної ворожнечі, взаємного протиставлення етнічних груп, хоча, звісно, таке розпалювання все ж було досить поміркованим і ситуативним: за необхідності офіційна пропаганда могла викривати і єврейський, і український, і татарський та інші націоналізми. Однак, після розпаду СРСР ці міжнаціональні образи та протиріччя спливали на поверхню, і досі живляться взаємними негативними стереотипами, що були прищеплені ще в радянський період. Звісно, така політика розпалювання ворожнечі щодо певних народів як нібито «зрадницьких» викликала опір, зокрема, у дисидентських колах. Так, один із листів на захист татар зазначав: «Українські бандерівці, російські власівці, литовські ульманісівці, як і зрадники з кримських татар, зведені в армії, банди, корпуси й управи, не представляють свої народи і не становлять ні певної значної частини народу, ні взагалі частини народу. Вони відщепенці» [23, с. 155].

Використовуючи тему колаборації українців для боротьби із дисидентським рухом, радянська влада все ж таки діяла досить обережно і помірковано, аби не провокувати надто сильного незадоволення представників якоїсь однієї національної групи. Тому, як ми вже зазначали, певні показові процеси чи матеріали, присвячені колаборації, завжди поширювалися лише в обмежених масштабах. Наприклад, коли у 1971 р. голова КДБ при РМ УСРР В. В. Федорчук звернувся до ЦК КПУ з проханням дозволити передати по республіканському телебаченню та опублікувати в одній з республіканських газет матеріали з метою розшуку активних співучасників розгрому підпільної організації «Молода гвардія», то відділ агітації і пропаганди ЦК вважав за доцільне зробити таке повідомлення по республіканському телебаченню, але публікувати його в пресі визнав «недоцільним» [58. Спр. 549. Арк. 38] – вочевидь, намагаючись водночас обмежувати поширення цієї інформації.

Крім всього іншого, занадто активне роздмухування теми «зрадництва» могло мати ще один негативний наслідок, а саме могло створити враження масштабності цього явища, участі великої кількості людей у складі антирадянських збройних формувань тощо. Як свідчать матеріали Головліту УССР (органу цензури), з книжок вилучалися фрагменти, що могли таке враження створити. Наприклад, у 1974 р. з рукопису художньо-документальної книжки П. Брича були вилучені тексти про «дії українських буржуазних націоналістичних банд», які могли створити у читача думку про них як про «велику, високоорганізовану військову силу». Не варто також було наводити повні цитати з документів «ворожого табору» [58. Спр. 1036. Арк. 8].

Слід зазначити, що роздмухування теми колаборації із нацистами, хоча і помірковане, було не тільки ідеологічною установкою «згори», але також і черпало свої ресурси у живій пам'яті самих учасників

подій. Реакцією на судові процеси були численні листи, автори яких наводили факти подібних злочинів часів війни та називали конкретні імена злочинців. Про актуальність цієї пам'яті можуть свідчити також і деякі ексцеси, що подеколи траплялися якраз навколо комеморацій війни та окупації, де пересічні громадяни самі вказували владі, що вона недостатньо активно проводить політику таврування колишніх колаборантів.

Зокрема, конфліктний випадок стався у Семенівському районі Чернігівської області 13 жовтня 1974 р. під час святкових заходів з приводу відкриття пам'ятного знаку на місці колишнього підпільного госпіталю партизанського з'єднання Федорова [58. Спр. 1191. Арк. 72–76]. На чолі колони, що мала йти на місце мітингу, стояв з прапором А. В. Воробей («колишній поліцай, нині робітник, інвалід Вітчизняної війни»), що було одразу ж «виявлено стоявшими в колоні робітниками і прапор передали іншому товаришу». Крім того, на цей мітинг не з'явився жоден з керівників Семенівського райкому, що «викликало незадоволеність окремих учасників мітингу». Ці два політичні прорахунки викрив у своєму листі до ЦК КПУ інспектор ЦК КПУ Новицький, зауважуючи тут недостатню політичну роботу, недооцінку політичної вагомості цих святкових заходів. Однак, тут можна зауважити також і процеси виключення окремих осіб зі спільноти пам'яті, що формувалася: ті особи, що не вписувалися в ідеалізований образ «захисника Вітчизни» чи «жертви фашистів», не повинні були відігравати значної ролі під час комеморацій. Найвагомішу роль мали грати представники влади, які надавали б свій символічний капітал владних повноважень для підтримування високого статусу нового культу. У результаті секретар Чернігівського обкому КПУ дав доручення управлінню КДБ видати першим секретарям райкомів і міськкомів списки колишніх посібників, що нині мешкають на території їхніх районів і міст. Це фактично було свідченням безпрецедентного за весь повоєнний період зростання значущості воєнного минулого для конструювання спільноти у теперішньому: саме тепер особливо важливим стало знати усіх колишніх колаборантів та контролювати їхню поведінку і участь у громадсько-політичних акціях, що раніше розглядалося як завдання лише для КДБ.

Так само нерідко позбавлялися права участі у святкових і пам'ятних заходах представники народів-«зрадників». Так, відкритий лист кримськотатарської молоді Самаркандської області до Л. І. Брежнєва, а також до Президії ЦК КПРС містив скаргу на те, що татари виключені з воєнних комеморацій та військово-патріотичного виховання: «для нас, молоді кримських татар, давно закрита ця прекрасна школа виховання соціалістичної національної гордості <...> соціалістичного патріотизму, вірності Вітчизні на видатних подвигах старшого покоління свого народу. Прагнення очорнити наш народ <...> призводило до повного

замовчування видатних прикладів відваги й героїзму, здійснених дочками й синами нашого народу» [23, с. 104].

Незрідка поняття «зрадництва» використовувалося в СРСР в якості жупела, позбавлялося свого конкретного змісту і могло застосовуватися до будь-якого прояву незгоди із радянською ідеологією та політикою. Таким чином радянський режим намагався узурпувати роль «антифашистського борця», «єдиної миролюбної сили», тобто ідентифікувати себе єдино лише із боротьбою проти нацизму, прагнучи видалити з пам'яті співпрацю радянського і нацистського режимів. Власне, таку ж стратегію застосовували фактично і всі інші уряди європейських країн, що перебували під окупацією, а у повоєнний час намагалися ідентифікувати себе передусім із рухом Опору, а не з колаборантами [66; 67; 71; 73]. Однак, в СРСР розуміння колабораціонізму було дуже розмитим, адже застосовувалося не тільки до певних дій часів нацистської окупації, але і до будь-якої діяльності, що суперечить офіційній радянській ідеології. Таке обезсмищення поняття колабораціонізму можна простежити на прикладі кампанії проти Олександра Солженіцина і його «Архіпелагу ГУЛАГ», коли численні трудові колективи, окремі трудящі всіх галузей господарства, культури і мистецтв писали гнівні листи проти Солженіцина – звісно ж, при цьому не будучи ознайомлені зі змістом його творів, але поінформовані про те, що в них є пасажі про позитивне ставлення окремих окупантів до місцевого населення, а також засудження радянського ладу за те, що він спершу спричинився до масового переходу населення на бік ворога, а потім із надзвичайною жорстокістю репресував цих перебіжчиків. Відповідно, перенісши акцент з основного змісту твору (опис жорстокості режиму радянських таборів) на значно менш значущі епізоди, радянський режим маніпулював свідомістю «трудящих», які у своїх листах передусім викривали Солженіцина як «літературного власівця». У численних листах з усієї УРСР, в т.ч. Харківщини [58. Спр. 1044] автори апелювали до свого особистого досвіду боротьби проти окупантів, описували свій бойовий шлях та жорстокі розправи окупантів із мирним населенням чи інші особисті життєві переживання часів війни в якості аргументів проти Солженіцина, які можна резюмувати словами секретаря Правління Спілки письменників СРСР, академіка АН УРСР Л. Новиченка: «Нехай [Солженіцин] забирається геть з нашої священної землі, нехай догниває у вонючих кублах з недобитими власівцями» [58. Спр. 1044. Арк. 8].

У період керівництва Л. І. Брежнєва значні зміни сталися також у способі представлення колаборації у східних областях УРСР, зокрема на Харківщині. Хоча загалом представлення історії війни на Харківщині як «зразковому» радянському регіоні створювало враження, що тут співпраця з ворогом взагалі була мало характерна і в неї були втягнені лише окремі «відщепенці» певного соціального походження, у другій

половині 1970-х – на початку 1980-х рр. у зв'язку із боротьбою із дисидентами, рухом за право виїзду до Ізраїлю, почали з'являтися пропагандистські роботи, що показували діяльність саме націоналістів на окупованій Харківщині, а також наводили приклади колаборації, зокрема, в здійсненні воєнних злочинів.

Канонічні тексти з історії війни у регіоні, зокрема книга «Партійна організація Харківщини в роки Великої Вітчизняної війни», в якості винуватців скоєних воєнних злочинів подавала тільки прізвища німців-керівників окупаційних і армійських структур (командирів дивізій СС, зондергрупи, начальників польової поліції тощо), і жодним чином не згадувала про конкретну участь місцевого населення у цих злочинах. Лише на початку розділу про окупацію було задекларовано, що «зі зрадників радянського народу, злочинців, кулаків, націоналістів призначили бургомістрів, районних шефів і сільських старост» [49, с. 71], однак не наведено фактів конкретної участі цих осіб у акціях окупантів. В іншому місці наведено абстрактну фразу про те, що «окупанти намагалися створити українські військові формування, навчити їх військовій справі і використовувати у боротьбі проти партизанів та підпільників», але ніяких конкретних пояснень про це не дано, і ще раз було нагадано, що в поліцію, охоронні формування та «українські формування» (?) ішла «всяка нечисть», «кулаки, кримінальники, дезертири» [49, с. 85]. Один із нечисленних прикладів колаборації – це згадка про такого собі Молчанова, члена підпілля Борівського району, що мав брата-поліція та іншого родича – голову поліції, і видав усю інформацію про підпільну організацію гестапо – однак, мотивація цих його дій взагалі не пояснена. Однак, найбільша увага у розділі про окупаційний режим надавалася матеріальним руйнуванням різних галузей господарства. Як не парадоксально, досить детально було описано насильницький вивіз населення на роботи до Райху, але майже нічого не сказано про використання робочої сили на самій окупованій території області – навіть навпаки, стверджувалося, що окупанти руйнували заводи та інші підприємства та установи, піддавали їх «запустінню», грабували, причому саме для цього діяли спеціальні команди підричників і смолоскипників [49, с. 77]. Використання праці на місці описано лише стосовно селянства, яке було обкладене величезними податками та експлуатоване в різний спосіб. Парадоксальним чином, однак, у підрозділі про рух Опору наводилися факти про саботаж та диверсії на різних підприємствах Харкова, з чого читач все ж таки міг зробити висновок, що ці підприємства все ж таки працювали [49, с. 95]. Як бачимо, тема співпраці із ворогом у Східній Україні була все ж таки проблемною, і в офіційних історичних працях подавалася як маргінальне явище. Завдання використання фактів співпраці з нацистами для біжучих потреб ідеології в цей період стали виконувати пропагандисти-фахівці із цього питання.

Як уже зазначалося, тема колаборації та військових злочинів на Харківщині була дуже мало присутня в узагальнюючій літературі, орієнтованій на УРСР в цілому. Одним із нечисленних прикладів інтеграції харківського матеріалу до загальної картини є книга М. М. Варварцева 1976 р. [5], присвячена «буржуазному українознавству», і напевно саме тому в ній присутній харківський матеріал, адже у Харкові, що був великим культурним центром УРСР, перебувало під окупацією багато інтелігенції, частина якої потім виемігрувала на Захід і поповнила спільноту українознавців. М. М. Варварцев описує підкупаційну харківську пресу, діяльність окремих посадовців самоуправління, що згодом виїхали на захід. Інший відомий автор багатьох праць з викриття «буржуазного націоналізму» Р. Симоненко у своїй праці, присвяченій українським землям під окупацією загалом, наводив цитати із записів мельниківця Я. Гайваса, що дійшов до м. Лозова Харківської області й діяв там. У цій роботі 1977 р. він уже представляв проблему колаборації у складніший спосіб, ніж це робилося раніше: «Середовище буржуазних націоналістів, які прийшли на територію України з гітлерівцями, дещо поповнилося за рахунок антинародних елементів, противників соціалізму, які майже чверть віку прожили в умовах радянської дійсності <...> серед прислужників фашистської окупаційної адміністрації були націоналістично настроєні вихідці з колишніх експлуататорських класів, засуджені за антирадянську діяльність, що встигли відбутися покарання, поодинокі навколонаукові та навколополітичні діячі, які й раніше обстоювали націоналістичні концепції та погляди» [46, с. 56–57]. Таким чином, націоналізм постає не як суто чуже явище, принесене з нещодавно приєднаних у 1939 р. територій, але і як закорінене в місцеві умови. Однак, більшість узагальнюючих праць витворювала стереотип локалізації колабораціонізму в західноукраїнських областях серед «українсько-німецьких націоналістів» або серед кримських татар. У зображенні колабораціонізму та воєнних злочинів на Харківщині лише поступово зростало викриття «націоналізму». Крім того, протягом усього періоду зберігалось різко негативне зображення фольксдойчів [15; 16, с. 224; 17, с. 133–138; 18] – власне, сама ця категорія розглядалася не як етнічна, а радше як політична – тобто саме оголошення себе фольксдойчем розглядалось як зрадництво та співпраця з окупантами, а не як визнання об'єктивної наявності німецького походження.

Один із перших спеціальних описів діяльності колаборантів на Харківщині був даний у «документальному нарисі» П. К. Карпова та В. О. Степового «У кублі зрадників» [15]. Власне ця книга присвячена діяльності К.М. Полуведька, радянського агента, що під виглядом члена ОУН став секретарем підкупаційної Харківської міської управи та всіляко розкладав її зсередини. За викладом авторів, колаборанти в Харкові поділялися на дві групи: радянських громадян, ображених

на комуністичну владу (передусім це були співробітники Харківського технологічного інституту, що посіли ключові посади у органах самоуправління в перший період окупації), а також «буржуазних націоналістів» – переважно немісцевих, свідомо засланих на цю територію членів ОУН чи інших організацій, які згуртувалися навколо «Просвіти» та т.зв. «національного комітету»; згадуються також і емісари ОУН, що тимчасово перебували у місті та зникали. Однак, цей поділ не був повністю витриманий, по ходу викладу виявлялося, що націоналістами були також і місцеві колаборанти. Очевидно, такі коливання у викладі були обумовлені, з одного боку, намаганням представити «буржуазний націоналізм» як явище цілком чуже для східноукраїнських областей, а з іншого – намаганням все ж таки поєднати колаборацію із націоналізмом для ефективного викривання останнього згідно з трендами розвитку радянського суспільства у 1970-х рр. Своєрідним виразом на позначення тих, хто співпрацював із окупантами, є «українські буржуазні націоналісти та покидьки російської контрреволюції» – який передбачає, що колаборація росіян є маркованою не етнічно (вони не є націоналістами), а тільки соціально («контрреволюціонери»). (Характерним у цьому плані є окреслення росіян-колаборантів, що його застосував Ю. Римаренко у своїй книзі 1983 р.: «російська білогвардійщина», «жандармські держиморди і власівські зрадники» [41, с. 186–188]).

Врешті-решт, у більш пізніх публікаціях, присвячених колаборації у Харкові, значно більшим є отождення колаборації з націоналізмом [18; 20]. Один із провідних авторів з цієї теми, В. О. Кравченко, який у перші повоєнні роки, будиши 17-річним солдатом, брав участь у боротьбі із УПА в Західній Україні, а у 1970-х рр. був доцентом кафедри історії КПРС Харківського університету, робив значно більший акцент на націоналізмі, хоча загалом повторював більш ранні схеми опису проблеми, майже буквально відтворюючи фрази. Колаборанти тут представлені і як місцеві давні замасковані вороги радянської влади, і як «ідейні оунівці», «націоналісти». Спочатку автор проводить між ними розрізнення, як і в розглянутих вище творах (протиставлення «прийшлих» нечисленних оунівців, які спершу не були допущені до роботи в міській управі, та місцевих, що спочатку очолювали самоуправління). Однак, далі автор називає «націоналістичними недолюдками» поліцаїв з «української допоміжної поліції», наводячи приклади кількох поліцаїв, що здійснювали злочини проти людства на території області. При цьому майже не наводиться конкретних прикладів провин певних осіб, але дано загальні дані про результати діяльності окупантів на Харківщині, із зазначенням, що це було здійснено за допомоги «лакуз». Із націоналістами у цьому творі також засоційовано колаборантську діяльність УАПЦ, а також «націоналістичною» називається підокупаційна україномовна преса. У дусі антирелігійної

пропаганди проводиться теза, що церковнослужителі були «похапцем висвяченими в сан різними запроданцями, зрадниками, дезертирами, куркулями і відщепенцями», але водночас і такими, що «примазалися до «щирих українців»», поєднували сан із «адміністративними посадами в оунівському середовищі» [18, с. 25; 20, с. 106]. Як бачимо, опис колаборації як здійснюваної націоналістами є досить плутаним та непослідовним, через брак конкретних даних автор подає узагальнені твердження та вільно жонглює термінами. У іншому творі В. О. Кравченко прямо стверджує, що «гітлерівці та їхні націоналістичні посіпаки (курсив – І. С.) по-звірячому замордували в бараках Тракторного заводу близько 30 тис. мирних радянських громадян, в тому числі і єврейської національності, – свідків жакливого злочину» [17], що було цілком відмінно від більш ранніх публікацій про трагедію на Тракторному заводі, у яких в якості убивць фігурували виключно «німці» чи «есесівці».

В. О. Кравченко сам почасті дає пояснення того, чому в описі подій Другої світової війни він скеровує більш пильну увагу на викриття націоналістів – він наводить факти з 1970-х – 1980-х рр. про засилання на Харківщину «англо-американських агентів», як-от «антирадянщика» та «українського націоналіста», професора Темпльського університету, економіста І. Коропецького, який у 1981 р. відвідав Харків і мав плани проведення виступів перед студентами Харківських вишів (!); бандерівця М. Яременка, що потрапив до Харкова у складі групи «туристів-шпигунів» [20, с. 108]; Д. Шапіро та Г. Каронські – «сіоністських агентів», що поширювали антирадянську літературу та збирали інформацію, що ганьбить радянський лад [18, с. 92], Л. Келлми – колишньої харків'янки, що колаборувала із окупантами та виїхала разом із ними, а при відвіданні Харкова та інших міст УРСР у 1970-х рр. вела «сіоністську пропаганду» [17; 18, с. 88–92] тощо. Із «антирадянщиками» та колаборантами пов'язується також діяльність дисидентів. Автор наводить приклади «злочинної діяльності» дисидентів із Москви, Києва, Чернігова, Донецька, Харкова, стверджуючи, що деякі з них були пов'язані з «профашистськими організаціями» [18, с. 99], а, наприклад, харків'янин-дисидент Алтунян (засуджений на гучному процесі в Харкові у 1981 р.) викривається як поширювач «націоналістичних, сіоністських і власівських» видань. Таким чином, хоч і цілком безпідставно, вибудовувався символічний зв'язок між дисидентами та тими, хто співпрацював із ворогом під час війни. Наводяться також і приклади релігійних дисидентів-членів «різних сект» чи «ворожих» церковних організацій, які ведуть «антирадянську діяльність», колаборантів, які уже після війни стали священиками тощо [18, с. 93–98]. Автор присвячує окремий блок матеріалів «союзу сіоністів і українських буржуазних націоналістів», які у 1960-х – 1980-х вели спільну «антирадянську діяльність», а для

викриття облудності цього союзу наводить факти участі націоналістів у знищенні єврейського населення. Поруч із таким викриванням націоналістів офіційна пропаганда стала все активніше підкреслювати, як пересічні «радянські» українці та росіяни, навпаки, рятували євреїв від знищення у часи окупації, що мало свідчити про одвічне братерство цих народів і запобігати виїзду євреїв до Ізраїлю. Так, для завдань боротьби із рухом за право виїзду до Ізраїлю офіційна пропаганда видала у Харкові збірник «Ось вона, їхня правда», в якому серед іншого наводилися такі приклади порятунку; подібні ж ситуації стали зображуватися в художній літературі як нібито цілком типові [10; 45].

У зв'язку із розвитком українського дисидентського руху, в тому числі руху за права української мови, у 1970-ті рр. стала особливо актуальною боротьба із «буржуазними фальсифікаціями» у мовознавстві. Одним із головних об'єктів нападок став всесвітньо відомий науковець, харків'янин Юрій Шевельов, причому для їхня перечення його поглядів на стан української мови та мовознавства в СРСР (Ю. Шевельов писав про русифікацію, асиміляційну політику тощо) використовувався аргумент зовсім не з мовознавчої площини, а наводилися факти співпраці науковця із нацистами в окупованому Харкові, коли він працював у газеті «Нова Україна» [54, с. 24–30; 4, с. 58].

Таким чином, активізація боротьби української діаспори за визволення України від комуністичного панування, загальне зростання дисидентського руху, в тому числі руху за національні права, за право виїзду до Ізраїлю, змушувало радянських пропагандистів робити більший наголос на викриванні діяльності націоналістів на окупованих територіях, і навіть у східній частині України, де колаборація мала незначну кореляцію із націоналістичними поглядами чи членством у відповідних організаціях [про незначну кореляцію див. роботи: 3; 40; 50]. Намагаючись боротися із «антирадянською діяльністю», що походила як зсередини СРСР, так і ззовні, офіційні радянські пропагандисти використовували жупели «фашизму», «прислужництв», «зради», пов'язуючи все антирадянське – хоча б навіть у символічній чи відверто вигаданий спосіб – із колаборацією часів окупації. Таким чином все радянське визначалося як визвольне та антифашистське. Власне, подібна постава була характерна для багатьох європейських повоєнних урядів, які ототожнювали себе передусім із антифашистським рухом Опору, а своїх опонентів могли звинувачувати в прислужництві ворогові. Однак, лише в СРСР цей прийом досяг максимального загострення та слугував як універсальний інструмент засудження будь-якого іншомислення та легітимації існування комуністичного ладу.

Однак, присвячені колабораціонізму та викриттю антирадянської діяльності тексти були дуже клішованими, вони буквально відтворювали одні й ті ж фрази, і ґрунтувалися в основному на

матеріалах радянської преси, що описувала окремі судові процеси та на виданій переважно у Києві літературі, що подавала найбільш резонансні приклади колабораціонізму та/або злочинів націоналістів у західноукраїнських областях. У регіональному контексті було досить складно створювати якісь самостійні висвітлення цієї теми, адже, скажімо, ті ж зразки антирадянської літератури зберігалися лише у ЦК КПУ та у відділі зарубіжної історіографії Інституту історії АН УРСР, і були важкодоступні. Саме тому в харківському контексті все одно складалося враження про значно більші масштаби колаборації на західноукраїнських територіях через взаємообумовленість колабораціонізму та націоналізму.

Інструментальне використання радянськими владними колами окремих сюжетів з історії війни (як-от теми колаборації із нацистами) активізувало існуючі серед пересічних людей стереотипи, а також спиралося на ентузіазм широких мас, що виявлявся у писанні листів на підтримку викриття колишніх колаборантів та у повсякденному ставленні до них тощо. Складалося враження, що для Харківщини як «зразкового» радянського регіону колаборація взагалі була мало характерна і в неї були втягнені лише окремі «відщепенці» певного соціального походження. Лише в другій половині 1970-х – на початку 1980-х рр. почали з'являтися пропагандистські роботи, що показували діяльність саме націоналістів на окупованій Харківщині, а також наводили приклади колаборації, зокрема, в здійсненні воєнних злочинів. На нашу думку, цей стереотип, що приписує значно більший рівень колаборації населенню західних областей України та однозначний зв'язок між співпрацею з окупантами та націоналістичними переконаннями і досі впливає на представлення теми в пострадянському українському суспільстві.

Список використаних джерел:

1. Бакуменко Д. Площа Дзержинського. Поема про батька / Дмитро Бакуменко // Прапор. – 1962. – №5. – С. 2–5.
2. Безчестя / Упор. В. М. Чудовський. – К.: Політвидав, 1983. – 136 с.
3. Беркгоф К. Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою / Карел Беркгоф. – К.: Критика, 2011. – 456 с.
4. Білодід І. К. Мова і ідеологічна боротьба / Іван Костянтинович Білодід. – К.: Наукова думка, 1974. – 84 с.
5. Варварцев М. М. Буржуазне «українозавство» – знаряддя ідеологічних диверсій імперіалізму / М. М. Варварцев. – К.: Наукова думка, 1976. – 186 с.
6. Вот она, их «правда». Сб. ст. – Харьков: Прапор, 1972. – 103 с.
7. Галюк Ю. На службі у сатани. Із зали суду / Ю. Галюк // Соціалістична Харківщина. – 1963. – 20 серпня. – С. 3.
8. Гордієнко К. Дорога смерті / Кость Гордієнко // Радянська Україна. – 1943. – 18 грудня.

9. Державний архів Харківської області. – Ф. П-2. – Харківський обласний комітет Комуністичної партії України.
10. Дімаров А. Діти / Анатолій Дімаров // Прапор. – 1976. – № 5. – С. 62–75.
11. Заславский Д. Из зала суда / Давид Заславский // Известия. – 1943. – 16 декабря. – С. 3.
12. Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987) / Борис Захаров; Харківська правозахисна група. – Харків: Фоліо, 2003. – 144 с.
13. Звірства і злочини німецько-фашистських загарбників на Харківщині. Зб. документів. – Київ; Харків: Держвидав, 1944. – 55 с.
14. Иванова Е. Конструирование коллективной памяти о Холокосте в Украине / Елена Иванова // Ab Imperio. – 2001. – №4. – с. 368–374.
15. Карпов П. К. У кублі зрадників. Документальний нарис / П.К. Карпов, В. О. Степовий. – Харків: Прапор, 1977. – 56 с.
16. Кравченко В. Відплата / Володимир Кравченко // Пост імені Я. Галана: Памфлети, статті, нариси, вірші. Кн. 6. – Львів: Каменяр, 1979. – С. 222–226.
17. Кравченко В. Гешефт бакалавра ради / Володимир Кравченко // Пост імені Я. Галана: Памфлети, статті, нариси, вірші. Кн. 7. – Львів: Каменяр, 1980. – С. 133–138.
18. Кравченко В. А. В масках и без масок / Владимир Александрович Кравченко. – Харьков: Прапор, 1983. – 112 с.
19. Кравченко В. О. Застава над Бугом / Володимир Олександрович Кравченко // Прапор. – 1974. – № 1. – С. 14–43; №2. – С. 7–30.
20. Кравченко В. Лагузи «надлюдей» / Володимир Кравченко // Прапор. – 1983. – С. 104–108.
21. Кравченко В. О. Прокляті народом: українські буржуазні націоналісти – прислужники світової реакції / Володимир Олександрович Кравченко. – Харків: Прапор, 1979. – 77 с.
22. Кравченко В. Тінь жажливого минулого / Володимир Кравченко // Прапор. – 1978. – № 8. – С. 121–124.
23. Кримські татари: шлях до повернення. Кримськотатарський національний рух (др. пол. 1940-х – поч. 1990-х рр.) очима радянських спецслужб. Зб. док. і мат. Ч. 1 / Упор. О. Г. Бажан, Ю. З. Данилюк, С. А. Кокін, О. А. Лошицький. – К.: Б. в., 2004. – 395 с.
24. Леонов Л. Примечание к параграфу / Леонид Леонов // Известия. – 1943. – 18 декабря. – С. 3.
25. Леонов Л. Ярость / Леонид Леонов // Известия. – 1943. – 17 декабря. – С. 3.
26. Людської крові не змити. Книга фактів. – К.: Політвидав, 1970. – 142 с.
27. Мануїльський Д. З. Українсько-німецькі націоналісти на службі у фашистської Німеччини: Доповідь 6 січня 1945 р. на нараді учителів західних областей України / Дмитро Захарович Мануїльський. – К.: УДВ, 1946. – 24 с.
28. Місінкевич Л. Л. Реабілітація жертв політичних репресій в Україні (друга пол. XX – поч. XXI ст.) / Леонід Леонідович Місінкевич. – Хмельницький: ХУУЛ, 2009. – 426 с.
29. Мигаль Т. Страх перед правдою. Памфлети / Тарас Мигаль. – Львів: Каменяр, 1978. – 136 с.
30. Мстиславець О. Розтлителі свідомості / О. Мстиславець. – Львів: Вільна Україна, 1950. – 104 с.
31. Неотвратимое возмездие. По материалам судебных процессов над изменниками Родины, фашистскими палачами и агентами империалистических разведок. – М.: Воениздат, 1973. – 352 с.

32. Плех В. Розплата / В. Плех // Пост імені Я. Галана: Памфлети, статті, нариси, вірші. Кн. 7. – Львів: Каменяр, 1980. С. 211–217.
33. Подольский А. Проблема коллаборации на Украине в период Холокоста: некоторые аспекты исследования и историографии / Анатолий Подольский // Друга світова війна та доля народів України: Матеріали 2-ї Всеукраїнської наукової конференції. Київ, 30–31 жовтня 2006 р. – К.: Зовнішторгвидав, 2007. – С. 381–392.
34. Подольський А. Українське суспільство і пам'ять про Голокост: спроба аналізу деяких аспектів / Анатолий Подольский // Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі. – 2009. – №1 (5). – С. 47–59.
35. Портнов А. «Велика Вітчизняна війна» в політиках пам'яті Білорусі, Молдови та України: Кілька порівняльних спостережень / Андрій Портнов // Україна Модерна. – 2010. – Вип. 4 (15): Пам'ять як поле змагань. – С. 206–218.
36. Пост імені Ярослава Галана. Памфлети, статті, нариси. Кн. 1–23. – Львів: Каменяр, 1967 – 1989.
37. Про справжнє обличчя українського буржуазного націоналізму. – К.: Політвидав, 1974. – 239 с.
38. Приговор народа. Документальный фильм. Специальный выпуск о судебном процессе по делу о зверствах немецко-фашистских захватчиков и их пособников на территории города Краснодара и Краснодарского края в период их временной оккупации. Съёмки операторов киногруппы Северо-Кавказского фронта. 1943 г.
39. Примаченко Я. Л. Північноамериканська історіографія діяльності ОУН і УПА / Яна Леонідівна Примаченко; НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2010. – 182 с.
40. Радченко Ю. Українська допоміжна поліція та Голокост на території міста Харкова (1941–1943 pp.) / Юрій Радченко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://historians.in.ua/index.php/doslidzhennya/256-yurii-radchenko-ukrainska-dopomizhna-politsiia-ta-holokost-na-terytorii-m-kharkova-1941-1943-rr> (останнє відвідування 5 листопада 2012 р.)
41. Римаренко Ю. З ким і проти кого. Документально-публіцистичні нариси й статті / Юрій Римаренко. – К.: Дніпро, 1983.
42. Римаренко Ю. І. Змова приречених / Ю. І. Римаренко, М. І. Панчук. – К.: «Знання» УРСР, 1975. – 62 с.
43. Рьльський М. Суд над душегубами / Максим Рьльський // Известия. – 1943. – 18 декабря. – С. 3.
44. Сагалов З. В. Прелюдия к Нюрнбергу / З. В. Сагалов. – Харьков: Прапор, 1990. – 113 с.
45. Сизоненко О. На полі бою. Роман / О. Сизоненко // Прапор. – 1975. – № 11. – С. 6–78; № 12. – С. 14–77.
46. Симоненко Р. На утриманні реакції. (Український буржуазний націоналізм – ворог миру і суспільного прогресу) / Рем Симоненко. – К.: Політвидав України, 1977. – 142 с.
47. Симонов К. Бешеные волки / Константин Симонов // Красная звезда. – 1943. – 18 декабря. – С. 4.
48. Симонов К. Страшные факты / Константин Симонов // Красная звезда. – 1943. – 19 декабря. – С. 3.
49. Складнев Г. Партизанная организация Харьковщины в годы Великой Отечественной войны / Г. Складнев, А. Шаповал, Н. Калужная, В. Милоха, А. Евсеев, Ю. Скляров. – Харьков: Прапор, 1968. – 272 с.
50. Скоробогатов А. В. Харків у часи німецької окупації (1941–1943 pp.) / Анатолій Васильович Скоробогатов. – Харків: Прапор, 2006. – 376 с.
51. Сліди фашистських звірів. Збірник статей про німецький розбій у Харкові. – Київ; Харків: Держвидав, 1944. – 131 с.

52. Суд над Ейхманом – суд над нацизмом // Соціалістична Харківщина. – 1961. – С. 3.
53. Судовий процес про звірства німецько-фашистських загарбників на території м. Харкова і Харківської області в період їх тимчасової окупації. – Київ; Харків: Держвидав, 1944. – 131 с.
54. Тарасюк М.М. Проти націоналістичних фальсифікацій розвитку української мови / Марія Михайлівна Тарасюк. – К.: Наукова думка, 1973. – 60 с.
55. Химка І. П. «Скажите, много людей вы расстреляли?» «Нет, немного, человек 25–30» / Иван-Павло Химка // Україна Модерна. 4.07.2012. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.uamoderna.com/md/173> (останнє відвідування 5.11.2012).
56. Хрущов М. С. Визволення українських земель від німецьких загарбників і чергові завдання відбудови народного господарства Радянської України. Доповідь на VI сесії Верховної Ради УРСР першого скликання / Микита Сергійович Хрущов. – М.: Військове видавництво НКО, 1944. – 63 с.
57. Хрущов М. С. Настало і на нашій вулиці свято: доповідь на урочистому засіданні партійних, радянських і громадських організацій м. Києва 14 жовтня 1944 р., присвячена Дню визволення Радянської України від німецько-фашистських загарбників / Микита Сергійович Хрущов. – К.: Укрдержвидав, 1944. – 24 с.
58. Центральний державний архів громадських об'єднань (ЦДАГО). Ф. 1 – Центральний Комітет Комуністичної партії України. Оп. 25.
59. Черкалін В. Зрадникам нема прощення / В. Черкалін, М. Прозер // Вечірній Харків. – 1993. – 15 липня.
60. Шайкан В. О. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» та військовій зоні в період Другої світової війни. Монографія / Валентина Олексіївна Шайкан. – Кривий Ріг: Мінерал, 2005. – 466 с.
61. Шафета П. Г. Люди і каїни. Нариси, статті, памфлети / П. Г. Шафета. – К.: Політвидав, 1980. – 96 с.
62. Шафета П. Г. Суд пам'яті / П. Г. Шафета. – К.: Політвидав, 1985. – 229 с.
63. Шевцов В.Д. Український буржуазний націоналізм в коричневій уніформі / В.Д. Шевцов. – К.: Наукова думка, 1981. – 150 с.
64. Эренбург И. 1. Свидетели. 2. Справедливость / Илья Эренбург // Красная звезда. – 1943. – 19 декабря. – С. 4.
65. Эренбург Э. Стандартне убийцы / Илья Эренбург // Красная звезда. – 1943. – 18 декабря. – С. 3.
66. Ashplant T.G. The Politics of War Memory and Commemoration: Contexts, Structures, and Dynamics / T.G. Ashplant, G. Dawson, M. Roper // The Politics of War Memory and Commemoration/Ed. by T. G. Ashplant, G. Dawson, M. Roper. – London: Routledge, 2000. – Pp. 3–86.
67. Herf J. Divided Memory: The Nazi Past in the Two Germanys / Jeffrey Herf. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1997. – 527 p.
68. Himka J.P. War Criminality: A Blank Spot in the Collective Memory of the Ukrainian Diaspora / John-Paul Himka // Spaces of Identity. – 2005. – Vol. 5. – № 1. – Pp. 9–24.
69. Jons J. W. «Every Family Has Its Freak»: Perceptions of Collaboration in Occupied Soviet Russia, 1943–1948 / J. W. Jons // Slavic Review. – 2005. – Vol. 64. – № 4. – Pp. 747–770.
70. Judt T. The Past is Another Contry: Myth and Memory in Postwar Europe / Tony Judt // Memory and Power in Postwar Europe. Studies in the Present of the Past / Ed. by J. W. Müller. – Cambridge, MA: Cambridge University Press, 2002. – Pp. 157–183.

71. Lagrou P. Victims of Genocide and National Memory: Belgium, France and the Netherlands, 1945–1965 / Peter Lagrou // Past and Present. – 1997. – № 154. – Pp. 181–222.

72. Lewytzkij B. Politics and Society in Soviet Ukraine. 1951–1980 / Borys Lewytzkij. – Edmonton: CIUS Press, 1984. – 222 p.

73. Müller J.W. The Power of Memory, the Memory of Power and the Power over Memory / J. W. Müller // Memory and Power in Postwar Europe. Studies in the Present of the Past / Ed. by J.W.Müller. – Cambridge, MA: Cambridge University Press, 2002. – Pp. 1–38.

74. Penter T. Collaboration on Trial: New Source Materials on Soviet Postwar Trials Against Collaborators / Tanja Penter // Slavic Review. – 2005. – Vol. 64. – № 4. – Pp. 782–790.

75. Pinkus B. The Soviet Government and the Jews, 1948–1967. A Documented Study / Boris Pinkus. – Cambridge: Cambridge University Press, 1984. – 612 p.

76. Podol'skyj A. A Reluctant Look Back. Jewry and the Holocaust in Ukraine Anatolij Podol'skyj // Osteuropa. – 2008. – Vol. 8/10. – S. 445–454.

77. Ukraine in World War II: History and Its Aftermath/Ed. by Y. Boshyk. – Edmonton: CIUS, 1986. – 292 p.

Склокина И. Е. Советская политика памяти о коллаборационизме периода нацистской оккупации как инструмент национальной политики: региональный аспект.

Советская политика памяти о нацистской оккупации была важным инструментом национальной политики, который позволял конструировать советскую общность на основе мифов о всеобщем сопротивлении оккупантам и дружбе народов, а также риторически исключать из нее представителей национальных диссидентских движений. Представления о значительно большем уровне коллаборационизма в западном регионе Украины и ее отождествление с националистическими убеждениями создавало стойкие стереотипы и представляло восточные области, в частности Харьковщину, как «обрацовый» советский регион.

Ключевые слова: советская политика памяти, нацистская оккупация, коллаборационизм.

Sklokina I. I. Soviet Politics of Memory of Collaboration under Nazi Occupation as a Tool of the National Policy: Regional Aspect.

Soviet politics of memory of Nazi occupation was an important tool of the national policy facilitating the construction of the Soviet polity on the base of the myths about mass resistance and friendship of the peoples, as well as rhetorical exclusion of the dissident national movements' supporters. Asserting the higher propensity towards collaboration in the western part of Ukraine, as well as equality between nationalism and collaboration, made up the stable stereotype and presented the eastern part, particularly Kharkiv region, as "exemplary" Soviet one.

Key words: Soviet politics of memory, Nazi occupation, collaboration.

ПАМ'ЯТЬ І ПРОБЛЕМИ КОНСТРУЮВАННЯ РЕГІОНАЛЬНИХ ІДЕНТИЧНОСТЕЙ В УКРАЇНІ

Проаналізовано проблеми формування регіональної ідентичності в сучасній Україні з урахуванням процесу формування національної ідентичності. Визначено багато дослідницьких категорій, зокрема таких: регіон, регіоналізація, пам'ять, регіональна та національна ідентичність, а також аналіз значення та впливу загальнонаціональної пам'яті на регіоналізацію в процесі формування української державності. Здійснено спробу опису сучасного стану регіонального розвитку України, а також його напрямків.

Ключові слова: *регіональна ідентичність, національна ідентичність, пам'ять, Україна.*

На сьогодні регіони стають активними політичними гравцями в незалежній українській державі. Проблема співвідношення національної та регіональних ідентичностей виходять на перший план у багатьох державах, в тому числі і в Україні. Логічним і виправданим після багатьох років насильницької уніфікації є прагнення до відтворення, збереження і розвитку своєї окремішності та своєрідності різними територіальними групами та спільнотами України. Це виявляється у пошуку власних самоідентифікацій на основі різноманітних цінностей, таких як мова, характерні ознаки культури і традицій, ментальних особливостей. У регіонах формується власне світосприйняття, власні ідентифікаційні парадигми та стратегії, регіональна ідентичність набуває потужного політичного потенціалу. Головними завданнями статті є окреслення понять регіону, регіональної та національної ідентичності, з'ясування значення регіональних ідентичностей в житті держави та пам'яті як одного з чинників формуванні української національної ідентичності на тлі українського регіоналізму.

Поняття регіону та регіональної ідентичності. Регіональна ідентичність – це частина соціальної ідентичності особи. Вона виступає в формі своєрідного представлення себе, в рамках якої одна людина чи група людей (в тому числі й територіальна) оцінюють своє положення відносно зовнішнього світу.

Вона виявляється зазвичай в солідарності з земляками з причини спільного проживання на одній території в даний момент чи в минулому і зарахуванню себе до жителів певної місцевості чи її частини (територіальної одиниці). Регіональна ідентичність формується у зв'язку з економічними, політичними та етнокультурними особливостями [2].

За твердженням української дослідниці Л. Нагорної регіональна ідентичність належить до сукупності так званих горизонтальних типів

ідентичності і є поряд з локальною чи не найближчою до людини опосередкованою опорою самоідентифікації через територію, на якій вона живе постійно. У соціальному аналізі регіональна ідентичність – це своєрідний ключ до конструювання регіону як політичного, соціального, інституційного простору. Функціонально вона здатна сприяти стабілізації (або, навпаки, розхитуванню) політичної системи, а також легітимації прав регіональних еліт на владу [6, с. 72].

Регіональна ідентичність проявляється, як системне багаторівневе утворення. Виділяють наступні рівні: 1) класифікація та ідентифікація (ідентифікація є основою для формування опозиції «Ми» - «Вони» або ж «Свої» та «Інші»); 2) формування мотивів поведінки, культурних, ціннісних та інших образів етнотериторіальних спільнот; 3) формування ідеології та світоглядних позицій групи [9, с. 12 – 22].

Говорячи про регіоналізм, слушно зауважити, що його можна розглядати як особливий напрям політики, що спрямований на захист інтересів «периферійних» територій держави. Також все більшого значення набуває культурна складова регіоналізму, яка дуже часто відіграє один з найвагоміших впливів на регіональні ідентичності.

Регіон як історично сформована територіальна одиниця з певними природними, економічними, культурними особливостями, з наявною (хоч і не обов'язково розвиненою) регіональною ідентичністю населення може мати внутрішньонаціональні або транснаціональні кордони, відігравати інтеграційну або дезінтеграційну роль, бути втіленням принципів субсидіарності і децентралізації управління або використовуватись сепаратистами для розколу країни. Відповідно й регіоналізм як обґрунтування й реалізація цих суперечливих функцій регіону має розглядатися як амбівалентне явище, зміст якого змінюється залежно від місця і часу.

Загальне поняття національної ідентичності. Національною ідентичністю називають самовизначення особи у національному вимірі, її належність до певної нації та її системи цінностей, прийняття нею певного історичного досвіду.

Проблематикою національної ідентичності займалися такі вчені як Ентоні Сміт, Фредеріх Мейнке, Ганс Кон, Пітер Алтер, Роджерс Брубакер тощо.

Національну ідентичність можна розглядати як багаторівневу систему, що містить в собі етнічний, культурний та громадянський складові [1, с. 559].

Питання національної ідентичності – це питання служіння справі національної самосвідомості і, щоб сформувати її, необхідне поняття своїх сил і намірів, а також володіння здатністю приводити загальнолюдські ідеали в особливий, індивідуальний для кожного народу органічний лад, в якому кожен з цих загальних ідеалів (наукових, естетичних, етичних) отримує своє місце і значення [3, с. 118].

В загальному можна виділити такі основні компоненти, що формують національну ідентичність:

- спільне походження;
- спільна історична територія;
- релігія;
- історія;
- звичаї і традиції;
- мова.

Дослідники виділяють два основні типи національних ідентичностей: західні та східна.

Перша є переважно громадянсько-національною ідентичністю, тобто характеризується також як ідентичність рівноправних громадян своєї держави. Це історична територія, політико-юридична спільнота, політико-юридична рівність членів, спільна громадянська культура та ідеологія [7, с. 16].

Східний тип національної ідентичності характеризується переважно як етнічна ідентичність, а її визначальною рисою є наголос на спільності походження та рідної культури.

Український вимір національної ідентичності. В Україні на сьогодні сформувалася радше східна модель національної ідентичності. Такі вчені як Ернст Геллер та Джек Снайдер пояснюють це недосконалістю, а подекуди й нерозвиненістю демократичних громадянських та владно-політичних інститутів.

Українська нація, яка є титульною і домінуючою в державі, володіє фактично всіма компонентами національної ідентичності, від етнічного походження до спільного культурного і традиційного простору. Однак, існує ряд характерних особливостей національної ідентичності в сучасному українському суспільстві. Так, незважаючи на єдину державну мову, яка могла би виступати потужним інтегративним фактором і вагомим чинником формування української національної ідентичності, в державі де-факто існує двомовність, яка може суттєво впливати на дестабілізацію ситуації в державі.

Домінуюча частина українського народу має спільні історичні корені та культуру, однак дуже вагоме значення мають культурні особливості насамперед західної та східної частин, що пов'язано з впливом історичних подій на цих територіях.

Хоча релігійно переважна більшість українців є православними християнами, наявність в Україні двох сильних православних ядер (Київського та Московського патріархатів православної церкви) призводить не до національної інтеграції, а до роз'єднання і неприйняття.

В Україні існують дві великі групи ідентичності: західноукраїнська (національно-патріотична) і східноукраїнська (орієнталістична).

Відповідно й регіоналізм як обґрунтування й реалізація цих суперечливих функцій регіону має розглядатися як амбівалентне явище, зміст якого змінюється залежно від місця і часу. Автори наукових і публіцистичних праць, обговорень на радіо і телебаченні та на сторінках Інтернету, ґрунтуючись на матеріалах численних соціологічних досліджень, визнають, що серед усіх ліній суспільно-політичного розмежування роль регіону в Україні є визначальною [5, с. 69–70].

Східноукраїнська ідентичність визначається характерними ознаками, найяскравішими серед яких є:

- креольство у культурі (російська мова, включення в інформаційний і масово-культурний простір Росії);

- компрадорський капітал в економіці (пов'язані з Росією олігархічні клани);

- інтеріоризація колишнього комуністичного режиму (радянська свідомість);

- панування історичних міфів про «Русь — колыску трёх народів» та про «возз'єднання» України з Росією як акт історичної справедливості;

- сучасні міфи про те, що Донбас найуспішніше розвивається і «усіх годує» (так зване «донецьке чудо»), а також про праворадикальний націоналізм як сутність західноукраїнської ідентичності (радянський міф про бандерівщину);

- зовнішньополітична орієнтація на Росію, що для значної частини населення краю переходить у бажання жити в спільній державі (втім переважно разом з рештою України, а не відокремлено).

Західноукраїнська ідентичність — це:

- вірність національній мові і традиціям;

- паростки національного (але значною мірою також тіньового) капіталу, який ніяк не розвинеться;

- неприйняття колишнього комуністичного режиму і сучасних лівих;

- панування міфу про споконвічну окремішність та боротьбу за національну незалежність України ;

- ставлення до Донбасу та інших південно-східних областей як до української, але зрусіфікованої території, якій «треба допомогти», а до Галичини як до опори українства в Україні;

- зовнішньополітична орієнтація на Європу.

Необхідно визнати, що традиція спільного життя для українських регіонів (насамперед — Західного і Східного) є доволі слабкою і вона досі знаходиться у процесі формування й утвердження. Адже історично сучасні українські землі співіснували роздільно і під владою різних держав. Більше того, під впливом різних цивілізацій. Це, безумовно, накладає відбиток на характер ідентичності в сучасній

українській державі. Характерними також є слова С. Хантінгтона про те, «сили відштовхування розколювали на частини і притягували їх до цивілізаційних магнітів інших суспільств. Це формувало у них відчуття, що вони – різні народи і належать до різних територій» [10, с. 209].

Пам'ять як елемент українського регіоналізму. На сучасну світоглядну позицію в українських регіонах значно впливають ментальні особливості, історична пам'ять, різні символічні системи, якими послуговується більшість у різних регіонах та культурні особливості, що склалися внаслідок, насамперед, різних історичних та культурних умов та тривалого окремого існування регіонів. Це все має вплив і на різний погляд стосовно спільного майбутнього.

Історична доля сучасних українських регіонів наклала характерний відбиток на мовні та культурні особливості даних територій. Україномовність та поєднання православ'я, католицизму та греко-католицизму на Заході, змішаний в культурному та мовному плані Центр, російськомовний Схід, що тяжіє до російської культури. Суміш православ'я та ісламу в Криму, накладена на фактичну російськомовність (татари користуються власною мовою, у той час, як українська мова практично витиснута з використання). Все це складає ту дійсність, яка є на сьогодні беззаперечною. І хоча в населенні держави переважають етнічні українці (за винятком Криму, де більшість складають етнічні росіяни), які представляють титульну націю, проте можна сказати, що вони представляють дві культурні групи.

В той час як Захід схильний до ідей унітарності та цілком самостійного існування і шляху розвитку держави (або в контексті європейського конфедералізму), для Південно-Східного регіону ближчими є ідеї федералізму та пов'язані з радянською чи навіть імперською ностальгією почуття, що втілюються в бажання інтеграції до різних пропонуваніх утворень на терені пострадянського простору.

На Заході й загалом у Центрі України установки масової політичної свідомості спрямовані на збереження цілісності, унітарності української держави, тоді як на Сході та Півдні переважають цінності регіональної автономії на основі економічної (Схід) та соціокультурної (Південь) самодостатності та відособленості [8, с. 120].

За твердженням Юлії Зерній, історична пам'ять виконує наступні функції: ідентифікуюча, мобілізаційна, легітимізаційна, соціалізаційна, солідаризаційна, а також функцію національної безпеки [4; с. 111–112].

Пам'ять суспільства є пам'яттю тих груп, з яких воно складається. Звісно, пам'ять не можна вважати константою, поняттям чи явищем постійним і незмінним. Її також не можна вважати набором конкретних опцій, вона в більшій чи меншій мірі індивідуалізована. Вона зазвичай не фіксується в якихось одних сталих рамках минулого, а скоріше навпаки, може бути гнучкою і змінюватись відповідно до сучасної

ситуації та запитів суспільних чи державно-політичних груп. Проте, все ж принаймні в основних категоріях колективної пам'яті процес формування національної ідентичності передбачає знайдення спільного бачення історичного минулого та подальших перспектив розвитку. І це має бути одним з основних завдань правлячих кіл України. Варто говорити про два основні типи пам'яті: пам'ять індивідуальну, яка живе в кожному окремо взятому індивіді, та пам'ять колективну, яка існує в свідомості тієї групи людей, що її підтримує. Вони разом впливають на формування і третього типу пам'яті, який існує на дещо іншому рівні – пам'ять загальнонаціональну.

І саме питання формування загальнонаціональної пам'яті, цього інтегративного елементу нації і національної свідомості, повинно розглядатися як стратегічне і таке, що потребує виважених, але цілеспрямованих і ефективних дій заради подальшого ефективного розвитку держави.

«Будь-який національний проект формує запит на таку проекцію історичної пам'яті, яка б була здатна виконати функцію каркаса національної ідентичності. При цьому держава, разом з інтелектуальними та політичними елітами, є головним суб'єктом формування такого запиту, активним учасником конструювання історичної пам'яті нації. Треба брати до уваги, що історична пам'ять, виконуючи роль каталізатора національного становлення, справляє потужний вплив на інші маркери національної ідентичності: громадянську лояльність, культурну приналежність, ціннісні орієнтації тощо» [4; с. 111].

Можна стверджувати, що колективна пам'ять в Україні на сьогодні сповнена стереотипів і кліше, які коренями сягають як відносно недавнього історичного проміжку (це мова йдеться про радянське минуле), так і більш глибоких імперсько-самодержавних часів. Ці стереотипи перешкоджають об'єктивному чи, принаймні, спільному для всієї нації сприйняттю та оцінці свого історичного місця та значення (особливо в контексті належності сучасних українських регіонів до різних державних утворень), а також спільному погляду на українське сьогодення і перспективи подальшого вектору політико-економічного та культурного розвитку. Подолання регіональних розбіжностей, що часто породжені (чи акселеровані) цими стереотипами, є безумовно, нагальним завданням заради активізації національного самоусвідомлення і утвердження жителів нашої держави.

Висновки. Формування (конструювання) спільної української ідентичності як чинника консолідації політичної і мультикультурної спільноти через формування почуттів лояльності, солідарності та відповідальності є важливими (хоча і не єдиними) передумовами зміцнення державності й подальшої демократизації суспільства, консолідації демократії. Формування ідентичності української спільноти також важливе для становлення міжнародної суб'єктності,

визначення місця, ролі та статусу держави в регіональних міжнародних союзах і міжнародній системі загалом. Адже ідентичність є базовим елементом образу держави, через який її та суспільство сприймає міжнародна спільнота. І саме проблема пам'яті, як колективної, так і індивідуальної, є одним з важливих елементів, без яких неможливе завершення формування національної ідентичності.

Список використаних джерел:

1. Shulman S. Challenging the Civic/ Ethnic and West / East Dichotomies in the Study of Nationalism / S. Shulman // Comparative Political Studies. – 2002. – Vol. 35. – N 5. – P. 554 – 585.
2. Губогло М. Идентификация идентичности: Этносоциол. Очерки / М. Губогло. – Москва: Наука, 2003. – 765 с.
3. Заковоротная М. Идентичность человека. Социально-философские аспекты / М. Заковоротная. – Ростов-на Дону: Издательство Северо-Кавказского научного центра высшей школы, 1999. – 200 с.
4. Зерній Ю. Взаємозв'язок історичної пам'яті та національної ідентичності / Ю. Зерній // Політичний менеджмент. – 2008. – №5. – С. 104 – 115.
5. Колодій А. Український регіоналізм як стан культурно-політичної поляризованості / А. Колодій // АГОРА. Випуск 3: Україна – регіональний вимір. – Київ: Стило, 2006. – С. 34 – 51.
6. Нагорна Л. Регіональна ідентичність: Український контекст / Л. Нагорна. – Київ: ІПЕНД, 2008. – 405 с.
7. Сміт Е.Д. Національна ідентичність / Ентоні Д. Сміт. – Київ: Основи, 1994. – 390 с.
8. Стегний А. Региональный фактор развития политической культуры населения / А. Стегний // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2005. – № 3. – С. 94 – 122.
9. Татаренко Т. Територіально-просторовий аспект дослідження сучасних регіональних процесів / Т. Татаренко // Політичний менеджмент. – 2008. – № 4. – С. 12 – 22.
10. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон. – Москва: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 603 с.

Троян В. С. Память и проблемы конструирования региональных идентичностей в Украине.

Анализ проблемы формирования региональной идентичности в современной Украине, с особенным учетом процесса формирования идентичности национальной. Определение многих исследовательских категорий, в частности таких: регионализация, память, региональная и национальная идентичность, а также анализ значения и влияния общенациональной памяти на регионализацию в процессе формирования украинской государственности. Автор попытался описать современное состояние регионального развития Украины, а также его направлений.

Ключевые слова: региональная идентичность, национальная идентичность, память, Украина.

Troyan V. Memory and the problems of producing regional identity in Ukraine.

The analysis of problem of forming of the regional identity in cintemporary Ukraine, with the special account of the process of forming of the national identity. The determination of many experience categories, such as: regionalization, memory, regional and national identity, and also the analysis of national memory in the process of forming of the Ukrainian state system. The author tried to describe the present regional development of Ukraine status, as well as its directions.

Keywords: *regional identity, national identity, memory, Ukraine.*

ІСТОРИЧНА СВІДОМІСТЬ ЯК ОБ'ЄКТ МАНІПУЛЯТИВНИХ ТЕХНОЛОГІЙ

Проаналізовано феномен маніпулювання історичною свідомістю як один із способів соціального управління, показана генеза цього різновиду маніпулятивних технологій та популярність його в сучасному глобалізованому інформаційному суспільстві. Розглянуто основні форми, методи та засоби, якими забезпечується даний спосіб соціального управління, а також загрози суспільству, які він містить.

Ключові слова: історична свідомість, маніпулювання історичною свідомістю, маніпулятивні технології, глобалізація, політика пам'яті.

Розвиток сучасного суспільства характеризується постійним зростанням ролі інформаційної сфери, по-суті, залежністю безпеки цього суспільства від забезпечення безпеки інформаційної. У першому ряду небезпек, що можуть загрожувати суспільній стабільності, безперечно, знаходяться різноманітні впливи на суспільну або індивідуальну свідомість, які є наслідками застосування різноманітних інформаційних маніпулятивних технологій – дієвого засобу боротьби ХХІ століття. За період так званої холодної війни у спеціальних наукових лабораторіях були розроблені, а згодом апробовані на практиці, різні способи управління людською свідомістю з метою підпорядкування, нейтралізації чи досягнення інших руйнівних наслідків стосовно об'єкта подібного впливу.

Причому вразливими виявилися самі різноманітні сфери духовного життя суспільства, усі форми індивідуальної і масової свідомості. Як показав досвід протистояння двох ідеологічних супротивників-супердержав – СРСР і США – однією із самих важливих ділянок «інформаційно-психологічного фронту» є царина історичної спадщини народу, нації. Успіх або ж поразка у цій сфері може призвести або до посилення позицій держави (народу)-лідера, або до їх послаблення, а то й взагалі до демонтажу певної соціально-політичної системи, як це мало місце з СРСР.

Маніпулювання історичною свідомістю – один із способів соціального управління шляхом створення нової або зміни існуючої думки щодо перебігу історичних подій, ролі певних осіб, причин явищ та їх наслідків, за допомогою цілеспрямованого впливу на суспільну або індивідуальну психологію, свідомість та підсвідомість; програмування думок і прагнень мас, їхніх настроїв і навіть психічного стану з метою забезпечити таку їхню поведінку, яка потрібна суб'єкту маніпулювання.

Окремі факти маніпулювання історичною свідомістю можна виявити протягом усієї історії людства. Так Геродот у своїй «Історії» наводить приклад подібних дій під час греко-перських воєн 492 – 449 рр. до н. е. Дізнавшись, що перському царю Ксерксу вдалося схилити до військового союзу ряд іонійських міст, афіняни розмістили декілька закликів до воїнів-іонійців, висічених на каменях у тих місцях, куди останні приходили набирати воду. В цих текстах греки намагалися відмовити іонійців від військових дій на боці персів, апелюючи до їх історичної пам'яті: вони разом з афінянами походили від споріднених еллінських племен, відтак не можуть прийняти участь у братовбивчій війні.

Це один з найдавніших прикладів маніпулювання історичною свідомістю, збережений в історії. Проте їх досить багато. Так, давньоримський історик Тит Лівій, викладаючи історію Риму, прагнув не до встановлення істини шляхом критичної перевірки свідчень. Головним завданням своєї діяльності він вважав демонстрацію римської величі, пропаганду римського месіанізму, який полягав у призначенні Риму правити світом. Та ж сама мета переслідувалася і видатним римським поетом Вергілієм, автором безсмертної поеми «Енеїда». І хоча це поема, тобто художній твір, а не історична праця, усе ж такий тенденційний виклад походження римського народу, рясніючий малодостовірними, а то й просто фантастичними епізодами, з огляду на шалену популярність поеми, мав неабияке значення у формуванні патріотичних почуттів її читачів.

У середньовічній Європі поширеними були історичні фальсифікації, покликані обґрунтувати правовий чи майновий статус певних суб'єктів політичної, релігійної чи економічної діяльності, або закріпити ієрархічне положення особи в умовах феодальної станової драбини, а також підтвердити геополітичні претензії народів невідомих або мало відомих в античні часи, наприклад, слов'ян. Найзнаменитішою з таких фальсифікацій був так званий Константинів дар – підроблений близько 750 – 760 рр. папською канцелярією едикт римського імператора Константина Великого, яким обґрунтовувалася претензія римських пап на світське верховенство в Європі. Досить яскравим прикладом маніпулювання історичною свідомістю вважається й інший фальсифікат, так званий Александрів дар, тобто заповіт Александра Македонського слов'янам за їх вірну службу, під час його завойовницьких походів, володіти землями в Європі (на яких вони проживали у Середньовіччі). Вчені вважають, що цю підробку створено у XV ст. у гуситській Чехії на протипагу німецькому засиллю. Та як би не було в дійсності, цей «історичний документ» відіграв величезну роль у виокремленні у XVI ст. ідеї рівновартісності слов'ян романським і германським народам.

Та найбільш широкого вжитку маніпулювання історичною свідомістю набуває у XVIII – XIX ст. у так звану епоху націоналізму, коли починають формуватися модерні європейські нації. Становлення останніх супроводжувалося жорсткою конкурентною боротьбою між ними за право володіння певними територіями, ресурсами і навіть історичною самоназвою. Питання історичної тяглості, історичного коріння нації, її історичної пам'яті, наявності традицій – все це набуло визначального значення. Величезної ваги, набувають у цей час (перш за все у народів, які не мали писемної історії з античних часів чи раннього середньовіччя) фольклорні пам'ятки найдавніших часів, у яких містилися б згадки про славетне минуле даного народу, а самі ці пам'ятки несли на собі відбиток унікального народного духу, притаманного саме цьому народу. Не дивно, що саме в цей період Європою прокотилася хвиля містифікацій. До таких, насамперед, відносяться опубліковані у 1761-1763 рр. «епічні поеми» барда Оссіана – пам'ятка давньошотландської (кельтської) поезії, начебто знайдена англо-шотландським поетом Джеймсом Макферсоном, а насправді сфабрикована ним самим, щоб продемонструвати високу культуру древніх шотландців-горян, а також знаменитий фінський епос «Калевала» – скомпільований з фольклорних творів Еліасом Льонротом, та збірка «старовинних» чеських пісень «Краледворський рукопис», насправді створена чеським філологом Вацлавом Ганкою [1, с. 87, 148].

Згодом до формування необхідного образу національної історії долучаються не лише інтелектуали-ентузіасти, а й державні інститути. Відбувається явище, яке відомий англійський вчений Е. Гобсбаум назвав «винаходом традицій». По-суті, це процес масштабної і цілеспрямованої ідеологічної «імплантації» певних спільних культурно-політичних символів у масову свідомість з метою інтегрування етнічного населення певної території в більш згуртовану, культурно однорідну спільноту – націю [2]. Нація, у цьому варіанті – результат суспільної інженерії з обов'язковим застосуванням технологій маніпулювання свідомістю, свідомо сконструйована спільнота.

Серед головних культурно-політичних символів, які шляхом маніпулювання впроваджувалися у масову свідомість: національний прапор, національний гімн та національні свята. Також важливим елементом «винайденої традиції» стає глорифікація певної історичної постаті, символу або події, які вважалися важливими компонентами національної свідомості. Наприкінці XIX – на початку XX ст. Німеччина, наприклад, переживала справжній бум у будівництві пам'ятників імператорові Вільгельму I та Бісмарку, крім цього, було реанімовано цілком казкову легенду про імператора Фридриха Барбаросу, який спить

у надрах якоїсь гори, і щойно прокинеться – німецька імперія відродиться. Справа дійшла до того, що наприкінці XIX ст. на горі Кіфгойзер, яка була визначена романтиками як місце знаходження Барбароси, звели величний монумент, присвячений відродженню німецького Рейху. Кожна нація винаходила своїх героїв, символи й видатні події, які перетворювалися на частину національної міфології, самосвідомості нації.

З другої половини XIX ст. відбувається бурхливий розвиток дисциплін суспільно-гуманітарного профілю: психології (індивідуальної і соціальної), соціології, етнології, лінгвістики та їх відгалужень. Отримані в ході цього наукового поступу знання, зокрема, про феномен підсвідомого та психологію мас, відкривали нові можливості для створення технологій впливу на людську свідомість. Також в кінці XIX – початку XX ст. у рамках американської історичної школи сформувався новий концептуальний напрямок в історіографії – презентизм, суть якого полягає у тому, що «кожне століття намагається сформулювати свою концепцію минулого. Кожне століття заново пише історію минулого, співвідносячи її з головною темою свого часу». Представники «нової історії», американці Дж. Робінсон і Ч. Бірд, у передмові до підручника «Розвиток сучасної Європи» (1907–1908) підкреслювали, що вони «свідомо підпорядкували минуле сучасному ... щоб читач міг йти в ногу зі своїм часом; із розумінням переглядати міжнародні новини в ранковій газеті» [3, с. 64 – 65]. Даний підхід, по-суті, виправдовував довільне поводження з історичними фактами, слугував своєрідним філософським підґрунтям маніпулювання історичною свідомістю.

Саме в цей період відбувається так званий процес націоналізації історії, тобто, пристосування минулого для потреб націотворення. Науковий підхід до інтерпретації складних перипетій в становленні певного народу, особливо, стосовно стосунків з сусідніми народами, нерідко підмінявся впровадженням загальновизнаних національних міфів і стереотипів, які в свою чергу зберігали пам'ять про давні кривди і утиски, сприяли зростанню міжетнічної напруги та слугували підґрунтям для екстремістських рухів. Тобто наукове дослідження минулого, використання наукової методології для опису і пояснення історичних подій було визначено менш вартісним, порівняно зі створенням спрощених «картинок-схем» «героїчного» або «трагічного» минулого конкретного народу, які пропонувалися ідеологами національних рухів. У цьому контексті значна роль відводилася «редагуванню», за допомогою політичного міфу, минулого та конструюванню історичної пам'яті.

Особливо яскраво такі маніпуляції історичною свідомістю проявили себе в ряді тоталітарних держав Європи у період між двома світовими

війнами. Так історична наука гітлерівської Німеччини базувалася на так званій расовій теорії, яка розглядала історичний процес, виключно як боротьбу рас – вищої (арійської) і усіх інших – нижчих, тобто неарійських. Усі видатні досягнення світової культури, на думку вчених III Рейху, створені представниками арійської раси, занепад же тих чи інших цивілізацій минулого пов'язаний із недотриманням расових законів і забрудненням нордичної арійської крові. На цих «наукових» положеннях ґрунтувалася претензія німців як єдино чистих представників арійської раси на світове панування, а також політика щодо «очищення» світу від неповноцінних рас.

Події після 1945 р. знаменували початок такого явища як глобалізація, тобто процесу розповсюдження інформаційних технологій, продуктів і систем у всьому світі, який несе за собою економічну і культурну інтеграцію. Прихильники цього процесу вбачають у ньому можливість подальшого прогресу за умови розвитку глобального інформаційного суспільства. Опоненти попереджають про небезпеку глобалізації для національних культурних традицій та поглиблення соціальної нерівності. Перевантажуючи людину надмірною інформацією, систематично створюючи через ЗМІ емоційне суспільне напруження, жорстко обмежуючи час для прийняття принципових рішень, сучасне інформаційне суспільство формує практично ідеальні умови для маніпулювання громадською свідомістю. Поступово серед політиків, фахівців у галузі маніпулювання свідомістю та працівників ЗМІ утверджується думка про те, що маніпулювання спогадами та пам'яттю є могутнім знаряддям управління індивідуальною і суспільною свідомістю.

У процесі рефлексії над формуванням уявлень про минуле, у тому числі й на рівні масової свідомості, відбувається експлікація політичної складової цього механізму. Історики-постмодерністи розглядають пам'ять як засіб мобілізації політичної влади. Тому в наукових працях, зорієнтованих на проблематику історичної пам'яті, найрозробленішою є тема історичної політики або «політики пам'яті»: вивчення ролі політичного проекту, замовлення на формування та закріплення цінностей, знань про минуле з певною соціально-політичною метою, наприклад, створення нової або руйнування існуючої ідентичності. Аналізуючи конкретні сюжети, дослідники шукають відповідь на теоретичне питання: як створюються соціальні уявлення про минуле та формуються національні символи?

«Політика пам'яті» полягає у здійсненні контролю владною верхівкою чи домінуючою елітою над конструюванням знань (уявлень) про минуле (домінантна пам'ять), який досягається через інтерпретацію історії, організацію масової історичної освіти (держзамовлення на підручники, в яких викладено офіційний курс історії для навчальних закладів), організацію музейної й архівної

бази, монументальну пропаганду, твори літератури та мистецтва, форми міфологізації (відзначення державних свят, символіка, меморіали), топонімічні назви (перейменування населених пунктів, вулиць та ін.), ЗМІ та ін.

Саме історична пам'ять впливає на сучасний пошук ідентичності, вона так би мовити з минулого керує сучасним і майбутнім, впливає на перебіг подій саме сьогодні. Саме тому вона є бажаною ціллю для атак тих, хто ставить собі за мету усунути небажаного конкурента, а таким може бути і цілий народ. І тому не дивно, що саме історична пам'ять сьогодні використовується як інструмент для численних маніпуляцій з боку різноманітних сил, адже завдяки їй можна впливати на перебіг подій і прогнозувати національні настрої з різних питань, а відтак і маніпулювати свідомістю громадян у своїх власних цілях.

Способів маніпуляції багато, але абсолютно очевидно, що головним є контроль на всіх рівнях над інформаційним апаратом і апаратом формування ідей. Це гарантується дією простого правила ринкової економіки. Володіти і управляти ЗМІ, як всіма іншими видами власності, можуть лише ті, в чиїх руках капітал. Радіо і телекомпанії, газети, журнали, видавництва належать конкретним корпораціям. Тому апарат завжди готовий до активної участі в маніпулятивному процесі. До способів маніпулювання історичною свідомістю відносяться: пряме підтасовування фактів; замовчування невідгідної інформації; упередженість інтерпретації фактів; надання сфальсифікованої інформації; навішування ярликів для компрометації історичних діячів; використання групових інтересів тощо.

Основні засоби маніпулювання історичною свідомістю: мовні (використання певних штампів, термінів, ідеологічних та політичних кліше); немовні (блокування «невідгідної» інформації; подання інформації у сприятливому для себе контексті); активні (насаджування стереотипів і цінностей); пасивні (фрагментарність інформації). Технічні прийоми маніпулювання залежать від тих можливостей, що ними володіє маніпулятор. Але найбільш ефективним є сьогодні маніпулятивний потенціал ЗМІ. Тут використовуються не тільки певні методи, а й цілі жанрові форми, які вміщують псевдоподії, містифікації.

Загалом на сьогодні існує величезна кількість різноманітних технологій здійснення негативного впливу на духовно-ідеологічну сферу життєдіяльності суспільства. Їх можуть застосовувати спецслужби іноземних держав, терористичні організації, політизовані радикальні угруповання, кримінальні структури, транснаціональні корпорації та інші формальні та неформальні учасники сучасних міжнародно-правових відносин. В Україні маніпуляціями історичною пам'яттю з великим завзяттям займаються насамперед різноманітні політичні групи.

З іншого боку рівень загрози підвищують і загальносвітові, глобалізаційні тенденції. Сучасні інформаційні засоби перетворили історію на «інформаційний продукт масового споживання», істотно підірвавши «монополію» науковців та «канонічних» підручників. Оцінки минулого серйозно впливають на морально-психологічний клімат у суспільстві. Навіть віртуально створені картини минулого виступають дієвим чинником, котрий визначає реальні уподобання й поведінку спільнот та індивідів, і не завжди – на користь їм самим. З погляду забезпечення безпеки Української держави, захисту її державного суверенітету фахівці все більше усвідомлюють необхідність вживати відповідних заходів з протидії цьому явищу. Але безперечно й те, що вироблення дієвих моделей протидії загрозам такого ґатунку можливе лише за умови об'єднання зусиль фахівців різних галузей: істориків, психологів, соціологів, політологів, працівників масмедіа та сектору безпеки.

Список використаних джерел:

1. Яковенко Н. М. Вступ до історії / Н. М. Яковенко. – К.: Критика. – 2007. – 376 с.
2. Винайдення традиції / За ред. Ерика Гобсбаума і Теренса Рейнджера / Пер. з англ. Микола Климчук. – К.: Ніка-Центр, 2005. – 448 с.
3. Савельева И. М. О пользе и вреде презентизма в историографии / И. М. Савельева, А. В. Полетаев / «Цепь времен»: Проблемы исторического сознания. – М.: ИВИ РАН, 2005.– С. 63 – 88.

Штоквиш А. А. Историческое сознание как объект манипуляционных технологий.

Проанализирован феномен манипулирования историческим сознанием как один из способов социального управления, показан генезис этого вида манипулятивных технологий и популярность его в современном глобализованном информационном обществе. Рассмотрены основные формы, методы и средства, которыми обеспечивается данный способ социального управления, а также угрозы обществу, которые он таит.

Ключевые слова: историческое сознание, манипулирование историческим сознанием, манипулятивные технологии, глобализация, политика памяти.

Shtokvish A. A. Historical consciousness as an object of manipulative technology

The phenomenon of historical consciousness manipulation as one of the ways to social control is analyzed. Genesis of this type of manipulative techniques and its popularity in the modern globalized information society is shown. The basic forms, methods and means by which this way of

social management ensured, as well as threats to society contained, are considered.

Key words: *historical consciousness, manipulation of historical consciousness, manipulative technology, globalization, politics of memory.*

УКРАЇНА І КРИМ: КОНТРОВЕРСІЙНІСТЬ ДИСКУРСУ

Аналізуються історичні, соціально-економічні, демографічні, ментальні, етнополітичні та геополітичні чинники українсько-кримського зближення.

Ключові слова: *Україна, Крим, Кримський півострів, Кримське ханство, Російська імперія, анексія 1783 р., інкорпорація.*

Контроверсійність кримського дискурсу і його надмірна заполітизованість є характерною ознакою постійних суспільних і політичних дискусій, що не припиняються донині. Очевидною є перманентність та методичність заяв прихильників концепції «споконвічності російського Криму» щодо заперечення легітимності державної належності Криму Україні, включно з порушенням питання про зміну державного статусу цього стратегічного регіону.

Варто вказати на аналогічні тенденції серед окремих представників російської історичної науки та політології. Для обґрунтування своєї позиції наші сусіди використовують широкий набір інструментів – від особливої, «російсько-державницької», інтерпретації історичного досвіду та аргументації геополітичного порядку до звичайної підміни понять й довільного трактування історичних фактів. Провідним постулатом є намагання довести той «факт», що українці почали з'являтися в Криму надто пізно, деє з другої половини – наприкінці XIX ст., а відносно масово – взагалі після 1954 р., отже не мають жодного відношення до цього регіону. За цією логікою, рішення Президії Верховної Ради СРСР про передачу Кримської області в 1954 р. та її подальше перебування у складі УРСР є необґрунтованими, нелегітимними, зрештою абсурдними.

Зокрема, обґрунтовуючи історичне, геополітичне і тому подібне «право» Росії на володіння Кримом, російський дослідник В. Похльобкін наполегливо заперечує будь-які історично зумовлені зв'язки України з цим регіоном. Аналізуючи процеси інкорпорації Криму і всієї південної України до Російської імперії та подальшої колонізації цих територій впродовж кінця XVIII–XIX ст. представниками різних етнічних груп, автор робить наступне застереження: «Даже об украинской колонизации ничейных земель, лежавших между Крымом и Запорожьем, нельзя говорить ни в фактическом, ни, тем более, в юридическом смысле. Такого исторического факта просто не существовало... Единственных,

кого там (в Південній Україні. – Б. К.) практически не было, так это украинцев, хотя они территориально были ближе всего расположены к Новороссии». На думку російського вченого, пояснити це можна особливістю національної психології українців і навіть позицією «українських націоналістичних «братств», які відвертали (!) від переселення на південь не лише верхівку українського суспільства, але й широкі народні маси, закликаючи не переселятися до Південної України, – «москальської землі» [1, с. 172, 174]. Головну свою тезу В. Похльобкін формулює наступним чином: ідея передачі Криму УРСР у 1954 р. «по сути своей и политически, и в международно-правовом отношении антиисторична и имеет явную и резкую антироссийскую направленность, нацелена на нанесение ущерба российской государственности, на подрыв его обороноспособности... Этот акт был ничем не мотивирован и не мог основываться ни на каких разумных основаниях. Поэтому он не может быть признан действительным, в том числе и по чисто юридическим причинам». Звідси, за Похльобкіним, логічний висновок – рано чи пізно (залежно від політичної кон'юнктури) цьому «беззаконню» потрібно покласти край, повернувши Крим його «справжньому власнику» – Росії [1, с. 177, 178–179].

Схожою є оцінка передачі Кримської області до складу УРСР і російського історика О. Волобуєва, який називає рішення Президії Верховної Ради СРСР від 19 лютого 1954 р. “хрущовським волюнтаризмом” з усіма відповідними наслідками [2, с. 95–97].

Проте, залишивши поза рамками нашої статті увесь дискурс «споконвічності» належності Криму тій чи іншій державі (або ж претензій на це), зауважимо, що передумови для «волюнтаристського рішення» 1954 р. щодо входження Криму до складу УРСР та її правонаступниці України створювалися протягом низки століть. Зокрема, українська присутність в Криму засвідчується численними історичними фактами задовго навіть до його анексії у 1783 р. Російською імперією, – принаймні, з XIV ст. Особливо значна українська присутність в цьому регіоні простежується протягом XV–XVII ст., пов'язана з фактором українського ясиру. Велика кількість українських невільників спричинила значні зміни на півострові в антропологічному, демографічному і навіть культурно-релігійному відношенні. Більше того, в етнодемографічному відношенні постійна присутність значного українського елементу призвела до того, що в другій половині XVII ст. українці стали основними, в абсолютному вимірі, мешканцями Криму [3, с. 23–25].

Наступний етап українського освоєння Криму пов'язаний з боротьбою Російської імперії другої половини XVIII ст., яку вона вела з метою здобуття Кримського півострова, що завершилася в 1783 р. анексією Кримського ханства. Однією з головних причин завоювання

Кримського півострова було прагнення російського уряду ліквідувати останню перешкоду на шляху до повної та більш інтенсивної колонізації південноукраїнських степів і всього Північного Причорномор'я [4, с. 30].

Через призму колонізації степових просторів південної України, вочевидь, можна розглядати і ліквідацію російським урядом в 1775 р. Запорозької Січі, в орбіті інтересів якої перебували найкращі землі та угіддя колишнього українсько-кримського порубіжжя.

Внесок українців в кримську кампанію Російської імперії 1769–1783 рр. важко переоцінити. Разом з російськими полками активну участь у військових діях під час російсько-турецької війни 1769–1774 рр. взяли частини запорозьких козаків, які мали багатий досвід ведення бойових дій проти турків і татар, а також новоутворені в Новоросійській губернії, населені значною мірою українським населенням, Самарський гусарський, Єлисаветградський та Дніпровський пікінерні полки. 7 тисяч запорозьких козаків на чолі з кошовим отаманом П. Калнишевським воювали в складі авангарду князя А. Прозоровського під Очаковом, Кінбурном та Хаджибеем, а запорозька флотилія діяла на Дунаї. Про воєнні заслуги запорожців свідчать бойові нагороди: П. Калнишевський отримав золоту медаль з діамантами, ще 1 тисяча козаків – срібні медалі. Новоросійська губернія, яка була найближчою до театру воєнних дій, фактично несла утримання російських військ та прикордонних форпостів. У 1770 р. розпочалося будівництво прикордонної Дніпровської лінії, яка простягалася від сучасного Бердянська р. Бердою та Кінськими Водами до Дніпра. Зведення цієї лінії також лягало на плечі нових поселенців, більше того, проходила вона запорозькими володіннями [5, арк. 102].

Проте, участь українців у підготовці приєднання Кримського ханства до Російської імперії не обмежувалася лише військовим аспектом. Вихідцям з України належав вагомий інтелектуальний внесок в політико-ідеологічне обґрунтування приєднання Криму до Росії.

Найбільш вагомого визнання на цій ниві здобув О. Безбородько, виходець з середовища козацької старшини Лівобережної України. Статс-секретар імператриці Єкатерини II, член Колегії іноземних справ і майбутній канцлер Російської імперії (за імператора Павла I), він був одним з ідеологів, разом із Г. Потьомкіним, приєднання Криму до імперії.

Вже 1776 р. з'явилася його історична записка «Картина или краткое известие о Российских с татарами войнах и делах, начавшихся в половине десятого века и почти безпрерывно чрез восемьсот лет продолжающихся». У вступному слові, зокрема, пояснювалася мотивація створення документу: «Татарский народ столько с нами по делам своим связан, что почти непрослительно не имеет о нем надлежащего сведения, как людям в штатских знатных чинах

находящимся, так и военным». Зміст записки складає огляд русько/російсько-татарських відносин протягом Х–XVIII ст. через призму деструктивної ролі Кримського ханства в історії України та Росії з пропозиціями шляхів остаточної ліквідації кримської загрози [6, с. 339–370].

У 1777 р. в своїх пропозиціях Колегії іноземних справ, Безбородько прямо вказував, що «независимость Татар в Крыму ненадежна для нас и что надобно помышлять о присвоении сего полуострова» [7, с. 929]. Таким чином, О. Безбородько став одним з провідних ідеологів вирішення кримського питання шляхом анексії Кримського ханства. У кінці вересня 1780 р., коли Петербург активізував свої дипломатичні дії на кримському напрямку, він подав на розгляд імператриці записку «Мемориал по делам политическим». Серед пріоритетних ідей цієї своєрідної зовнішньополітичної доктрини була необхідність для Росії здобуття Криму. Крім цього, записка О. Безбородька містила й інші плани щодо витіснення турків з Європи та реставрації на базі турецьких володінь Грецької імперії на чолі з представником російського імператорського дому (планувалося, що ним стане онук Єкатерини II Константин Павлович) [7, с. 913].

Ця програма завоювань, ідеологом якої був О. Безбородько, увійшла в історіографію під назвою «грецького проекту». Останній фактично заклав підвалини зовнішньої політики Росії на два століття вперед [8, с. 46].

Втім, О. Безбородько був автором не лише цього документу: менш відомим, проте історично засвідченим фактом є належність його авторству й маніфест про приєднання Криму до Російської імперії від 8 (19) квітня 1783 р. [7, с. 931], хоча в російській та радянській історіографії, як правило, увага акцентується на провідній ролі в ідеолого-політичному обґрунтуванні та дипломатичній підготовці анексії Криму саме Г. Потьомкіна, якому часто помилково приписується й авторство згаданого маніфесту.

Приєднання Криму до Російської імперії відкрило нові перспективи для українського освоєння цього регіону. Необхідною передумовою подальшого входження Криму до імперії була необхідність форсованої колонізації півострова лояльним населенням, оскільки в результаті тривалого російсько-турецького протистояння 70-х – початку 80-х рр. та наступного переселення татарського населення до Туреччини, регіон залишався практично знелюдненим.

Основу колонізаційних ресурсів, на думку російського уряду, мали скласти росіяни та українці. Ще до анексії Криму, наприкінці 1770-х рр., в російському урядовому середовищі з'явився анонімний проект під назвою «Рассуждение одного Российскаго Патриота о бывших с Татарами делах и войнах, и способах служащих к прекращению оных навсегда», який передбачав перетворення півострова в імперську

територію [9, с. 29; 10, арк. 1–15зв.]. Згідно цього плану, після «звільнення» Криму від татар, наступним пріоритетом мала стати його колонізація російським та українським населенням: «Потом спроситъ волницу из донских казаков и из малороссiян, кто в Крыму жить пожелает, где отвести им также удобные места для хлебопашества, или для рыбной ловли, куда конечно довольно ахотников наитится может» [10, арк. 8 зв.].

Очевидно, в російському уряді небезпідставно сподівалися, що після ліквідації 1775 р. Запорозької Січі принаймні частина запорожців, зважаючи на їх власний досвід колонізації степового порубіжжя південноукраїнських земель, переселяться у Крим.

Таким чином, після приєднання Криму у 1783 р., головна мотивація цього рішення російського уряду полягала в тому, що, по-перше, Кримський півострів був географічно близьким і потенційно єдиним цілим з етнічними українськими землями і, по-друге, український елемент був найбільш інкорпорованим до імперської соціально-політичної структури, отже лояльним і прогнозованим.

Згадане рішення пояснювалося й тією обставиною, що фактично з перших днів здобуття Криму півострів розглядався Катеринославським генерал-губернатором Г. Потьомкіним як невід'ємна складова частина його генерал-губернаторства, що охоплювало весь південь і схід території сучасної України [9, с. 37].

Це засвідчив і указ про створення Таврійської області від 2 лютого 1784 р. До заснування власної губернії Таврійська область адміністративно-територіально підпорядковувалася управлінню Катеринославського і Таврійського генерал-губернатора князя Г. Потьомкіна. А згідно указу від 8 лютого 1784 р., Таврійська область поділялася на сім повітів: Сімферопольський, Левкопольський, Євпаторійський, Перекопський, Дніпровський, Мелітопольський та Фанагорійський [11, с. 17–18, 20]. З них перші чотири повіти склали власне Кримський півострів, а два – Дніпровський та Мелітопольський – фактично стали ланкою, що зв'язувала Крим з південно-східним українським адміністративно-територіальним комплексом.

Таким чином, як ми бачимо, протягом 1783–1784 рр. на законодавчому рівні були закладені політичні та соціально-економічні передумови для української колонізації Криму.

Заселення Криму новими поселенцями, насамперед українцями та росіянами, розпочалося практично після його анексії Російською імперією. Досить активно півострів заселявся протягом усього розглядуваного періоду, дещо уповільнила процеси колонізації Таврійської області лише російсько-турецька війна, що розпочалася 1787 р.

Переважаючий український елемент в колонізаційних процесах на Кримському півострові, як і взагалі Південної України, засвідчується

численними архівними джерелами. Зокрема, детальні архівні матеріали про українське заселення вказаного регіону зосереджені в Державному архіві АР Крим, у фонді Таврійського обласного правління (фонд 799), до компетенції якого належали питання переселення до Таврійської області та виселення за її межі, зарахування до дворянського, міщанського стану тощо.

Як свідчать документи, переважна частина, особливо перших, поселенців були вихідцями саме з українських територій Російської імперії. Пояснюється це й тією обставиною, що заселення новоприєднаних південних територій українським населенням заохочувалося російським урядом. Зокрема, у 1787 р. всім генерал-губернаторам було дано розпорядження дозволяти державним селянам з малоросійських губерній поселятися в Новоросійському краї [12, с. 79].

Українські поселенці переселялися до Криму та материкових повітів Таврійської області з Київського, Чернігівського, Новгород-Сіверського, Херсонського та Катеринославського намісництв. Таким чином, мали місце процеси заселення Криму українським населенням, причому не лише в адміністративно-територіальному відношенні, але й в етнічному. Це підтверджується, зокрема, тією обставиною, що часто у справах фонду переселенці фігурують під назвою українці, більше того, це засвідчують і типові українські прізвища поселян [13]. Зокрема, у 1790 р. заявили про своє бажання переселитися до Таврійської області зі своїми родинами козаки, жителі Глинського повіту Чернігівського намісництва з сіл Хоминця, Бубнів, Нової Греблі, Ярошівки, Волошинівки та Чеберяків брати Демешки, М. Рибошапка, М. Новохацький, В. Чупрун, К. Ющенко, А. Мірошник, Я. Валко, брати Івасенки, П. Савченко, М. Басараб, П. Шепель та інші, всього 44 родини [14, арк. 2–2 зв.].

Заселення Таврії відбувалося також і з сусіднього Катеринославського намісництва. Так, згідно розпорядження Катеринославського і Таврійського генерал-губернатора Г. Потьомкіна, навесні 1788 р. в урочище Голінкой Таврійської області були переселені військові поселяни слободи Чонгарської та села Тонконогівки Катеринославського намісництва, відповідно 459 та 175 осіб обох статей. На новому місці поселенцям відводилося по 15 десятин землі на кожну особу та надавалися пільги на 10 років від сплати податків, крім того, приписувалося «для ободрення и первоначального их обузаведения снабдить каждой двор по дватцати рублей, и позволить им в пользу их продать свои дома и протчее строение» на старому помешканні [15, арк. 22–24.].

Українське заселення півострову відбувалося не лише з Лівобережної України, але й з українських земель Правобережжя, що перебували під владою Речі Посполитої, частина яких дещо пізніше,

в результаті другого та третього поділів Польщі 1793 та 1795 рр., відійшла до Російської імперії.

Відразу зауважимо, що в документах переселенці з цих територій, як правило, фігурують під назвою поляків. Проте, в даному випадку термін «поляки», очевидно, потрібно трактувати не як етнізм, а саме як державну приналежність, підданство. Це засвідчує і аналіз джерел. Географія попереднього місця проживання та прізвища переселенців дозволяють стверджувати, що йдеться, насамперед, про українське населення, що переселялося у Таврійську область, зокрема, у Крим. Задля переконливості наведемо назви кількох справ: «Дело жителя местечка Торговица в Польше Никиты Герасимова о приписке на поселение в слободу Мангуш Таврической области» (1787 р.) [16] та «Дело о зачислении вывезенного действительным статским советником Каховским из Польши жителя Ивана Мироненко в дворовые его хутора при г. Симферополе» (1788 р.) [17]. «Польське» містечко Торговица, що згадується в джерелі, вочевидь є однойменним селом на Івано-Франківщині, більше того, на перший погляд нібито російське прізвище поселянина, як видається, є лише фіксацією російськомовної форми українського «Герасимів», оскільки форма прізвищ із закінченням на -ів є типовою для західноукраїнського регіону (наприклад, Данилів, Петрів, Яковлів, Семків тощо). В іншій справі на етнічність переселенця однозначно вказує його характерне українське прізвище.

При цьому необхідно зазначити, що переселялися не лише одноосібно, але й чисельними групами. Так, в 1787–1788 рр. на «дачі» правителя потьомкінської канцелярії В. Попова при р. Тавель (так зване Тавельське помістя Попова, поблизу Сімферополя) поселилося близько сотні вихідців з «Польської області», переважну частину яких складали українці [18, арк. 1–7, 22, 25; 12, с. 78–79].

Таким чином, архівні документи переконливо засвідчують факт домінування української людності в заселенні Криму кінця XVIII ст.

Як свідчать архівні справи, соціальна структура кримських поселенців відзначалася строкатістю. В розглядуваний період півострів заселявся казенними поселенцями, відставними солдатами, козаками та міщанами, церковнослужителями, представниками релігійних сект (зокрема, старообрядцями) тощо. В цьому відношенні варто підкреслити, що українські козаки, міщани та вільнопоселяни були серед перших переселенців до Таврійської області.

Наведемо лише декілька справ, які є показовими і свідчать про активне заселення півострова українським населенням Російської імперії: «Дело по прошению мещан г. Нежина Черниговского наместичества Троицкого, Бурсука, Кривенко и казака Ренченко о приписке их в Симферопольские мещане», «Дело о разрешении вольному жителю деревни Егилец Григорию Терещенко проживать в Таврической области и выдаче ему вида на жительство», «Дело по прошению казака

Павла Лободы о причислении его к симферопольскому мещанству», «Дело по прошению казаков, жителей Черниговского наместничества о переселении их в Таврическую область», «Дело по прошению мещанина г. Нежина Черниговского наместничества Николая Советовского о причислении его в симферопольское мещанство» тощо [19].

Необхідно сказати про значну частину військового прошарку в соціальній структурі поселенців півострова. Як правило, це були відставні нижні військові чини, котрих російський уряд розпочав поселяти у Криму одразу по його анексії [20, с. 90]. Підкреслимо, що й тут український фактор відіграв помітну роль. Так, наприклад, після приєднання Кримського ханства до Російської імперії, на півострові перебували українські козаки, переважна частина яких у 1784 р. повернулася додому, а окремі залишилися у Криму; крім того, у 1787 р. на півострів були поселені відставники з Кубанського корпусу, який комплектувався значною мірою українським елементом [21]. У середині 1790-х рр. козакам Чорноморського війська для їх поселення були відведені землі на території Таврійської області [22]. А у 1795 р. окремі козаки, що проживали у Таврійській області, отримали дозвіл переселитися на надану Війську Чорноморському землю на Кубані [23, арк. 1–8; 24, арк. 1–6].

Поселялися у Криму також звільнені з штатів намісницьких та губернських установ чиновники. Наприклад, ордером від 19 квітня 1787 р. Катеринославський і Таврійський генерал-губернатор Г. Потьомкін приписував правителю Таврійської області В. Каховському «сходственно с их желанием, знанием и состоянием разпределить... в приказные штатные места» області, Київського намісництва губернських реєстраторів, канцеляристів та підканцеляристів, всього близько 20 осіб [25, с. 5].

Соціальна структура новопоселенців Таврійської області була представлена також церковнослужителями з внутрішніх губерній, котрі опинилися поза штатом приходів, та представниками різноманітних «розкольникських» релігійних громад. Щодо останніх Катеринославський і Таврійський генерал-губернатор покладав великі сподівання. На думку Г. Потьомкіна, поселення «розкольників» в новоприєданому краї мало б низку переваг загальнодержавного значення: обрусіння завойованих територій Північного Причорномор'я, перетворення «розкольників» у віропідданих і, у перспективі, повернення їх у лоно Російської православної церкви, зрештою, унеможливлення поширення ересі на нових місцях поселення, серед неросійського та нехристиянського населення [26, с. 70].

Серед цього контингенту заселенців Таврійської області значну частку складали старообрядці з Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв. Зокрема, в 1787 р. у Криму їх було поселено 223 особи [12, с. 79].

Необхідно зауважити, що окрім легального, законодавчо врегульованого переселення (указами від 1781 та 1783 рр.) [27, с. 43], що здійснювалося в адміністративному порядку, мало місце і стихійне заселення Криму кріпосними втікачами [28, с. 88]. З огляду на географічну близькість Криму значну частку у цій міграційній масі, природно, складали вихідці з українських територій. Як свідчать відношення правлінь Катеринославського та Київського намісництв до Таврійського обласного правління за 1793 і 1794 роки з проханням розшукати і повернути втікачів, до кордонів Таврії кріпосні селяни втікали цілими родинами (інколи більше ста сімей). Як правило, адміністрація області, зацікавлена в збільшенні чисельності населення підвідомчої території, відписувала, що втікачів знайти не вдалося. Проте, потрібно зазначити, що на кінець XVIII ст. основні потоки втікачів все ж спрямовувалися в область Війська Чорноморського на Кубань і лише незначна частина їх осідала в Таврії [12, с. 81–83].

Аналізуючи українські аспекти колонізації та входження Криму до Російської імперії, варто вказати на значний внесок українців у розбудову Чорноморського флоту.

Провідна роль у суднобудуванні на Чорному морі, за словами В. Сергійчука, з кінця XVIII ст. належала українським містам Херсону та Миколаєву. Основний тягар у розвитку цієї справи ліг на плечі колишніх запорожців та вихідців із сусідніх губерній, що підтверджується документами. Так, згідно реєстру переселених до Херсону у 1779–1780 рр., основу колективу суднобудівників склали саме українці [9, с. 51].

Побудовані влітку 1783 р. у Херсоні 74-гарматний корабель «Слава Катерины» та 50-гарматний фрегат «Святой Георгий», заклали основу Чорноморського флоту, започаткованого у Севастополі, який постав на місці татарського поселення Ахтіар [29, с. 119].

Більше того, можна говорити про Україну як базу Чорноморського флоту [9, с. 51]. Зокрема, у 1789 р. з Харківського намісництва були направлені робітники для потреб Чорноморського флоту та учні для навчання навігаційній справі в Херсоні [30; 31]. У середині 1790-х рр. обмундирування для адміралтейства Чорноморського флоту мало бути заготовлено Київським намісництвом; на території останнього заготовлявся для флоту також ліс, який сплавлявся Дніпром на чорноморські верфі [32; 33]. Перші кораблі в Ахтіарській затоці склалися з Дніпровської та Азовської флотилій під керівництвом запорожців. У 1788 р. Катеринославський і Таврійський генерал-губернатор Г. Потьомкін повідомляв, що під час здобуття чорноморського узбережжя Чорноморський флот складався з 200 гребних суден, в кожному з яких було по 60 запорожців під керівництвом їх отамана С. Білого [9, с. 42].

Крім того, під час російсько-турецької війни 1787–1791 рр. активно діяло Військо Чорноморських козаків, створене ще у 1784 р. як Бузьке козацьке військо під проводом колишнього запорозького військового судді, полковника А. Головатого. Заслугою його було здобуття турецьких фортець на о. Березань, а також Очакова, Кінбурна та Хаджибея [34, с. 1136; 9, с. 42].

Розглядаючи процеси колонізації Криму кінця XVIII ст. та його інкорпорації Російською імперією, необхідно вказати й на переважаючу питому частку українського елементу в структурі чиновницького апарату державних установ Таврійської області. За підрахунками Д. Прохорова, який проаналізував етнічний склад кримського чиновництва, в штатах обласних установ Криму в 1783–1796 рр. українці обіймали близько 30 відсотків усіх посад, випередивши за цими показниками представників відповідно татарської та російської етнічних груп, а також греків [35, с. 136]. Це було закономірно, адже українці як найбільш інкорпорована до соціально-політичної структури Російської імперії національна група, були й найбільш підготовленими до такої діяльності. Тому в умовах браку кадрів для комплектації штатів Таврійської області вони активно заміщували вакантні посади.

Історичний досвід постійних українсько-кримських контактів (як негативний, пов'язаний з феноменом ясиру, так і позитивний) та історична пам'ять витворили у свідомості українців чітку уяву про Крим (як географічну територію-землю, так і соціокультурний простір). Тому для українського населення Кримський півострів ніколи не був «землею незвіданою», що засвідчив масовий селянський рух, відомий під назвою «похід у Таврію за волею», спричинений чутками про вільне й заможне життя для переселенців до Криму, що охопив після закінчення Кримської війни у 1856 р. низку українських губерній [36, с. 335–336].

Усвідомлення важливості Криму та зусилля щодо його включення до України особливо актуалізувалися в період Української Держави гетьмана П. Скоропадського, який вбачав Кримський півострів невід'ємною складовою своєї держави. Для протидії політиці кримськотатарських провідників, які за підтримки німецького генералітету прагнули створення незалежної держави та приєднання до неї материкової Таврійської губернії, що входила до складу Гетьманату, на початку липня 1918 р. гетьман запровадив проти Крайового кримського уряду М. Сулькевича економічну блокаду, що спричинило соціально-політичну та економічну кризу на півострові. Рішучість, послідовність та безкомпромісність П. Скоропадського у його намаганнях приєднати Крим до Української Держави призвели до поступливості німецького командування. 16 вересня 1918 р. німецьке командування повідомило про згоду Німеччини на політичне об'єднання Криму з Україною на умовах автономії. А у жовтні гетьман отримав згоду німецької сторони на передачу Чорноморського флоту

з Севастополем Українській Державі. На знак переходу Криму під українську владу на окремих кораблях було піднято жовто-блакитний український прапор [37, с. 100]. Проте подальший розвиток подій всередині України та несприятлива міжнародна ситуація звели нанівець всі успіхи дипломатії П. Скоропадського в опануванні Кримом.

Рішення Президії Верховної Ради СРСР про передачу Кримської області із складу РРФСР до складу УРСР від 19 лютого 1954 р., яке часто називають «подарунком» М. Хрущова Україні до 300-ліття Переяславської ради та «возз'єднання» України з Росією, насправді було продиктоване жорстким економічним розрахунком.

Крим, знекровлений воєнними діями в ході Другої Світової війни та депортацією радянською владою кримсько-татарського населення та інших «неполязованих» етнічних груп, потребував термінового порятунку, який могла надати лише материкова Україна. Багатий історичний досвід політичних, економічних та культурних зв'язків України з Кримом був засвідчений навіть у преамбулі згаданого рішення Президії Верховної Ради СРСР: «Враховуючи спільність економіки, територіальну близькість і тісні господарські та культурні зв'язки між Кримською областю та Українською РСР, Президія Верховної Ради СРСР постановляє: Затвердити спільне подання Президії Верховної Ради РРФСР і Президії Верховної Ради УРСР про передачу Кримської області із складу РРФСР до складу УРСР» [38].

За словами Р. Шпорлюка, «збирання докупи всіх «Україн» тривало аж до 1954 р., коли була приєднана колишня «окраїна/Україна» Османської імперії – Крим. Саме з цього часу Україна існує як єдина спільність із власним центром» [39].

Сьогодні важко уявити унітарну Україну без Криму, політичне приєднання якого у 1954 р. було зумовлено тривалим і складним історичним досвідом українсько-кримських економічних, військових, культурних, політичних та цивілізаційних контактів. Вплив цього історичного досвіду відчувається особливо гостро на сучасному етапі становлення української державності та розбудові громадянського суспільства, з іншого боку, він повинен сприяти формуванню толерантної поліетнічної та поліконфесійної української кримської спільноти, для якої Крим є рідною домівкою, як завжди він був простором мирного співіснування багатьох етносів і цивілізацій. Задля цього необхідне, насамперед послідовне вирішення низки соціально-економічних проблем, які стоять на заваді інтеграції до українського суспільства репатрійованого кримськотатарського народу.

Список використаних джерел:

1. Похлебкин В. В. К вопросу о геополитическом и международно-правовом положении Крыма / В. В. Похлебкин // Московский журнал международного права. – 1996. – № 2. – С. 165–181.

2. Волобуев О. В. Рождение и судьбы новой Крымской государственности в первой половине XX века / О. В. Волобуев // Отечественная история. – 1999. – № 2. – С. 89–98.
3. Дашкевич Я. Українці в Криму (XV – початок XX ст.) / Ярослав Дашкевич // Народна творчість та етнографія. – 2003. – № 4. – С. 23–30.
4. Багалей Д. И. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры: Исторический этюд / Д. И. Багалей. – К.: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1889. – 115, [3] с.
5. Полонська-Василенко Н. Д. Україна в XVIII ст. 1725–1797 рр. / Н. Д. Полонська-Василенко. – Центральний Державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 3806. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 1–128.
6. Григорович Н. И. Канцлер князь А. А. Безбородко в связи с событиями его времени: Т. 1. 1747–1787 гг. // Сборник императорского Русского исторического общества. – СПб., 1879. – Т. 26. – С. 339–370.
7. Цит. за: Григорович Н. И. Канцлер князь Безбородко. (Опыт разработки материалов для его биографии.) // Русский Архив. – М., 1874. – № 11. – С. 899–937.
8. Елисеєва О. «Разве мы кому спать помешали?» «Греческий проект» Потемкина и Екатерины II / О. Елисеєва // Родина. – 1999. – № 5. – С. 46–52.
9. Сергійчук В. Український Крим / Володимир Сергійчук. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2001. – 304 с.
10. Державний архів АР Крим (далі – ДААРК). – Ф. 535. – Оп. 1. – Спр. 2460. – Арк. 1–15 зв.
11. Полное собрание законов Российской империи. – Т. XXII. – СПб., 1830. – 1168, [3] с.
12. Секиринский С. А. К вопросу о заселении Крыма в конце XVIII века / С. А. Секиринский // Известия Крымского педагогического института. – С., 1956. – Т. XXIII. – С. 73–87.
13. ДААРК. – Ф. 799. – Оп. 1. – Спр. 30; 177; 240; 280; 282; 287; 363.
14. ДААРК. – Ф. 799. – Оп. 1. – Спр. 344. – 39 арк.
15. ДААРК. – Ф. 799. – Оп. 1. – Спр. 85. – 24 арк.
16. ДААРК. – Ф. 799. – Оп. 1. – Спр. 143. – 4 арк.
17. ДААРК. – Ф. 799. – Оп. 1. – Спр. 177. – 6 арк.
18. ДААРК. – Ф. 799. – Оп. 1. – Спр. 132. – 70 арк.
19. ДААРК. – Ф. 799. – Оп. 1. – Спр. 240; 280; 287; 344; 347.
20. Секиринский С. А. Из этнической истории Крыма и Северной Таврии (вторая половина XVIII – начало XIX в.) // Советская тюркология. – 1988. – № 4. – С. 87–97.
21. ДААРК. – Ф. 799. – Оп. 3. – Спр. 2; 34.
22. ДААРК. – Ф. 799. – Оп. 3. – Спр. 276.
23. Центральний Державний історичний архів України у Києві (далі – ЦДІАУК). – Ф. 209. – Оп. 2. – Спр. 813. – 8 арк.
24. ЦДІАУК. – Ф. 209. – Оп. 2. – Спр. 928. – 6 арк.
25. Киреенко Г. К. Ордера князя Потемкина. 1787 год // Известия Таврической ученой архивной комиссии (ИТУАК). – 1889. – № 7. – С. 1–17.
26. Иванов А. О поселении раскольников в пределах нынешней Таврической губернии / А. Иванов // ИТУАК. – 1889. – № 7. – С. 70–80.
27. Брук С. И., Кабузан В. М. Миграция населения в России в XVIII – начале XIX века: Численность, структура, география / С. И. Брук, В. М. Кабузан // История СССР. – 1984. – № 4. – С. 41–59.
28. Кабузан В. М. Заселення і освоєння Таврійської губернії у другій половині XVIII – першій половині XIX ст. / В. М. Кабузан // Український історичний журнал. – 1969. – № 12. – С. 85–90.

29. Чебаненко Т. А., Кармазина Н. В. Потемкин и Крым / Чебаненко Т. А., Кармазина Н. В. // Ученые записки ТНУ. – Т. 12 (53). – № 1. – 1999. – С. 117–121.
30. ЦДІАУК. – Ф. 1709. – Оп. 2. – Спр. 1174. – 32 арк.
31. ЦДІАУК. – Ф. 1709. – Оп. 2. – Спр. 1228. – 13 арк.
32. ЦДІАУК. – Ф. 193. – Оп. 1. – Спр. 683. – 34 арк.
33. ЦДІАУК. – Ф. 193. – Оп. 1. – Спр. 2117. – 67 арк.
34. Мельник М. Україна і Крим в історичних взаєминах / М. Мельник // Визвольний шлях. – 1982. – Кн. 9 (414). – С. 1125–1140.
35. Прохоров Д. А. Государственные учреждения Таврической области в конце XVIII века / Д. А. Прохоров // Культура народов Причерноморья. – 1998. – № 4. – С. 123–138.
36. Історія українського селянства: нариси в 2-х т / А. В. Блануца та ін.; Інститут історії України НАН України. – Т. 1. – К.: Наукова думка, 2006. – 632 с.
37. Барановська Н. М., Барановська З. В. Німецько-австрійський військовий чинник у міжнародних відносинах української влади у 1918 р. / Н. М. Барановська, З. В. Барановська // Держава та армія. – 2011. – № 693. – С. 96–101.
38. Указ Президії Верховної Ради СРСР про передачу Кримської області із складу РРФСР до складу УРСР: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://spilka.ua/web.org/library/doc_krym.html.
39. Шпорлюк Р. Україна: від імперської окраїни до незалежної держави / Роман Шпорлюк / Р. Шпорлюк: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/spotl/sh09.htm>.

Короленко Б. А. Украина и Крым: контroversийность дискурса.

Анализируются исторические, социально-экономические, демографические, ментальные, этнополитические и геополитические факторы украинско-крымского сближения.

Ключевые слова: *Украина, Крым, Крымский полуостров, Крымское ханство, Российская империя, аннексия 1783 г., инкорпорация.*

Korolenko B. A. Ukraine and Crimea: controversion of discourse.

Historical, socioeconomic, demographic, mental, ethno politic and geopolitics dimensions of Ukrainian-Crimean rapprochement is analyzed.

Keywords: *Ukraine, the Crimea, the Crimean peninsula, the Crimean Khanate, Russian empire, annexation of 1783, incorporation.*

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ – СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ НАРАТИВ ЧИ СОЦІОПОЛІТИЧНИЙ ДИСКУРС?

Розглядається питання процесу наукового творення історичної пам'яті. Пропонується власне бачення проблеми. Історична пам'ять розглядається як традиція, застигла в побуті.

Ключові слова: історична пам'ять, історична політика, традиція, побут.

Проблема творення національної (історичної) пам'яті є актуальною для багатьох країн Європи. Незалежно від географії розташування в той чи інший період свого розвитку до цього питання зверталися майже всі країни континенту. Різні роки початку дискусій, але однакові причини, що спонукали еліти апелювати до цієї теми – це криза самоідентифікації на тлі стрімкої трансформації політичної мапи світу. Відповідно відмінні завдання ставилися перед науковцями, на плечі яких покладалася тягар пригадати все те, що допоможе нації (народу, громадянам) відчувати свою належність до конкретної спільноти. Тому й не дивно, що лейтмотивами таких досліджень стали: в Росії палке бажання зберегти, в Польщі – відновити, в Німеччині – зрозуміти, у Франції – сконструювати себе. Не оминула ця тенденція й Україну.

Але якими б шляхетними не були причини такої уваги до теми історичної пам'яті повсюдно вони призвели до загострення політичної конфронтації більшої чи меншої інтенсивності як в середині країни, так і за її межами. Достатньо пригадати суперечку істориків в Німеччині, проблему Едварда у Польщі, Волині в Україні, Алжиру у Франції, «Русского мира» в Росії. Як наслідок склалася ситуація, коли вже не важливо як дійсно події розвивалися в минулому, важливішим стало те, як їх тлумачать зараз. А це ризик повної втрати функцій та завдань історичної пам'яті як такої.

Яскравий приклад – в липні 2012 р. пішов з життя відомий актор, Герой України, Богдан Сильвестрович Ступка. Постать велична, а тому навіть TV канали відкоригували свої програми. На добру пам'ять про митця «Інтер» показав фільм «Тарас Бульба», створений на замовлення уряду Росії. «Сіті» запустив серіал «Вогнем і Мечем» за мотивами твору у режисурі наших західних сусідів – поляків. Державний «Перший» транслював документальну стрічку власного виробництва «Останнє інтерв'ю» де, серед інших, використовувалися кадри з широкоформатної версії «Вогнем і Мечем», але чомусь із закадровим дубляжем російською мовою. Така нарізка є випадковою? Ні – все це ілюстрація державної інформаційної політики у конкретно вказаному історичному періоді.

Саме тому і пропонуємо наступну тезу – пам'ять є категорія, що об'єднує, а от політика (в даному випадку – редакційна) розставляє «потрібні» акценти, і, як наслідок, роз'єднує. Чи можемо застосовувати цей же підхід до аналізу такої сутності, як історична пам'ять? Так, можемо.

Вітчизняний науковий світ вже двадцять років ламає списи навколо питання історичної пам'яті, її суті та наповнення. За цей час сформувалися дві течії, що існують в руслі однакового розуміння суті явища при його полярному змістовному наповненні. Перша – етноцентрична, друга – радянсько-консервативна з легким нальотом європоцентризму. І перші, і другі розуміють історичну пам'ять виключно як інструмент соціальної інженерії. Так Л. Нагорна наголошує, що її «можна відносити до типу прагматичного знання, у чомусь прикладного, у чомусь філософсько-світоглядного». Вона також вважає історичну пам'ять складовою колективної ідентичності, але при цьому стверджує: «Історична пам'ять – це не стільки простір продукування історичного знання, скільки засіб донесення уже сформованих матриць історичного досвіду до широкого загалу» [1, с. 8, 11, 13]. Тобто можемо спостерігати як у одного і того ж автора історична пам'ять із наративу плавно переходить в дискурс, перетворюючись на соціальний інструмент. І саме як інструмент розглядається в подальшому. Причому Л. Нагорна нещадно критикує націоналістичний концепт, що уособлює в собі історична політика держави за часів В. Ющенка. Натомість протиставляє йому європейські варіанти історичної політики, але спираючись на праці представників радянсько-консервативної течії – В. Кременя та В. Ткаченка. Останні ж вважають, що у фундамент сучасної української нації закладені архаїчну цінності, породжені сільською культурою, привнесеною в місто! Як альтернативу націоналістичній концепції пропонують власну, в основу якої покладено необхідність визнання УРСР як суб'єкта історичної пам'яті та тезу: «в минулому – спільна слава і спільне каяття за скоєні гріхи; в майбутньому – спільний проект досягнення соціального суспільства» [2, с.60].

Як бачимо, не дивлячись на однакове розуміння історичної пам'яті як по суті прикладної, у двох течій є протилежне наповнення. Ілюстрацією останнього може слугувати дискусія Я. Грицака та О. Музичка. Тоді зіштовхнулися дві тези. Перша: «якщо ми хочемо певного примирення, ми повинні приймати повністю і гордість за ті політичні сили, що творили Україну – чи за комуністів, чи за націоналістів, – й кожен має право гордитися тим, кого він приймає, але одночасно, якщо він гордиться, він повинен брати відповідальність за вчинені ними злочини. Тобто не може бути одного без іншого. Не може бути гордості без відповідальності. Бо гордість без відповідальності є просто гординя. Відповідальність без гордості – це просто мазохізм. Це має бути одне і інше. Умовно кажучи,

я вважаю, що, тільки вони з різних сторін, в українській історії героями є і Шухевич, і генерал Григоренко» [3]. І друга: «основою для хоча б якогось порозуміння між українцями та неукраїнцями має стати каяття, якщо це вже так необхідно для створення політичної нації, представників цих меншин за злочини, що вчинили їхні предки та деякі з них самих проти українців» [4].

З цього – особливістю історичної пам'яті як складової політичного буття сучасної України є її політично вмотивований критичний дуалізм. Звідси будь яке намагання запропонувати власне бачення минулого політичними силами сприйматиметься як намагання накинати власний світогляд.

Тоді де ж шукати історичну пам'ять і що вважати нею – спогади про Другу світову та Голодомор? Чи історична пам'ять виявляється в іншому?

Ми спробували піти двома шляхами. Перший – це запитати безпосередньо у співвітчизників, що вони пам'ятають із історії країни – тобто відшукати такий собі колективний образ «Історичної Пам'яті». Другий шлях – спостереження за побутом сучасників, в першу чергу там, де є меншим вплив глобальної та космополітичної культури – тобто на селі.

Перший напрямок реалізувався нами через проведення опитування (див. додаток 1). Ми обрали цільовою аудиторією молодь у віці 18 – 22 років, яка навчається у вищому навчальному закладі. Особливістю обраних респондентів було те, що вони є вихідцями з сіл, віддалених не лише від обласного центру, а й від районного (як, наприклад, села Обще та Ясна Поляна Оріхівського, Орлянка Василівського та Ручаївка Запорізького районів). Мета розвідки – знайти залишки Традиції саме у цієї молодіжної аудиторії, маючи на увазі те, що вона виступатиме своєрідними ретранслятором думок, поглядів старшого покоління, яке через виховання вкладає в них своє світосприйняття.

Результати опитування відверто вразили, хоча з іншого боку вони підтвердили факт повільного дрейфу українського суспільства від тоталітарного минулого до, маємо надію, демократичного суспільства.

Абсолютна більшість респондентів згідно з відповідями на питання №№ 25 – 27 є західне орієнтованими, тобто затишно їм виключно в Європі або Північній Америці. А от виходячи з відповідей на смислові блоки щодо важливих подій та постатей, сучасна молодь є нащадками «радянської людини» та широко відгукується на пропоновану сучасними можновладцями історичну політику. Серед найважливіших подій поруч з Великою Вятчизняною війною називають і Голодомор. До політичних діячів, які зробили найбільший внесок у розбудову України зараховують Леніна, Сталіна, Брежнєва з одного боку, з іншого – Петлюру, Бандеру, Грушевського. Цікавий перелік національних Героїв

дав період історії до ХХ ст. Тут майже одностайно названі – Володимир Великий, Ярослав Мудрий, Богдан Хмельницький, Іван Мазепа, Іван Франко, Михайло Грушевський, Леся Українка та Григорій Сковорода. На жаль, даний Пантеон є радше свідченням вдалої соціальної реклами, ніж того, що цим діячам є місце в колективній пам'яті – всі ці персонажі зображені на гривневих купюрах, а отже першими приходили на думку опитуваним.

У цілому опитування засвідчило:
домінування історичної політики держави над історичною пам'яттю;
нашарування в свідомості молоді як радянських символів, так і, власне, національних тем;
підміну етнічних традицій релігійними та соціалістичними ритуалами.

Остання теза виходить з аналізу відповідей на питання №№ 47 та 48, де домінували виключно релігійні свята з православної традиції та Новий Рік з радянської.

Тобто молодь виявилася дійсно ретранслятором поглядів старшого покоління та спільнотою, що резонує з сучасною історичною державною політикою.

Другий напрямок (спостереження) реалізувався в цей же проміжок часу і дав доволі цікаві результати. Так, фотофіксація сучасних типів житлових помешкань засвідчила збереження архаїчних, але притаманних для даної місцини історико-традиційних форм будівель та господарських споруд. Більше того, в селах збереглася величезна кількість саманних хат та хат мазанок – як у первинному вигляді, так і «модернізованому» – тобто обкладеному цеглою (див. додаток 2). Нами фіксувався і архітектурний консенсус – коли українці за походженням будували хати, копіюючи зразки німецької традиції. Таке спостерігається в населених пунктах, що виросли з колоній німців-менонітів та там, де ці колонії були вмонтовані в поселення корінних народів (див. додаток 3).

Не менш цікавим, а іноді і несподіваним, виявилися результати досліджень сучасних провінційних некрополів – містечкових та сільських цвинтарів. Так, систематизація та типологізація надмогильних пам'ятників вказала на певні зрушення у світосприйнятті українців (громадян України). Ми вже вели мову вище про те, що релігійні традиції поступово витискають, а подекуди і замінюють собою традиційні та етнічні свята в свідомості сучасної молоді. Подібні ж зрушення, але по відношенню до нещодавніх звичаїв, фіксуються і в меморіальних традиціях – майже всюди на обелісках замість стандартних для радянської доби «зірок», з'явилися «хрести». Останній символ присутній майже на всіх надгробках, які доглядаються, незалежно від часу самого поховання. І це притаманне як для цвинтарів лівобережної

частини Запорізької області, так і для її правого берега (типове явище див. додаток 4).

Аналіз залізних, кованих та зварених надмогильних хрестів засвідчив – не дивлячись на домінування радянської ідеології та матеріалістичного світогляду державної політики СРСР значна кількість громадян зберегла відданість християнській культурі в обрядовій церемонії та створила власну культуру надмогильних хрестів, як певну «репліку» на кам'яні надмогильні хрести XIX ст. Більше того, нами фіксувалися родинні поховання, що формувалися протягом другої половини XX – початку XXI ст., де незмінною традицією є надмогильний хрест в різноманітних варіаціях (див. додаток 5). Таким чином і тут ми можемо спостерігати певну боротьбу між традицією та державною політикою – тобто між пам'яттю про християнські традиції та політикою, що накидалася суспільству.

Тому відповідаючи на питання, чи можемо застосовувати запропонований на початку статті підхід до аналізу такої сутності, як історична пам'ять, пропонуємо відповідь – можемо. А тому, розрізняючи історичну пам'ять та історичну політику, зазначимо таке:

I. Для історичної політики притаманне:

- домінування держави у процесі її смислового наповнення;
- використання елементів громадянського суспільства для створення ілюзії «верифікації» пропонованих тез;
- спрощений підхід у трактуванні подій історії як вітчизняної, так і світової;
- використання її основних мотивів як державою, так і партіями в процесі державного будівництва та політичної боротьби.

Звідси – історична політика це процес намагання політичної меншості накинати власне світосприйняття більшості. До того ж вона є одним з елементів легітимізації претензій такої групи на владу, або на збереження своєї присутності у ній.

II. В свою чергу історична пам'ять є:

- поняттям соціокультурним (на противагу соціополітичній суті історичної політики);
- багатосуб'єктивною категорією, де різні за соціальним та етнічним походженням, гендерними та віковими характеристиками малі групи створюють загальноприйнятну систему «епохальних» (важливих для всіх) подій;
- соціальним запобіжником та дороговказом в кризові періоди.

Тобто історична пам'ять – це культурні надбання та соціальний досвід народу, етносу, нації, що верифікуються часом та стають наріжним каменем традиції.

Таким чином історична пам'ять є соціально-культурним наративом (явищем), в той час як історична політика є соціополітичним дискурсом (процесом). Поруч з чим помилковою була б теза про існування «в

чистому вигляді» історичної пам'яті або ж історичної політики – вони є взаємо-доповнюючими і ми не можемо напевно сказати, де закінчується явище і починається процес. Відкритим залишається і наступне питання – що більше впливає: історична пам'ять на історичну політику чи навпаки?

Список використаних джерел:

1. Нагорна Л. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії / Л. Нагорна. – К., ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. – 328 с.
2. Кремень В. Україна: сучасне майбутнього, сучасне минулого / В. Кремень, В. Ткаченко // Політичний менеджмент. – 2008. – № 3. – С. 51–61.
3. Україну штовхають до сербсько-хорватського варіанту розвитку подій – Грицак // Сайт «Радіо Свобода»: [Електронний ресурс]. – Режим доступу до файлу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/24644777.html>
4. Музичко О. Хто такі українські історики і чого вони хочуть? / О. Музичко // День. – 2001. – 8–9 квітня.

Додаток 1.

Лист опитування до питання пошуку залишків історичної пам'яті у молодіжному середовищі

1. Вік
2. Стать
3. Походження (соціальний стан)
4. Національність
5. Освіта
6. Сімейний стан
7. Професія за фахом
8. Професія в даний момент
9. Місце роботи (приватна, державна структура або тимчасово непрацюючий)
10. Місце народження (країна, область, місто/село)
11. Місце проживання (країна, область, місто/село)
12. Які на Вашу думку три події з вітчизняної історії за останні 1000 років є найважливішими
13. Які на Вашу думку три події з вітчизняної історії за останні 500 років є найважливішими
14. Які на Вашу думку три події з вітчизняної історії за останні 300 років є найважливішими
15. Які на Вашу думку три події з вітчизняної історії за останні 200 років є найважливішими
16. Які на Вашу думку три події з вітчизняної історії за останні 100 років є найважливішими

17. Які на Вашу думку три події з вітчизняної історії за останні 50 років є найважливішими
18. Які на Вашу думку три події з вітчизняної історії за останні 30 років є найважливішими
19. Які на Вашу думку три події з вітчизняної історії за останні 20 років є найважливішими
20. Які на Вашу думку три події з вітчизняної історії за останні 10 років є найважливішими
21. Які на Вашу думку три події з вітчизняної історії за останні 5 років є найважливішими
22. Які на Вашу думку три події з вітчизняної історії за останній рік є найважливішими
23. Опишіть географічно межі прийнятного для Вас світу з політичної точки зору
24. Опишіть географічно межі прийнятного для Вас світу з культурної точки зору
25. Опишіть географічно межі прийнятного для Вас світу з економічної точки зору
26. Де знаходиться політичний центр прийнятного для Вас світу
27. Де знаходиться культурний центр прийнятного для Вас світу
28. Де знаходиться економічний центр прийнятного для Вас світу
29. Назвіть п'ять державних діячів, які зробили найбільший внесок в розбудову Вашої Батьківщини за останні 1000 років
30. Назвіть п'ять державних діячів, які зробили найбільший внесок в розбудову Вашої Батьківщини за останні 500 років
31. Назвіть п'ять державних діячів, які зробили найбільший внесок в розбудову Вашої Батьківщини за останні 300 років
32. Назвіть п'ять державних діячів, які зробили найбільший внесок в розбудову Вашої Батьківщини за останні 200 років
33. Назвіть п'ять державних діячів, які зробили найбільший внесок в розбудову Вашої Батьківщини за останні 100 років
34. Назвіть п'ять державних діячів, які зробили найбільший внесок в розбудову Вашої Батьківщини за останні 50 років
35. Назвіть п'ять державних діячів, які зробили найбільший внесок в розбудову Вашої Батьківщини за останні 30 років
36. Назвіть п'ять державних діячів, які зробили найбільший внесок в розбудову Вашої Батьківщини за останні 20 років
37. Назвіть п'ять державних діячів, які зробили найбільший внесок в розбудову Вашої Батьківщини за останні 10 років
38. Назвіть п'ять державних діячів, які зробили найбільший внесок в розбудову Вашої Батьківщини за останні 5 років
39. Назвіть п'ять державних діячів, які зробили найбільший внесок в розбудову Вашої Батьківщини за останній рік

40. Назвіть п'ять діячів культури останніх 300 років, твори яких варті вивчення в школі
41. Назвіть п'ять діячів культури останніх 200 років, твори яких варті вивчення в школі
42. Назвіть п'ять діячів культури останніх 100 років, твори яких варті вивчення в школі
43. Назвіть п'ять діячів культури останніх 50 років, твори яких варті вивчення в школі
44. Назвіть п'ять діячів культури останніх 30 років, твори яких варті вивчення в школі
45. Назвіть п'ять діячів культури останніх 20 років, твори яких варті вивчення в школі
46. Назвіть п'ять діячів культури останніх 10 років, твори яких варті вивчення в школі
47. Назвіть три народні пісні
48. Які свята Ви святкуєте в родинному колі
49. Назвіть декілька відомих Вам традиційних для Вашого народу/нації свят

Додаток 2

Додаток 3

Додаток 4

Мороко В. В. Историческая память – социо-культурный наратив или социо-политический дискурс?

Рассматривается вопрос формирования научного контекста исторической памяти. Предлагается собственное видение проблемы. Историческая память рассматривается как традиция.

Ключевые слова: историческая память, историческая политика, традиция, быт

Moroko V. V. Historical memory – the socio-cultural narrative or socio-political discourse?

The question of forming of scientific context of historical memory is examined. Own vision of problem is offered. Historical memory is examined as tradition.

Keywords: historical memory, historical politics, tradition, way of life.

Дискусії щодо образу пам'ятника Тарасові Шевченку в Києві (1904–1914)

Одним із найважливіших етапів українського національного руху початку ХХ ст. було питання створення пам'ятника Тарасові Шевченку в Києві. Серед головних причин провалу даної ініціативи були розбіжності у баченні образу майбутнього пам'ятника в середовищі діячів українського національного руху. Робиться висновок, що розбіжності свідчать про різні погляди на цінності, визначальні для української нації.

Ключові слова: Тарас Шевченко, дискусії, пам'ятник, націоналізм, національні активісти.

Період напередодні Першої світової війни став одним із визначальних етапів у формуванні модерної української нації. Саме в цей час українські націоналісти отримали платформу для ведення внутрішніх дискусій і дебатів із російськими націоналістами стосовно бачення майбутнього українців – україномовної преси. На сторінках щоденної газети «Рада», яка видавалася у Києві в 1906–1914 рр. найповніше відбилися публічні дискусії щодо конкретних дій і далекосяжних планів діячів українського національного руху. Одним із питань, яке «Рада» висвітлювала якнайповніше протягом усього свого існування, було питання спорудження пам'ятника Тарасові Шевченку у Києві, який українські активісти планували до столітнього ювілею поета у 1914 р.

На західних окраїнах Російської імперії в останні десятиліття її існування було споруджено ряд пам'ятників діячам, які прислужилися до входження відповідних територій до складу імперії, проявили себе як вірогіддані, одним словом, входили до офіційного «пантеону» (напр., пам'ятник Іванові Паскевичу у Варшаві, Б. Хмельницькому, Іскрі та Кочубею, П. Столипіну в Києві). Український поет Тарас Шевченко до таких не належав, але його символічне значення як «батька нації», символічність для українських націоналістів і селян – основної маси населення, – поставили на часі питання матеріалізації пам'яті про нього і, таким чином, демонстрацію вшанування українською нацією.

Пам'ятник Шевченку, котрий планувалося встановити на початку ХХ ст. не здобув особливої уваги серед істориків. Більше про нього писали мистецтвознавці та киевознавці. Книга мистецтвознавця Андрія Німенка «Пам'ятники Тарасові Шевченку», видана в ювілейному 1964 р., на 45-ти сторінках подає історію створення всіх монументів поету за попереднє століття [10]. Частина, присвячена ініціативам

часів Російської імперії розглядається у контексті всенародної боротьби з царизмом і пореволюційний реакціонізм. Брошура Вадима Павловського «Шевченко в пам'ятниках», видана у Нью-Йорку у 1966 р., так само присвячена мистецькій стороні проблеми, але має інші ідеологічні акценти [11]. Описуючи спроби початку ХХ ст., автор наголошує на національному протистоянні між українцями і росіянами. Історик Києва Віталій Ковалинський присвятив пам'ятнику розділ у своїй збірці нарисів «Київські мініатюри» [7, с. 225–262]. Стаття Сергія Скульчика «Творення святині: українофіли та Шевченкова могила в Каневі (1861–1900 рр.)» [5, с. 43–58] простежує творення місця пам'яті українських націоналістів завдяки повторюваним практикам паломництва, упорядкування могили й емоціям, які викликало поховання поета.

Враховуючи те, скільки томів написано про український рух на початку ХХ ст., майже повна відсутність уваги до пам'ятника Т. Шевченку, спорудження якого було одним із важливих питань у діяльності українських націоналістів, свідчить про важливість і актуальність відповідних студій.

Вищезгадана газета «Рада», щоденник і багатий епістолярій її головного спонсора – невтомного Євгена Чикаленка, представника ліберально-демократичної течії українського руху, а також матеріали Центрального державного історичного архіву України, м. Київ, стали основними джерелами даного дослідження. «Рада», яка друкувала звіти засідань Об'єднаного Комітету зі спорудження пам'ятника, а також полеміку з даного питання висвітлює як фактологічну сторону справи, так і дискусії щодо бачення монумента. Щоденник та листування Є. Чикаленка дозволяють побачити «закулісну» боротьбу щодо зовнішнього вигляду й ідеологічного наповнення майбутнього пам'ятника. Матеріали ЦДІАК дозволяють подивитися не лише на справу спорудження монумента, а й на ширші дебати російської та української сторін: щодо постаті та важливості Шевченка і українського питання загалом. Окрім зазначеного, важлива для даного дослідження інформація міститься в матеріалах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського.

Питання спорудження пам'ятника Шевченку постало одразу після його смерті, проте всі спроби реалізації проекту відхилялися Міністерством внутрішніх справ. Перше офіційне звернення з українських губерній до Міністерства надійшло від Золотоніської повітової земської управи. На засіданні 17 вересня 1904 р. було прийнято рішення «Славний в історії української літератури день – 25 лютого 1914 року, – коли сповняється століття з дня народження українського поета Тараса Григоровича Шевченка відсвяткувати і відкрити пам'ятника» [12, 74]. Одразу після прийняття цього рішення члени Золотоніської управи, залучившись підтримкою представників

Полтавської губернської земської управи, звернулися до Міністерства із клопотанням про дозвіл відкрити всеросійську підписку на збір коштів для спорудження пам'ятника Т. Шевченку у Києві. Після кількох відмов дозвіл на «Відкриття повсюдної в межах Імперії, підписки на спорудження у м. Києві пам'ятника малоросійському поетові Тарасу Шевченку» було отримано 13 квітня 1906 року [20, арк. 58 зв.].

Враховуючи те, що рішення Золотоніського земства передбачало встановлення монумента в Києві, Київська міська дума не могла лишатися осторонь цього проекту і 27 вересня 1905 р. було ухвалено «визнати бажаним і необхідним установити пам'ятник Т. Г. Шевченку у Києві» [1, арк. 11].

Після виникнення двох осередків, які повинні були опікуватися єдиною справою, постало питання про їхню співпрацю і єдиний центр для координації дій, куди б надходили пожертвування, який би обрав місце і проект монумента. У жовтні 1908 р. було створено Об'єднаний Комітет із спорудження в Києві пам'ятника поетові Тарасу Шевченку (далі – Комітет).

Серед проблем, що постали перед Комітетом, хотілося б виділити три головні. Проблема з фінансуванням проекту постійно переслідувала цю ініціативу. Кошторис пам'ятника повинен був становити не більше 150 тис. рублів [16, с. 2], а на кінець 1912 р. у Фонді імені Т. Г. Шевченка було тільки 113675 рублів 92 копійки [15, с. 2].

Іншою перешкодою, яка, начебто, формально й не заважала діяльності Комітету, але постійно «переслідувала» його було протистояння з російськими націоналістами, яке могло вилитись у заборону спорудження пам'ятника в Києві. Коли українські національні активісти вирішили встановити в «адміністративному й економічному центрі Малоросії» [19, с. 336] пам'ятник своєму «батькові нації» (інтерпретація Т. Шевченка як «батька» формується в перші роки після його смерті й поховання у Каневі), одразу ж активізувалися місцеві російські націоналісти. На шпальтах газет, у першу чергу «Киевлянина», у зверненнях до офіційних установ і посадових осіб із закликами припинити діяльність Комітету, а згодом у дебатах у Державній Думі проявилось неприйняття ідеї спорудження пам'ятника поетові. Російські націоналісти намагалися показати політичну складову цієї ініціативи (чого заперечити ніяк не можна) і вимагали від посадовців заборонити збір коштів і згортання діяльності Комітету. Т. Шевченка вони бачили талановитим поетом, але аж ніяк не генієм, який достойний увіковічення у Києві [8, с. 2].

Предметом же даної статті є ще одна проблема, що постійно «переслідувала» українських націоналістів і гальмувала реальні заходи зі спорудження монумента. Тут будуть розглянуті суперечки активістів «Шевченківської справи» і їхні дискусії щодо образу поета як батька нації, того, яким він мав бути зображений на постаменті. Звісно ж,

українських активістів не можна розглядати як вакуумне середовище, що було цілком незалежне від зовнішніх впливів. Взаємозалежність і взаємовплив конкуруючих ідентичностей – української і російської/малоросійської – не можна переоцінити, проте ми спробуємо сфокусуватися на внутрішніх дискусіях українських націоналістів.

Протягом 1910 – 1914 рр. Комітет організував і провів чотири Міжнародні конкурси на проект пам'ятника Т. Шевченку, на яких було розглянуто 164 варіанта пам'ятника [13, с. 3; 14, с. 2; 3, с. 3; 17, с. 3]. Серед його учасників були місцеві скульптори, митці з інших частин імперії Романових, з інших європейських країн. Була навіть спроба залучити зірку з Парижа – Огюста Родена [19, с. 405]. Через відсутність єдиного погляду на те, як повинен бути зображений поет, яке навантаження мав нести монумент, аж до останнього конкурсу, проведеного 2 лютого 1914 р., члени журі не могли визначитися з остаточним варіантом пам'ятника.

Враховуючи те, що членами Комітету були, серед іншого, представники російських націоналістичних організацій (Андрій Строженко, Василь Чернов та ін.), українські активісти намагалися сформувати журі зі своїх однодумців. Так, до складу журі першого конкурсу, який відбувся 15 травня 1910 р. було «визначено аж 28 душ наперекір чорносотенцям, у надії, що коли вони схотять додати своїх людей, то вже нікуди буде» [22, с. 74–75]. Таким чином, бачимо, як українці боялися, що російські націоналісти завважать затвердженню прийнятного для українських діячів проекту пам'ятника і скористалися тим, що далеко не всі члени Комітету регулярно відвідували його засідання.

Інформацію про конкурс було розміщено в ліберальних виданнях Російської імперії: «Киевская мысль», «Киевские вести», «Рада», «Санкт-Петербургские ведомости», газетах Австро-Угорщини та мистецьких виданнях Італії, Німеччини, Франції. Від учасників конкурсу одразу почали надходити запитання, в якій манері необхідно зобразити Шевченка, якою повинна бути загальна ідея монумента. Комітет не міг визначитися з єдиним баченням пам'ятника і тому жодних інструкцій учасникам надіслати не міг. Єдиний орієнтир – лист Василя Доманицького з описом фотографій Т. Шевченка, які «мають найбільшу вартість» – ясності не додав. На двох із них поет «без шапки в сурдугі», на двох інших – «в шапці та в кожусі» [19, с. 293]. Таким чином, скульптори могли обирати між Шевченком-інтелігентом та Шевченком-селянином.

Значна частина українських діячів дотримувалася погляду, що Т. Шевченка необхідно зобразити кобзарем. Так, Леонід Жебуньов зазначав: «Хотілося б мені, щоб поет був зображений у народній сорочці й шароварах; шапка й кобеняк лежать поруч, а в руках його бандура» [6, с. 53.]. Тільки селянином, який буде близьким і зрозумілим

для прочан-селян і простих гостей Києва закликав увічнити поета Є. Чикаленко: «будуть проекти, на яких Шевченка виставлять якимось напівінтелігентом... у фраку, з тросточкою, чи в циліндрі», а це неприпустимо [22, с. 167].

Загалом, на перший конкурс було надіслано понад 60 робіт, більшість із яких акцентували свою увагу не на самому поетові, а на другорядних героях композицій. Серед назв проектів: «Криниця», «Зауниверна пісня Малоросії», «Батько», «Думи», «Україна» [2, арк. 21]. Закордонні проекти показали повне нерозуміння постаті Т. Г. Шевченка і його значення для українців, місцеві – кричущу мартирологію і страждання, а не живучість українського народу.

Єдиною достойною було визнано роботу Михайла Гаврилка під девізом «Або здобути, або живому не бути!». Шевченка в козацькому вбранні оточували герої його творів – козаки й гайдамаки з мечами наголо, яких веде до бою жінка – Україна. Такий проект помірковане журі не могло обрати, а ще більш поміркований Комітет не міг затвердити. Своє розчарування і обурення скульптор висловив у листі до Є. Чикаленка: «Вони (члени журі – Ю.Ч.) Шевченка бачать трохи добродушним і тільки іноді плачущим, але то так злегенька, з українофільським сентиментом...» [19, с. 314].

Таким чином, перший конкурс не приніс бажаних результатів, як через обмеженість організаторів і побоювання обмежень від Міністерства внутрішніх справ у разі затвердження занадто радикального проекту, так і через неспроможність Комітету пояснити свої побажання, а скульпторів – втілити розмите бачення поета.

На Другому Міжнародному конкурсі, проведеному 15 лютого 1911 р. першої премії не було присуджено нікому, через «... бідність художнього твору та непізнаність Шевченка на усіх проектах» [14, с. 2]. Другу премію отримав проект Федора Балавенського під девізом «Думи мої думи, лихо мені з вами». Головною фігурою був символічний Кобзар, який уособлював «любов до минулої слави рідної України, слави лицарського козацтва, що піснями кобзарів передається від покоління до покоління» [9, НД-50.] На п'єдесталі сидів похилений селянин, нібито перепочиваючи між роботою, а постамент півколом був оточений сходами. Проти проекту рішуче виступив Микола Сумцов, називаючи його занадто класицистичним, таким що «підходив діячу аристократичного кола, сановнику» [19, с. 345].

В обох конкурсах брали участь митці з-поза меж Російської імперії: зі Львова, Кракова, Праги, Мюнхена, Риму та ін. Серед них були як українські скульптори, так і іноземці: М. Гаврилко, Ф. Балавенський, І. Завальнюк, В. Аморт, А. Шіортіно та ін. Частина українських націоналістів уважала неможливим створення пам'ятника за зразком іноземного автора, оскільки він не може зрозуміти місцеву специфіку і значення Шевченка для українців. З іншого боку, самі закордонні

скульптори вважали, що вони, враховуючи більшу свободу дій, зможуть вільніше висловити свій погляд на поета і створити достойний пам'ятник. Хоча насправді, ці «більш вільні й достойні» проекти, все одно, повинні були проходити тест місцевих журі, яке мало враховувати всі чинники: мистецькі, ідеологічні, а також можливі цензурні з боку Міністерства.

Після другого конкурсу мистецтвознавець Євген Кузьмін намагався пояснити невдачі обережністю Комітету і його завищеними очікуваннями: «Відомо, що «на безриб'ї і рак – риба», і таким раком виявився проект Балавенського. Але Києву потрібен пам'ятник-риба, але аж ніяк не пам'ятник-рак» [4, с. 145].

Третій конкурс, проведений 20 грудня 1912 р., розчарував зацікавлених осіб іще більше, ніж попередні. У своєму щоденнику Є. Чикаленко занотував розпач через невдачу і спробував проаналізувати цю проблему: «Шевченко такий для України незвичайно великий, що бажано й пам'ятника поставити йому надзвичайного, а через те, жадний проект і не задовольняє» [22, с. 252]. Українці хотіли бачити щось грандіозне, що б задовольняло месіанське значення поета, яке вони не могли сформулювати, а скульптори не здатні були втілити.

Останній, іменний конкурс було проведено 2 лютого 1914 року і журі обрало для спорудження проект Леоніда Шервуда. Комітет, котрий, згідно статуту, міг затверджувати тільки проект, погоджений із журі, присудив першу премію італійцю Антоніо Шіортіно. Завжди іронічний Є. Чикаленко боявся, що доведеться оголошувати іще один конкурс (а це було б скандалом для українців), оскільки: «статура Тараса Григоровича на проекті Шіортіно являє з себе поета, що пообідав, випив добре і розлігся з цигаркою в руці на кріслі» [22, с. 327].

Врешті-решт проект Шіортіно, від якого відмежувалася частина українських активістів [11, с. 13] було надіслано на затвердження до Міністерства внутрішніх справ і Академії мистецтв. 24 червня 1914 р. київський генерал-губернатор надіслав листа до Міністерства, де зазначав, що «не бачить можливим підтримати клопотання Київського міського Управління (стосовно затвердження проекту – Ю. Ч.)» [20, арк. 92]. 25 вересня того ж року свій вирок винесла Академія мистецтв: «... композицію пам'ятника не можна назвати вдалою» [18, с. 337].

Перша світова війна фактично поставила хрест на всіх заходах щодо спорудження пам'ятника Т. Шевченку на тривалий період. Посилення цензури, розпорошеність членів Комітету і журі, закриття головної платформи для дебатів – газети «Рада», – унеможливили проведення подальших конкурсів і затвердження загальноприйнятого проекту.

Чотири міжнародні конкурси не принесли бажаного результату – спорудження пам'ятника Т. Шевченку у Києві. Проте вони спровокували жваві дискусії в середовищі українських громадських діячів не тільки українських губерній Російської імперії, а й в інших

містах країни і за кордоном. Всі зацікавлені діячі прагнули створити власний образ Т. Шевченка і ввести його до загальної ідеї пам'ятника. Бачення пам'ятника залежало від розуміння ролі Шевченка для української історії. Ті, хто сприймав його як повстанця, ключову постать українського націєтворення, прагнули бачити пам'ятник якомога більш «революційним». Ті, хто сприймав його як видатного поета і художника, намагалися обмежити коло другорядних персонажів навколо постаменту традиційними персонажами із українського життя, уникаючи згадок про кобзарів, козаків, гайдамаків.

Подальше вивчення дискусій навколо спорудження пам'ятника Т. Г. Шевченку напередодні Першої світової війни може стати перспективним у контексті дослідження формування національного канону діячами українського руху, а також у дослідженнях міжетнічних стосунків у Києві початку ХХ ст.

Список використаних джерел:

1. Державний архів міста Києва. – Ф. 163. – Оп. 8. – Спр. 11.
2. Державний архів міста Києва. – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 12.
3. Діло. – 1913. – 6 січня. – С. 4
4. Е. К-ин. К конкурсу на памятник Т. Г. Шевченко // Искусство, живопись, графика, художественная печать. – 1911. – № 3. – С. 145-147.
5. Єсельчик С. Творення святині: українофіли та Шевченкова могила в Каневі (1861–1900 рр.) / С. Єсельчик // Збірник Харківського Історико-Філологічного Товариства. – 2005. – Том 11. – С. 43–58.
6. Искусство. – 1954. – № 2. – С. 51-54.
7. Ковалинський В. В. Київські мініатюри. Книга перша / В. В. Ковалинський. – К.: Купола, 2006. – С. 225–269.
8. Києвлянин. – 1908. – № 116. – С. 2
9. Національний музей Тараса Шевченка. – ДМШ. – НД – 50.
10. Німенко А. В. Пам'ятники Тарасові Шевченку / А. В. Німенко. – К., 1964. – 64 с.
11. Павловський В. Шевченко в пам'ятниках: 1861–1964 / В. Павловський. – Нью-Йорк: Українська вільна академія наук, 1966. – 68 с.
12. Пам'яті Шевченка // Глобус. – 1928. – № 5. – С. 72–75.
13. Рада. – 1910. – 16 травня. – С. 3.
14. Рада. – 1911. – 16 лютого. – С. 2.
15. Рада. – 1912. – 7 листопада. – С. 3
16. Рада. – 1914. – 31 січня. – С. 1.
17. Рада. – 1914. – 2 лютого. – С. 3.
18. Т. Г. Шевченко в документах і матеріалах / Під редакцією Д. Копиці. – К.: Держ. вид-во політичної літ., 1950. — 515 с.
19. Т. Г. Шевченко в епістолярії відділу рукописів / Упор. М.П.Візір. – К.: Мистецтво, 1966. – 492 с.
20. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф. 442. – Оп. 662. – Спр. 501.
21. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. 2201. – Оп. 3. – Спр. 9.
22. Чикаленко Є. Х. Щоденник (1907–1917) / Є. Х. Чикаленко. – К.: Темпора, 2004. – 428 с.

Чепела Ю. О. Дискусии касательно образа памятника Тарасу Шевченко в Киеве (1904–1914).

Одним из важнейших этапов украинского национального движения начала XX века был вопрос создания памятника Тарасу Шевченко в Киеве. Среди главных причин провала данной инициативы были расхождения в видении образа будущего памятника в среде деятелей украинского национального движения. Делается вывод, что расхождения свидетельствуют о различных взглядах на определяющие для украинской нации ценности.

Ключевые слова: Тарас Шевченко, дискуссии, памятник, национализм, национальные активисты.

Chepela I. O. Debates over the Image of the Monument to Taras Shevchenko in Kyiv (1904–1914).

One of the key episodes of Ukrainian national movement on the beginning of XX century was the case of the creation of the monument to Taras Shevchenko in Kyiv. One of the reasons of the fiasco of this initiative was lack of consensus in the vision of the image of the prospective monument amongst activists of Ukrainian national movement. The author concludes that these divergences in visions vouch for the presence of different views on key values of the Ukrainian nation.

Key words: Taras Shevchenko, debates, monument, nationalism, national activists.

ПОЛІТИКА НАЦІОНАЛЬНОГО ПРИМИРЕННЯ В ІСПАНІЇ: ШО КОРИСНО ДЛЯ УКРАЇНИ Суб'єктивні нотатки подорожнього

Проаналізовано візуальні репрезентації Меморіалу «Долина загиблих». Ореслено іспанський досвід національного примирення.

Ключові слова: національне примирення, Іспанія, Україна, національна пам'ять, місце пам'яті.

Анонсований Президентом і урядом модернізаційний проект може не дати належної віддачі, якщо не буде підкріплений істотним коригуванням усього комплексу гуманітарної політики.

У зв'язку з цим на специфічну увагу владних структур усіх рівнів заслуговує офіційна політика пам'яті, яка в ідеалі має концентрувати енергію соціуму навколо створення образів минулого, здатних виконувати роль орієнтаційних матриць щодо майбутнього.

Пошуки консенсусу

У сучасному світі кожна держава докладає зусиль до створення таких структур колективної пам'яті, які здатні закріплювати у суспільній уяві позитивні цінності й консолідувати суспільство на цій основі. Наслідком потужної підтримки держав і міжнародних фінансових структур стала інституалізація міждисциплінарного напрямку досліджень, сфокусованого на проблемах пам'яті, традицій, символів, культурних кодів. «Поворот до пам'яті» у політиці та системі суспільних наук спричинив справжній «бум пам'яті» на рівні суспільної свідомості.

Місце України у цьому процесі позначене ознаками суперечливості й невиразності. З одного боку, «бум пам'яті» не обійшов і нашу країну. Він, наприклад, змусив міжнародну спільноту перейматися проблемами кваліфікації Голодомору початку 1930-х рр. чи дій ООН–УПА. З іншого боку, обійденими й занедбаними виявилися саме ті галузі соціогуманітаристики, які забезпечують пошукам «слідів пам'яті» наукову основу.

Не виробивши упродовж двадцятиріччя незалежності оптимальної стратегії історизації, Україна опинилася у полоні «роздвоєної», амбівалентної суспільної свідомості і змушена миритися із наявністю двох взаємовиключних історіографічних канонів. Один з них має явні ознаки залишкової «радянськості». Інший базується на ідеях етноцентризму. Очевидно, що сконсолідувати соціум ні на тій, ні на іншій основі неможливо, а відсутність узгодженої системи цінностей ставить під загрозу увесь український проект.

Учасники нашого круглого столу, здається, згодні, що в Україні має нарешті з'явитися власна теорія циклічності історичного руху з тверезим поглядом на шляхи і методи символічної репрезентації минушини у контексті викликів сучасності. Йдеться не тільки про незмірно більшу увагу до збереження й упорядкування «місць пам'яті». Йдеться також про мобілізацію культурного потенціалу соціуму на формування колективного «ми» – групових ідентичностей, налаштованих на діалог і співпрацю.

За цих умов дуже часто говориться про необхідність досягнення компромісу між конкуруючими версіями історичної пам'яті. Як справедливо зауважує Андрій Портнов, українському суспільству та елітам ще належить знайти відповідь на виклик, суть якого: як побачити регіональне розмаїття не конфронтаційно, а у багатстві іншості, як прийняти «іншого» не як загрозу, а як шанс для країни [1, с. 103].

Зазвичай за приклад компромісу називають примирення по-іспанськи, себто те, як іспанці знайшли можливість примирити дві Іспанії – франкістську і республіканську.

Подорож до Іспанії

У жовтні 2012 року мені нарешті вдалося доїхати до Мадрида. В Іспанії бути вже доводилося. Щоправда, у Каталонії, в Барселоні. А це, як пояснювали мені, якби не зовсім Іспанія. І ось тепер – Мадрид. Красиве, величне (недаремно ж столиця колишньої імперії!) і чисте місто. Прилетів я сюди із Парижа. Мав змогу дещо порівнювати. Наприклад, метро. І мадридське метро видалося мені зручнішим, просторішим.

А який у Мадриді простір мистецтва! І всесвітньовідомий музей Прадо (з його несамовито розкішною колекцією), і музей королеви Софії (де є знаменита картина Пабло Пікассо «Герніка»), і музей Тіссена-Борнемісса – все це справляє неабияке враження.

Уявіть собі: дуже мене вразив залізничний вокзал, біля якого знаходився мій готель. Називається вокзал «Аточа». Знав я про нього лише те, що тут терористи-баски підірвали колись бомби. Від них постраждали люди.

Так ось на цьому вокзалі є справжній тропічний сад. Його зробили в старій частині, під дебаркадером, куди колись заходили поїзди. Вокзал добудували. Тепер у нього на правду велична нова частина. А у старій познімали залізничні рейки і зробили сад. Крім дерев тут є ще водоймище, в якому живуть черепахи. Вони різні і їх багато. Пасажири, особливо маленькі, з інтересом розглядають їх. Проте не вокзал «Аточа» був основним предметом мого інтересу. Просто з цього вокзалу я вирушив у подорож, яку давно задумав.

Вирішив я поїхати до Valle de los Caídos. Так по-іспанськи називається Долина загиблих, що знаходиться за 58 кілометрів від Мадрида у горах.

Їхати довелось спочатку до містечка Ескоріал, знаменитого своїм сумним замком, спорудженим за наказом короля Філіпа II-го у 16-му столітті. Цей замок збудували з нагоди перемоги над французами 10 серпня 1557 року, а потім він став династичним королівським пантеоном. Згаданий Філіп поховав тут свого батька Карлоса I-го. Ескоріал вважається символом величі Кастильської імперії. А ще його називають «восьмим дивом світу», «монотонною симфонією у камені», а ще – «архітектурним жахом».

Замок і справді сумний і ніби тисне на вас. Можливо, я ще колись про нього розповім. З містечка Ескоріал автобус довів мене до Долини загиблих у горах Сьєрра-да-Гвадаррама. І ось він – величезний меморіал, що включає найбільший у світі хрест, під яким колонада і вхід до базиліки, що вирублена просто у скелі. Перед базилікою – величезна еспланада. На цій площі можуть зібратись тисячі людей. А з площі відкривається не просто чудова, а вражаюча панорама на гори. І не лише гори. Ми бачимо безкінечність іспанського простору і неба.

...Ще з вікна автобуса я побачив хрест. Справді величний і величезний. Сама дорога, що йшла поміж хвойних дерев, чомусь видалася мені схожою на ту, якою колись довелося їхати в урочище Сандармох у Карелії. Саме там, як відомо, у 1937 році розстріляли велику групу в'язнів Соловецького концтабору, а серед них і багатьох відомих українців. Зізнаюся: паралель була ілюзорною, оскільки побачене внесло корективи у моє сприйняття Долини загиблих, спорудженої за наказом Франсіско Франко генераліссімуса та голови уряду (каудільо) Іспанії у 1939–1975 роках. Та для початку – власне про нього самого.

Франко

Його називали «богообраним тираном». Його режим визначали як фашистський, але на відміну від Гітлера та Муссоліні цей диктатор помер від старості у 82 роки. Його ненавидів Пабло Пікассо. Ним захоплювався Сальвадор Далі.

Франко народився 4 грудня 1892 року. Упродовж 1907–1910 років навчався у Піхотній академії в Толедо. У 1912 році опинився у Марокко, де отримав бойовий досвід і провів 11 років. Він пройшов шлях від лейтенанта до бригадного генерала. У 1926-му був призначений головнокомандувачем піхотної бригади у Мадриді, потім – начальником новоствореної Вищої військової академії генерального штабу в Сарагосі.

У квітні 1931 року в Іспанії була ліквідована монархія. Влада перейшла до республіканців. Франко у цей час не втручався у політику. Після закриття республіканським урядом академії його призначили командиром 5-ї дивізії в Сарагосі. Аж ось нове пониження – з лютого 1932-го він – командир 15-ї піхотної бригади у Ла-Коруньї. Ці особисті обставини вплинули на політичний вибір Франко.

Після перемоги правих наприкінці 1933-го, на парламентських виборах Франко отримав звання генерал-майора. Восени 1934 року він зіграв вирішальну роль у придушенні повстання астурійських гірників. Згодом його призначили головнокомандувачем військ у Марокко. Через кілька місяців Франко повертається у Мадрид і очолює генеральний штаб іспанської армії.

У лютому 1936 року на виборах перемогли партії Народного фронту. Це розкололо іспанське суспільство. Незадоволеними були ті, хто не сприймав ідеалів та дій республіканців. В першу чергу військові. Армійська верхівка піднімає повстання в усіх великих містах. Влітку 1936-го цей бунт переріс у криваву Громадянську війну.

Лідером військових був генерал-лейтенант Санхурхо, який невдовзі загинув в авіакатастрофі. І тут Франко розуміє: це його шанс. 12 вересня 1936 року на засіданні «Хунти національної оборони» він добився поста головнокомандувача, пізніше звання генералісимуса. 29 вересня став главою уряду, а 1 жовтня в першому декреті назвав себе «главою держави». Тоді Франко сказав своїм соратникам: «Ви віддаєте Іспанію в мої руки. І ці руки будуть твердими. Я поверну Іспанію на те місце, яке передбачене для неї історією». Унаслідок трирічної громадянської війни перемогу здобули націоналісти, себто франкісти.

23 жовтня 1940 року відбулася зустріч Франсіско Франко з Адольфом Гітлером. Франко повівся як справжній дипломат. Йому вдалося ухилитися від наполегливих вимог фюрера вступити у війну. Іспанія впродовж війни залишалася здебільшого нейтральною (за винятком відправки Блакитної дивізії на Східний фронт, яку відкликали після падіння режиму Беніто Муссоліні). До речі, ще у роки 2-ї світової Франко почав обмежувати в Іспанії вплив фашистської партії (Фаланги). Її чисельність зросла з 75 тисяч у 1936 році до одного мільйона наприкінці Другої світової війни. Цікаво, що один з британських біографів Франко прагнув віднайти секрет довгого правління генералісимуса. Цей автор писав, що це відбувалося завдяки обережному, майже по-медичному вимірюванню змішуванню політичних інгредієнтів у його таборі, так що «ніхто не залишався поза увагою і ніхто не міг надмірно вивищитися»[Цит. за: 2, с. 246].

З початком холодної війни режим Франко потрапив у міжнародну ізоляцію. З 1950-х років, із послабленням впливу Радянського Союзу в ООН, прийшла пора дипломатичних визнань Іспанії. Щоправда, репресії проти політичних противників (республіканців, сепаратистів із Каталонії і країни Басків) тривали аж до його смерті у 1975-му. Ті, хто пише про Франко, відзначають, що йому вдалося стабілізувати економіку, вивести країну зі стану однієї з найбідніших держав Європи на рівень розвинутої (хоча сталося це значною мірою за рахунок допомоги США). У 1969-му Франко повернув Іспанії короля. Країна перетворилась з авторитарної на демократичну.

Valle de los Caídos

Поза сумнівом, Франко мислив стратегічно. Не часто згадують, що ще у квітні 1937 року він ініціював «Декрет єдності», який до певної міри об'єднував монархістів і прибічників Фаланги. Тема єдності стала виразною у 1940 році, коли Франко дав розпорядження будувати меморіал загиблим у громадянській війні. Війна, ясна річ, не дозволила довершити проект, але Франко (за всіма своїми клопотами) про нього не забув. Меморіал добудували у 1958-му, а відкрили у 1959 році. Тепер його назвали Долиною загиблих. Тут перепоховали останки «переможців» і «переможених». Уявіть собі 33 тисячі 872 трупи республіканців і франкістів викопали і звезли до меморіалу.

Чимало з тих, хто ніколи не був у Долині, розповідали мені, що Франко примирив «дві Іспанії». Ви знаєте, я відчув у цій Долині абсолютно тоталітарну стилістику. Її потугу і розмах. Наприклад, еспланада має обсяг понад 30 тисяч квадратних метрів. Мені вдалося, ще це не місце для роздумів, для скорботи. Це місце для різного роду партійних демонстрацій, наприклад, таких, що їх виразно показала Лені Ріфеншталь у своєму фільмі «Тріумф волі» про нацистський з'їзд у Нюрнберзі.

Я вже згадував про хрест над меморіалом. Його висота 150 метрів і його видно з відстані 40 кілометрів. Довжина поперечини на хресті – 46 метрів. Під хрестом над самим входом до крипти – традиційна п'єта, себто оплакування Христа, символ скорботи. Отже, входимо до базиліки. Вона також зроблена з розмахом. Її довжина 262 метри, довжина підземної галереї 88 метрів. Уздовж стін встановлено вісім величезних гранітних статуй. Вівтар являє собою гранітний блок, з хрестом біля підніжжя.

І ось тут, у базиліці, я остаточно переконався, що не так все просто з примиренням по-іспанськи. Схоже, Франко думав в першу чергу, про себе і саме собі насамперед готував місце поховання, себто увічнення. Він тут і похований, у цій грандіозній базиліці. А довершила всі мої сумніви ще така деталь: базиліку вирубали у скелі ув'язнені республіканці, яким за це нібито скорочували термін. Вони виїняли із скелі близько 200 тисяч кубометрів гірської породи. Тут поховано і соратника Франко, лідера фалангістів Хосе Антоніо Прима де Рівера. Вони з каудільо лежать по вертикальній лінії з хрестом біля головного вівтаря, у центрі уваги. Отже, їхнім симпатикам є куди принести квіти...

А де ж жертви війни? Останки жертв громадянської війни лежать у каплицях з обох сторін вівтаря. Вхід туди дозволений лише родичам, тобто потрапити важко. Отже, ключовий акцент на Франко та його сподвижників. Значить – і на їх справі.

Недаремно тут на величезній площі перед базилікою збирались до 2007 року прибічники Франко та його справи. Потім ці акції заборонили,

але ті, кому це потрібно, знають, де лежить каудільо і куди йому можна принести квіти. А у суспільстві знов дискутують про доцільність існування Долини загиблих. Ось таке примирення по-іспанськи.

Тим часом Іспанія живе своїм життям, а іспанці не дуже люблять згадувати каудільо. Може й правильно...

Список використаних джерел:

1. Портнов А. В. Упражнения с историей по-украински / А. В. Портнов. – М.: ОГИ; Полит.ру; Мемориал, 2010. – 224 с.

2. Лалагуна Х. Испания. История страны / Хуан Лалагуна. – М.: Мидгард, 2009. – 368 с.

Шаповал Ю. И. Политика национального примирения в Испании: что полезно для Украины. Субъективные заметки путешественника.

Проанализированы визуальные репрезентации Мемориала «Долина павших». Очерчен испанский опыт национального примирения.

Ключевые слова: национальное примирение, Испания, Украина, национальная память, место памяти.

Shapoval Y. The policy of national reconciliation in Spain: what is useful for Ukraine. Subjective notes of traveler.

The visual representations of Memorial «Valley of the Fallen» is analyzed. Spain experience of national reconciliation is defined.

Keywords: national reconciliation, Spain, Ukraine, national memory, place of memory.

«Нова східна політика» Віллі Брандта та питання зміни образу Східної Європи в східноєвропейських історичних дослідженнях ФРН

На матеріалах Політичного архіву (архів МЗС) Федеративної Республіки Німеччина проаналізовано вплив політиків та державних установ на академічне середовище щодо переосмислення образу Східної Європи в період підготовки та реалізації «нової східної політики» В. Брандта.

Ключові слова: «нова східна політика», Федеративна Республіка Німеччина, образ Східної Європи, історична наука, національна пам'ять.

У процесах формування національної/історичної пам'яті та конструювання національної ідентичності історична наука й державна політика є хоч і різними за рівнем впливу чинниками, але в чималій мірі визначальними. Пам'ять пов'язана перш за все з історією, саме історики пропонують нові концепції, факти, документальні підтвердження, які в модифікованому вигляді транслюються широкому загалу через ЗМІ, літературу, кінематограф, державні програми, рішення і т. д. Взаємодія/взаємовплив історичної науки і політики є складним процесом. Політики доволі часто намагались/намагаються використовувати історичну науку й істориків для легітимації свого політичного курсу чи делегітимації політики суперників. У тоталітарних режимах ці процеси в основному односторонні і відзначаються примусовим характером з боку політиків. У демократичних суспільствах політики позбавлені таких широких можливостей, але потреба в історичній легітимації/делегітимації зберігається. Україні до цього часу не вдалося розбудувати повноцінне демократичне суспільство. Те, в який спосіб українські політики послуговувались/послуговуються історією і національною пам'ятю почасти не консолідує українське суспільство і не сприяє дружнім відносинам із сусідами, а навпаки, породжує конфліктність і напругу. За таких умов ознайомлення з напрацюваннями інших країн у сфері національної пам'яті і взаємодії політики та історичної науки в цих процесах видається доцільним, але у вітчизняній історіографії ця проблема практично не досліджується.

Метою даної статті є аналіз впливу політиків та державних установ на академічне середовище щодо переосмислення образу Східної

Європи у період підготовки та реалізації «нової східної політики» В. Брандта у ФРН.

Німеччина мала у XX ст. одну з найскладніших історій. Особливе місце в німецькій історії і національній пам'яті належить Східній Європі, яка була значимим і привабливим регіоном для Німеччини. Відносини зі Східною Європою в чималій мірі впливали на формування/конструювання німецької ідентичності, а дворазова спроба підкорити Східну Європу закінчилася для Німеччини крахом і тривалий час залишалася національною травмою. Нацистський режим та нищівна поразка у Другій світовій війні спричинили кризу німецької ідентичності. Східна Європа вже асоціювалася не тільки з територією, яка в своєму розвитку мала б завдячувати німецькій культурі та німецькому підприємництву, але й територією, на якій німці зазнали утисків, переслідувань, а подекуди і вигнань. Такий образ домінував в національній пам'яті західних німців після Другої світової війни. Про те, що це ще й територія найжорстокіших злочинів нацистського режиму намагалися не говорити.

У Федеративній Республіці Німеччина було створено широку мережу інституцій, які займалися дослідженням Східної Європи. І хоча «нацистський підхід до Східної Європи зайшов в огидний глухий кут», але, як вдало відзначив Ларі Вульф, «професори проявили живучість, а філософські форми дивижнупристосованість. Деякі з цих же професорів сплили в післявоєнній німецькій науці з тими самими формулами, зовсім не дискредитованими і хитро прилаштованими до ідеологічних умов Холодної війни» [2, с. 534]. Окрім професорів з нацистським минулим до творення негативного образу Східної Європи й утвердження його в національній пам'яті західних німців долучилися представники німців-вигнанців, якими було створено низку дослідницьких інституцій, товариств та друкованих органів. Все це відповідало концепції східної політики, яку проводив уряд Конрада Аденауера.

Проте такий підхід до Східної Європи породжував напругу в міжнародних відносинах і викликав критику не тільки в країнах соціалістичного табору, де було створено своєрідний «науковий фронт» для боротьби з «західнонімецьким остфоршунгом» [1]. Протягом 1962–1963 рр. у зовнішньополітичному відомстві ФРН за участі істориків активно обговорювався проект дорогого англословного видання [12], з допомогою якого сподівались «скоригувати існуюче в США одностороннє бачення відносин між Німеччиною та Східною Європою», почасті сконструйоване емігрантами із Східної Європи. В збірці планували представити полемічні матеріали, а також необ'єктивні публікації з обох сторін, щоб показати їх недолугість, залучити публікації не тільки німецьких, але й польських, російських, чеських, французьких та англійських авторів. Разом з тим, представлені матеріали мали показати, що «німці сприяли пробудженню самосвідомості

східноєвропейських народів», яка «пробудила антинімецьку реакцію», у відповідь на яку виникала «німецька націоналістична реакція» [13]. Ініціатором цього видання був депутат бундестагу від ХДС Курт Бірренбах, який під час своїх виступів у США та Англії, почув чимало критики щодо висвітлення відносин між Німеччиною та Східною Європою, насамперед від тамтешніх польських емігрантів [14]. Але ця ідея залишилася тільки проектом.

Віллі Брандт майже 20 років прожив на «передовій гарячої точки» Холодної війни, в Західному Берліні, бургомистром якого він був з 1957 р. по 1966 р. Тут він все більше усвідомлював, що східна політика Бонну є неконструктивною і не сприяє вирішенню німецького питання, тому шукав шляхи до порозуміння. У 1966 р. в уряді широкої коаліції В. Брандт очолив зовнішньополітичне відомство й активно розпочав підготовку до проведення курсу «нової східної політики».

Одним із компонентів цієї підготовки було налагодження більш тісної співпраці з дослідниками Східної Європи й відходу від усталеного негативного образу Східної Європи в історичних дослідженнях. Необхідність більш ширшої співпраці пояснювалась ще й тим, що станом на 1967 р. «з більшістю східноєвропейських країн відносини існували тільки на основі торгових договорів», тому контакти з Товариством досліджень Східної Європи й отримувана від нього інформація «підтримували й покращували роботу міністерства закордонних справ». Також, з огляду на стан політичних справ в Східній Європі, у МЗС ФРН вважали, що «обмін між науковцями з Сходу і Заходу не можна розглядати тільки з точки зору «культурних» відносин», а необхідно в «першу чергу з політичної точки зору розглядати і підтримувати» [15]. Інколи науковці виступали в якості інформаторів про стан справ у країнах соціалістичного табору.

Віллі Брандт як лідер соціал-демократичної партії для вирішення питання зміни підходів у дослідженнях Східної Європи міг послуговуватись підтримкою партійної преси і представників своєї партії в бундестазі. У листопаді 1967 р. було ініційовано слухання питання про організацію досліджень Східної Європи у ФРН на 49 засіданні комісії бундестагу з питань науки, культурної політики і публіцистики [16]. Після чого почалася детальна перевірка напрямків діяльності інституцій, пов'язаних з східноєвропейськими дослідженнями та джерел їх фінансування. У лютому 1968 р. вже розроблялися пропозиції щодо поглиблення співпраці МЗС з науковцями, які досліджували Східну Європу. У своїх пропозиціях МЗС висловлювалося за подальшу координацію східноєвропейських досліджень, але з урахуванням того, що це не повинно перешкоджати науковій роботі [17]. Одним із способів виконання цього завдання вважалося реформування фінансової підтримки східноєвропейських досліджень з боку МЗС.

З боку соціал-демократів робилися спроби вплинути на найбільш консервативні дослідницькі центри, особливо це стосувалося Мюнхена, який був одним з найбільших центрів східноєвропейських досліджень у ФРН. Тут знаходилася не тільки низка німецьких інституцій, але й декілька емігрантських науково-дослідних центрів, у тому числі і Український вільний університет. Інституції фінансувалися баварським урядом та міністерством внутрішніх справ і були повністю незалежні від федерального зовнішньополітичного відомства. Хоча перегляд документів попередніх років, коли при владі були християнські демократи, свідчить, що окремі представники східноєвропейських досліджень із Мюнхена співпрацювали з зовнішньополітичним відомством ФРН. Окрім того, Мюнхен займав виокремлену й самостійницьку позицію в східноєвропейських студіях. Тут мали специфічне й доволі консервативно-націоналістичне бачення образу Східної Європи та східної політики ФРН. Це викликало певну стурбованість у колах соціал-демократів. Вочевидь з метою зміни ситуації у жовтні 1967 р. Клаус Воігдт із редакції «Форверст» (провідна газета німецьких соціал-демократів) надіслав спеціального листа вірному помічникові Віллі Брандта у торування дороги до «нової східної політики» Егону Бару, в якому відзначав негативні наслідки діяльності мюнхенських інституцій [18]. Цей прецедент став предметом окремого розгляду в східному відділі МЗС. Тут погоджувалися, що Мюнхен зайняв в «німецькому «остфоршунзі» «обособлену позицію». Мюнхенські інституції східноєвропейських досліджень не були представлені в дирекції Федерального інституту соєтології в Кельні і донедавна навіть в президії Німецького товариства досліджень Східної Європи, з якими МЗС співпрацювало в першу чергу. У МЗС негативно оцінювали довготривалу позицію Мюнхена, що «контакти з емігрантами й підтримка дослідницьких проєктів мусять бути практичним ерзацом зовнішньої політики». Можливо саме тому їх випускники майже не були представлені в структурах МЗС, натомість декілька випускників Інституту Східної Європи з Берлінського Вільного університету були прийняті на посади секретарів посольств. Хоча в зовнішньополітичному відомстві вважали, що до їх завдання не входить «опікуватись» окремими інституціями, тому насамперед співпрацювали з Німецьким товариством досліджень Східної Європи як «центральною об'єднанням німецького «остфоршунгу», але з огляду на ситуацію тут визнали доцільність налагодження й підтримки особистісних контактів за умови, що партнер також «готовий до діалогу й дійсно шукає контактів із МЗС і не тільки тоді, коли потребує грошей». Такі контакти, на думку співробітників МЗС, «можна було б організувати в рамках робочої секції з питань «Схід-Захід» [19]. В результаті детального аналізу ситуації було висловлено думку, що «можливості наукових інститутів як допоміжних інструментів німецької

зовнішньої політики були замало використані». Відповідальність за такий стан справ МЗС визнавало за собою, оскільки «через щоденну роботу ледь до цього доходило». Тому планувалося в подальшому поліпшити й спланувати цей напрямок роботи» [20].

В мюнхенському Інституту Східної Європи доволі швидко зреагували на цей прецедент. Вже 29 листопада 1967 р. до МЗС надійшов лист від директора Інституту Ганса Раупаха, в якому він повідомляв, що напередодні ввечері мав дві окремі розмови з американськими генеральними консулами в Софії та Празі. Ці розмови дали йому підстави зробити висновки, що в обох містах – як крім того і «в столицях сателітів», можна помітити «зростання невдоволення економічною і політичною залежністю в Східному блоці, що тут сподіваються на розширення обміну з європейським країнами, особливо з Федеративною Республікою Німеччина, і що розмови про реваншизм відіграють функцію певної політичної інтеграційної форми». Аргументом на користь цього можуть бути судження, що Німеччина наразі «перебуває у становищі Швеції після Карла XII». У нього склалося враження, що співрозмовники наразі рахуються з ФРН як важливим партнером в активній східній політиці, оскільки сили США сильно зв'язані В'єтнамом [21].

Ганса Раупаха писав, що на даний час разом з колегами займається дослідженням Радянського Союзу, і не хотів би це полишати, але відзначав, що його Інститут, «якби тільки був час міг би надати дослідження про ситуацію в цих країнах та можливості німецької політики». Він також вважав, що «з обережністю та тривалою метою, Прагу можна зробити центром тяжіння цієї політики». Як своєрідну історичну легітимізацію своїх думок в додатку він надіслав копію статті ще часів своєї молодості «Бісмарк та чехи у 1966 році» [21]. У певній мірі цей крок відповідав тому баченню співпраці МЗС з науково-дослідницькими організаціями, які займались конструюванням образу Східної Європи. Відповідь надійшла тільки через місяць. Посольський радник фон Альтен пропонував обговорити час та форму об'єднання сил політики та науки з метою кращого вивчення ситуації у Чехословаччині та можливостей німецької східної політики в цьому напрямку. На його думку найбільш прийнятною для цього була б форма колоквиуму [22]. Як показали подальші події у Чехословаччині прогнози Г. Раупаха мали під собою ґрунт достовірності.

В 1967 р. під егідою ЮНЕСКО розпочалися німецько-чеські переговори щодо шкільних підручників, в яких брали участь історики обох країн. Але після подій 1968 р. у Чехословаччині ця робота була перервана майже до середини 70-х років [5].

Питання співпраці МЗС із дослідниками Східної Європи не тільки опрацьовувалися в міністерських кабінетах, вони виносилися і на широкий загал. На 29 березня 1968 р. на телебаченні було заплановано

інтерв'ю з парламентським секретарем для фільму «Інститути Східної Європи і німецький остфоршунг». Зовнішньополітичне відомство готувало відповіді на запитання інтерв'ю [23]. Зокрема у відповідях, запропонованих для третьої програми телебачення, відзначалося існування найрізноманітніших форм співпраці і контактів та залучення до партнерства «інтелігентних туристів» (термін впроваджений Й. Бохемські). Інформація отримувана від них використовувався для більш точної картини становища і при прийнятті рішень. І в такому сенсі можна сказати, що політика опирається на дослідницькі результати науки. Але прямого впливу на прийняття політичних рішень щодо відносин з країнами Східної та Південно-Східної Європи ці інституції та дослідники не мали. Разом з тим відзначалося, що контакти МЗС та дослідників Східної Європи ще не є оптимальними. Наводився приклад США, де «політики, дипломати, науковці та публіцисти є не так далеко інкапсультовані один від одного» і мають більше порозуміння щодо потреб та можливостей. Основна проблема бачилася у визначенні питань, на які б наука могла раціонально відповісти. З другого боку наука мусить розуміти, що політика може запитувати «ненауково», що вона зацікавлена іншими обставинами більше ніж дослідник» [24].

На кінець 60-х років спостерігається зростання кількості наукових контактів західнонімецьких науковців з колегами з соціалістичного табору. Так, за друге півріччя 1969 р. з Західного Берліна з відрядженнями у країни Східного блоку побувало 110 чоловік, з них 72 – науковці [25]. По завершенні візитів дехто з них надсилав до МЗС власні пропозиції щодо розширення і форм співпраці з науковцями країн соціалістичного табору.

Після перемоги на парламентських виборах Віллі Брандт очолив уряд ФРН і активно розпочав впроваджувати «нову східну політику». Підписавши низку договорів з країнами Східного блоку і визнавши кордони по Одеру й Нейсі він не тільки перекреслив надії мільйонів німецьких вигнанців на можливість повернення в рідні домівки, але й позбавив цілу низку інституцій, які в «науковий спосіб доводили історичне право німців на ці території» предмету їх досліджень.

Під час свого візиту до Польщі 7 грудня 1970 р. Віллі Брандт став на коліна перед монументом жертвам нацизму в Варшавському гетто. В такий спосіб він попросив вибачення за злочини німецького нацизму, хоча сам до нього причетним не був. Це стало ще одним поштовхом для переосмислення образу Східної Європи як в історичній науці, так і національній пам'яті західних німців.

Налагодження політичного діалогу сприяло інтенсифікації наукових контактів. Чимало молодих науковців з ФРН отримали можливість працювати в архівах й бібліотеках країн соціалістичного табору під час короткотермінових стажувань. Для багатьох ці поїздки послуговували

кардинальному переосмисленню їхніх уявлень про історію та тогочасність країн і народів Східної Європи і в подальшому послуговували становленню нових напрямків у німецькомовних східноєвропейських історичних дослідженнях. У 1972 р. було створено спільну німецько-польську комісію з шкільних підручників, яка тривалий час також працювала під егідою ЮНЕСКО [26; 10]. Робота її проходила доволі складно. Професор східноєвропейської історії Вільного університету в Західному Берліні Клаус Цернак, який активно працював в цій комісії, відзначав, що робота польських істориків проходила під «невсипущим оком партії» [4]. Франк Гольчевські, який нині є професором Гамбурзького університету згадує, що коли він писав дисертацію про польський антисемітизм, то для отримання документів у польських архівах доводилось звертатися про допомогу до МЗС ФРН, яке й підняло перед польською стороною питання двостороннього виконання підписаної угоди про співпрацю в гуманітарній сфері [3]. Безумовно, це означає, що напруга у відносинах все ще зберігалася і новий образ Східної Європи утверджувався поступово.

Виникає питання, чи ці заходи з боку соціал-демократів на чолі з В. Брандтом були єдиним чинником, який обумовлював нові підходи до конструювання образу Східної Європи в академічному середовищі і відповідно його переосмислення в національній пам'яті західних німців? Звісно, що ні. Потреба в критичному переосмисленні і зміні парадигми історії Східної Європи та німецько-східноєвропейських відносин зріла і в академічному середовищі ФРН. Ще у 1961 р. Фріц Фішер опублікував свою відому працю «Схватка за світове панування» («Griff nach der Weltmacht»), в якій висунув і обґрунтував тезу про основну відповідальність Німеччини за розв'язання Першої світової війни. Відповідно до цього Східна Європа поставала не територією німецької цивілізаторської місії, а жертвою німецької імперіалістичної агресії [7]. Праця Ф. Фішера викликала вельми резонансну дискусію на німецькомовному просторі не тільки серед істориків, але й широкого громадського загалу і спровокувала його на ще більш радикальні заяви про спадковий характер агресивних устремлінь німецьких владних структур з 1871 по 1945 рр. [8; 9]. Професор східноєвропейської історії Вільного університету Західного Берліна Вернер Філіпп у 1966 р. опублікував статтю, в якій вдався до критичної оцінки східноєвропейських історичних досліджень в нацистський період [11].

У другій половині 60-х рр. у німецьких університетах та наукових установах почала утверджуватися нова повоєнна генерація істориків, біографії яких були вільні від зв'язків з націонал-соціалізмом. Вони більш критично підходили до німецької місії і німецьких злочинів у Східній Європі і, відповідно, до історії Східної Європи та її відносин з Німеччиною.

Друга половина 60-х років – це ще й час радикалізації лівих рухів й масових студентських заворушень. Наприклад, під час зимового семестру 1967/1968 н. р. лекції з історії СРСР професора східноєвропейської історії Боннського університету Хорста Яблоновскі постійно порушувалися студентами. В основному це були слухачі, які не спеціалізувалися за фахом східноєвропейська історія. В цьому конфлікті Х. Яблоновскі не мав повної підтримки і від колег [6, с. 60].

Отже, зміни запропоновані Віллі Брандтом були співзвучні з тенденціями, які на той час намітилися в академічному середовищі і в суспільстві щодо відносин із Східною Європою та переосмисленням її образу в історичних дослідженнях і національній пам'яті західних німців. Це підтвердили і дочасні вибори 1972 р., де соціал-демократи на чолі з В. Брандтом здобули переконливу перемогу.

Список використаних джерел:

1. Барвінська П. І. Східноєвропейські історичні дослідження у Федеративній Республіці Німеччина: рецепції радянської історіографії 50–60 рр. / П. І. Барвінська // Науковий вісник. – № 18. – Одеса, 2008. – С. 160–168.
2. Вулф Л. Винайдення Східної Європи. Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва / Л. Вулф. – К.: Критика, 2009. – 592 с.
3. Інтерв'ю з професором Гамбурзького університету Франком Гольчевські. Записано 04.06.2010 р., м. Берлін (дешифрування, Жана Демічева) // Особистий архів автора (далі – ОАА).
4. Лист-відповідь професора-емерита Берлінського Вільного університету Клауса Цернака від 18.08.2010 р. – ОАА.
5. Ein Beitrag zur deutsche-tschechischen Verständigung: In Dresden wurde die Gemeinsame deutsch-tschechische Schulbuchkommission nach 35 Jahren Schulbuchzusammenarbeit formell konstituiert // <http://www.gei.de/index.php?id=54>
6. Fischer A. Bonn. Seminar für osteuropäische Geschichte / A. Fischer // Geschichte Osteuropas. Zur Entwicklung einer historischen Disziplin in Deutschland, Österreich und der Schweiz 1945-1990 / Hrsg. Erwin Oberländer. – Stuttgart : Franz Steiner Verlag, 1992. – S. 54–70.
7. Fischer F. Griff nach der Weltmacht / F. Fischer – Düsseldorf, 1961. – 896 s.
8. Fischer F. Krieg der Illusionen: Die deutsche Politik von 1911 bis 1914 / F. Fischer – Düsseldorf, 1969. – 805 s.
9. Fischer F. Bündnis der Eliten: Zur Kontinuität der Machtstrukturen in Deutschland 1871-1945 / Fischer F. – Düsseldorf, 1979. – 112 s.
10. Markiewicz W. Der Einfluss der bundesdeutschen "Ostpolitik" auf die Haltung und die Vereinbarungen der deutsch-polnischen Schulbuchkommission / W. Markiewicz // Rocznik Polsko-Niemiecki. – Bd. 13 (2005 [2006]) – S. 193–202.
11. Philip W. Nationalsozialismus und Ostwissenschaften / W. Philip // Nationalsozialismus und die deutsche Universität – Berlin, 1966. – S. 43–62.
12. Politisches Archiv des Auswärtigen Amts (далі – PAAA). Bd. 40 (1961–1963). Brief vom 6.04.1962 an Dr. Birrenbach von Dr. Oskar Köhler (Herder Verlag Freiburg).
13. PAAA. B40, Band 40 (1961–1963). Dokumentation zum Verhältnis Deutschland-Osteuropa.

14. PAAA. B40, Band 40 (1961–1963). Brief vom 4. Januar 1963 an Ministerialdirektor F. Krapf von Dr. Kurt Birrenbach.

15. PAAA. B40, №152 (1961–1968). Schreiben vom 24. August 1967. Betr.: Finanzreform. Deutsche Gesellschaft für Osteuropakunde.

16. PAAA. B40, №169 (1968). Schnellbrief von dem Bundesminister des Innern vom 30. August 1968. Betr.: Osteuropa-Forschung.

17. PAAA. B40, №169 (1968). Vermerk vom 26. November 1968. Betr.: Bericht an den Bundestagsausschuß für Wissenschaft, Kulturpolitik und Publizistik über Osteuropaforschung.

18. PAAA. B40, №169 (1968). Brief vom Klaus Voigdt (Redaktion «Vorwärts») an Egon Bahr vom 24. Oktober 1967.

19. PAAA. B40, №169 (1968). Vermerk vom 7. November 1967. Betr.: Ostforschung in München.

20. PAAA. B40, №169 (1968). Vermerk vom 9. November 1967. Betr.: Ostforschung in München.

21. PAAA. B40, №169 (1968). Brief von Hans Raupach an das Auswärtige Amt (Legationsrat von Alten) vom 29. November 1967.

22. PAAA. B40, №169 (1968). Brief vom Legationsrat von Alten an Prof. Hans Raupach vom 28. Dezember 1967.

23. PAAA. B40, №174. An das Referat II 3 A. Betr.: NDR Fernsehen 3. Programm. Bonn, den 26. März 1968.

24. PAAA. B40, №174. An Referat L4. Betr.: NDR Fernsehen 3. Programm. Bonn, den 28. März 1968. Diktiert von Alten.

25. PAAA. B94, Band 1964 (1967–1972). Dienstreisen in Ostblockstaaten in der Zeit vom 1.7 – 31.12. 1969.

26. Strobel Th. Die Gemeinsame deutsch-polnische Schulbuchkommission. Ein spezifischer Beitrag zur Ost-West-Verständigung / Th. Strobel // Archiv für Sozialgeschichte – Bd. 45. – 2005. – S. 253–268.

Барвинская П. И. «Новая восточная политика» Вилли Брандта и вопрос смены образа Восточной Европы в восточноевропейских исторических исследованиях ФРГ.

На материалах Политического архива (архив МИД) Федеративной Республики Германия проанализировано влияние политиков и государственных учреждений на академическую среду относительно переосмысления образа Восточной Европы в период подготовки и реализации «новой восточной политики» В. Брандта.

Ключевые слова: новая восточная политика, Федеративная Республика Германия, образ Восточной Европы, историческая наука, национальная память.

Barvinska P. I. «New Eastern Policy» of Willy Brandt and question of changing the image of Eastern Europe in east Europe historical researches of FRG.

On the materials of political archives (archives of MFA) of the Federal Republic of Germany analyzed the influence of politicians and government agencies with respect to the academic sphere to rethink the image of Eastern

Europe during the preparation and implementation of the «new Eastern Policy» of Willi Brandt.

Keywords: *«new eastern policy», Federal Republic of Germany, the image of Eastern European, historical science, the national memory.*

**ПАМЯТНИК КУЛЬТУРНОЙ ЖИЗНИ КИЕВА
НАЧАЛА XX ВЕКА:
ПОЭТИЧЕСКИЙ АЛЬБОМ
СХИИГУМЕНИИ СОФИИ ГРИНЁВОЙ**

Схиигумения София Киевская (Гринёва) – один из выдающихся духовных и культурных деятелей первой половины XX века, настоятельница большого женского монастыря, организованного в традициях древнего служения диаконис. Поэтический альбом Софии Гринёвой дает возможность познакомиться с личностью игуменши, ее мировоззренческими установками, обусловившими нестандартность ее монашеского служения, а также – с особенностями культурной эпохи.

Ключевые слова: *Игумения София, диаконисы, поэтический альбом, духовные стихи, катакомбная церковь.*

Схиигумения Киевского Покровского монастыря София (Гринёва) оставила нам один из удивительных письменных памятников начала прошлого столетия – свой поэтический альбом. Сейчас в печати находится полная версия альбома, мы же хотим предварить его выход в свет небольшим обзорным материалом о Софии (Гринёвой) и ее альбоме.

Альбом представляет собой сборник стихов разных авторов, собранных под одной обложкой игуменией Софией и объединенных размышлениями о Боге. Это цельное большое произведение словесного искусства, составленное заботливым собирателем в традициях русских дворянских альбомов, которые велись дворянками как полудневник-полусборник автографов современных поэтов. Но настоящий альбом более приближен к дневнику, выраженному поэтически. Перелистывание этого альбома доставит читателю удовольствие тихого размеренно-молитвенного чтения и погружения в культуру конца XIX – начала XX века. Альбом является уникальным образцом этой, невозвратно ушедшей от нас, культуры.

* * *

София Евгеньевна Гринёва родилась в 1873 г. в Москве в семье юриста. Семья много раз переезжала, и когда Софии исполнилось семнадцать, Гринёвы жили в Киеве. София росла общительной, веселой, очень одаренной и глубоко верующей девушкой. Она имела незаурядное музыкальное дарование, и профессора Киевской консерватории, в которой училась будущая игумения, пророчили ей блестящую карьеру оперной певицы. Но получилось иначе.

Однажды после занятий София не побереглась, простудилась, опасно заболела и вследствие этого совершенно потеряла голос. Здоровье ее быстро ухудшалось, опасались за ее жизнь, даже пригласили к ней священника для последней исповеди, но наутро София проснулась здоровой и с созревшим после исповеди решением уйти в монастырь.

Побывав в нескольких монастырях, желая найти тихую обитель, София и несколько ее духовных сестер поселились возле одной запущенной церкви в Калужской области. Они основали там обитель в честь находившейся в церкви иконы Богородицы «Отрада и Утешение». Многих трудов стоило Софии, ставшей юной настоятельницей этой обители, восстановить полуразрушенный монастырь, собрать сестер и наладить иноческую жизнь. София во всем проявила себя как талантливая руководительница, и в 1913 г. Софию, неожиданно для нее, назначили настоятельницей большого общежительного Покровского монастыря в Киеве.

Знаменательно, что к моменту назначения она не только не имела игуменского сана, но даже не имела монашеского пострига, а обитель, которую она возглавляла, не имела статуса монастыря. Иными словами, на игуменское место одного из самых больших монастырей империи, который лично опекался великокняжеской семьей, была выбрана никому не известная инокиня из маленькой, никому не известной обители, и лишь личные качества Софии (Гринёвой) повлияли на такой выбор: киевский митрополит Флавиан (Городецкий, 1841–1915), несколько раз встречавшийся с матерью Софией в Москве и Петербурге, отметил ее как прекрасного администратора и высоко духовного человека.

Покровский монастырь являлся одним из крупнейших в Российской империи. Его основательницей была Великая княгиня Александра Петровна, в инокинях Анастасия. Она устроила при обители целый комплекс благотворительных учреждений: больницу с домовою церковью, церковноприходскую школу для девочек, приют для сирот и бедных детей, приют для слепых и неизлечимых больных, бесплатную амбулаторную лечебницу, аптеку с бесплатной выдачей лекарств, странноприимную.

Великокняжеская семья уделяла много внимания монастырю и нередко сюда приезжала. И этим монастырем должна была теперь управлять молодая, энергичная, но чрезвычайно горюющая о своей маленькой обители игуменья София.

На долю молодой игумении выпали самые тяжелые годы жизни обители. Вскоре началась I Мировая война, и незамедлительно монастырские больницы были преобразованы в лазарет для больных и раненых. После Февральской революции, отречения от престола императора Николая II и октябрьского переворота произошло крушение всех устоев монастырской жизни.

Предположительно в это время, до 1930 г., игумения София приняла постриг в великую схиму, но, к сожалению, точную дату пострига, а также информацию о том, кто его совершил, пока не удастся восстановить.

В 1923 г., когда в Киеве прочно утвердилась советская власть, Покровский монастырь был передан обновленцам, а игумения София – «уволена от исполнения обязанностей» [1, л. 18–22] настоятельница монастыря. После этого игумения София, духовник обители протоиерей Дмитрий Иванов и часть сестер Покровского монастыря переехали в село Ирпень под Киевом [3, с. 23], где обитель тайно просуществовала до 1937 г.

Когда в 1927 г. митрополит Сергей (Страгородский) обнародовал Декларацию о лояльности к советской власти, многие архиереи, священники, монашествующие и миряне отказались признать ее. В Русской Церкви произошло разделение на «сергиан», подписавших Декларацию, и «иосифлян», последовавших за Петроградским митрополитом Иосифом (Петровых), не подписавшим Декларацию и возглавившим духовную оппозицию. Начались гонения на «иосифлян», которым пришлось уйти в церковное подполье. Схиигумения София и часть монахинь Покровского монастыря, близких к ней, примкнули к иосифлянам и с тех пор вынуждены были скрываться и служить тайно [см. подробнее: 8, с. 204–222].

Схиигумения София приобрела себе дачу вблизи Киева в дачном месте Ирпень, там устроила церковь и при ней находились сестры и о. Дмитрий Иванов [3, с. 25]. Катакомбная община в Ирпене просуществовала несколько лет: днем дача имела вид обычного загородного дома, а ночью центральный зал превращался в храм, в котором совершалось богослужение. Настоятелем тайного храма был отец Дмитрий, поселившийся там же со своей семьей.

Первый раз схиигумения София была арестована еще в 1924 г. – на шесть недель [1, л. 18–22]. Настоятель храма в Покровском монастыре отец Дмитрий Иванов разделил с ней горькую участь и также отбывал заключение.

В тюрьме мать София тяжело заболела и была отправлена для выздоровления в с. Ирпень. После 1927 г., когда начались гонения на «иосифлян», схиигумения, скрываясь от нового ареста, взяла себе чужой паспорт и без прописки поселилась в Ирпене по улице Толстовская, 10, у прихожанки Ирпеньской катакомбной общины Елены Бабенко. Здесь схиигумения София прожила до 1931 г., ежедневно опасаясь нового ареста. «Иосифляне» не посещали открытых «сергианских» храмов, молились по домам и старались поддерживать общение между собой. В доме на Толстовской улице, где жила мать София, совершались тайные ночные богослужения, собирались верующие для бесед с матушкой, сюда приезжали многие гонимые священники и монахи, миряне, не

признавшие Декларацию митрополита Сергия (Страгородского), здесь они окормлялись и имели возможность причаститься Христовых Таин, как вспоминает об этом Елена Юрьевна Концевич [3, с. 35].

В 1931 г. накануне праздника Покрова Пресвятой Богородицы схиигумению Софию арестовали в последний раз. Это случилось в Ирпене в доме Елены Бабенко. Софии Гринёвой предъявили обвинение в контрреволюционной деятельности. На допросе схиигумения София отвергла это обвинение, но подчеркнула, что «на коммунистическое течение» смотрит «как на течение антихристианское, которое враждебно христианским идеям» [7, л. 36].

Преподобноисповедницу первоначально приговорили к высылке в Казахстан, но потом смягчили наказание, разрешив ей жить в центральной части России, однако запретив проживание в Украине и в столичных городах [7, л. 43]. До 1933 г. схиигумения София жила в Путивле, лишенная общения со своими сподвижниками. Она многократно писала письма в органы ГПУ с просьбой разрешить ей вернуться на прежнее место жительства [7, л. 46]. Письма оставались без ответа. В досрочном освобождении из высылки схиигумении отказали.

Ирпеньская община просуществовала без матери Софии еще несколько лет, окормляемая в разное время разными священниками. Но как бы потаенно они ни жили, в 1937 г. община была раскрита.

В 1933 г. схиигумения София выехала в ссылку в село Покров Ростовского (ныне Жуковского) района Московской (ныне – Калужской) области. Здесь преподобноисповедница преставилась в 1941 г., на 69-м году жизни. В последние свои минуты на земле мать София, как и всегда, была окружена любящими ее людьми. Русская Зарубежная Церковь в 1981 г. причислила схиигумению Софию (Гринёву) к лику Святых Новомучеников и Исповедников Русской Церкви, в Украинской Православной Церкви Московского Патриархата канонизация преподобноисповедницы Софии произошла 21 сентября 2012 года.

Мать София оставила потомкам свой архив. В 1931 г. она, опасаясь новых арестов, передала его одному из прихожан катакомбного Ирпеньского храма, семнадцатилетнему юноше, своему послушнику Михаилу Нечитайленко, будущему священнику Катакомбной Церкви. Михаил Данилович, после ареста и ссылки схиигумении Софии, поддерживал с нею связь по переписке. Можно предположить, что альбом был для игумении постоянным спутником, и она очень дорожила им; недаром, опасаясь ареста, позаботилась о его сохранности.

В 1998 г. В. В. Шумило, собирая материалы о приходах Катакомбной Церкви на Украине, обнаружил в бумагах Михаила Даниловича этот альбом, после чего началось изучение рукописи и подготовка ее к публикации.

* * *

Альбом писався приблизительно с 1904 по 1911–13 гг. Начиная записи, схиигумения София сделала указание: «Несколько стихотворений, написанных мною в 1902-м, 1903-м, 1904-м годах». Первые страницы, таким образом, – это ретроспективная запись написанных ранее произведений. О том, что альбом был начат именно в 1904 г., может свидетельствовать выгравированный на обложке год: «1904». Очевидно, поначалу матушка не собиралась записывать сюда чужие стихи: на первых страницах помещены только ее оригинальные произведения. Затем более размашистым почерком, то есть быстро, сделаны записи чужих стихотворений. Именно в этот момент авторский поэтический сборник превращается в традиционный альбом XIX в., в который заносится все интересующее, и свое, и чужое. Сложно установить точные даты написания тех или иных стихотворений, большей частью схиигумения София не подписывает их. Рассчитанный на личное пользование, альбом не нуждался в таких условностях, как датировка. Приблизительно с 1910 г. автор начинает датировать свои стихи и, более того, тщательно подписывает авторов, а под своими стихотворениями ставит собственную подпись. Круг авторов, чьи стихи появляются в альбоме, к 1911 г. становится очень широким, и мать София сама чувствует необходимость оригинальные стихи подписывать и датировать.

Тем не менее, вопрос об авторстве некоторых стихотворений остается открытым. Неоднократно в альбоме встречаются стихотворения, которые никак не подписаны, но на самом деле являются произведениями малоизвестных авторов XIX–XX вв. Среди друзей игумении Софии были поэтически одаренные люди, стихи которых она записывала в альбом. Имена этих людей не всегда удается восстановить, поэтому при публикации стихов мы лишь предположительно некоторые произведения указываем как сочиненные преподобноисповедницей Софией.

Перелистывая поэтический альбом схиигумении Софии, с самой первой его страницы, с эпиграфа, ловишь себя на странном ощущении: вдруг начинают всплывать в памяти стихи известных русских поэтов. Читаешь эпиграф – а вспоминается Лермонтов... Почему? Эпиграф к альбому звучит так:

*Так я прошу Твоей любви
С слезами жаркими, с мольбою
Так чувства лучшие мои
Я изливаю пред Тобою.*

Это четверостишие очень близко к последней строфе известного стихотворения М. Ю. Лермонтова «Нищий»:

*У врат обители святой
Стоял просящий подаянья*

*Бедняк иссохший, чуть живой
От глада, жажды и страданья.
Куска лишь хлеба он просил,
И взор являл живую муку,
И кто-то камень положил
В его протянутую руку.
Так я молил твоей любви
С слезами горькими, с тоскою;
Так чувства лучшие мои
Обмануты навек тобою!* [4, с. 142]

Стихотворение Лермонтова посвящено девушке, отвергшей любовь лирического героя. Для описания внутреннего состояния героя поэт использует сюжет из Евангельской проповеди – камень, данный вместо просимого хлеба: «Которого же вас отца воспросит сын хлеба, еда камень подаст ему?» (Матф. 11:11). Лермонтовский герой как бы отвечает на этот риторический вопрос: да, нашелся такой человек, который дал камень вместо хлеба, – это моя возлюбленная. Пылкий юношеский ум не скупится на сравнения.

Схиигумения София берет за основу своего эпитафия последнее четверостишие лермонтовского произведения и переделывает в нем одну – последнюю – строчку: «Обмануты навек тобою» – «Я изливаю пред Тобою». Кроме того, она вносит еще одну едва заметную поправку: пишет слово «Ты» с заглавной буквы. В итоге стихотворение становится обращенным к Богу, меняет свой смысл. Матушка София как бы прочитывает дальше евангельский подтекст: «Аще убо вы зли суще, умеете даяния блага даяти чадом вашим, кольми паче Отец, иже с небесе, даст Духа Святаго просящим у Него?» (Матф. 11:13). Схиигумения словно говорит: люди бывают отвергнуты, подобно лермонтовскому герою, потому что не у того просят. Нужно просить у Того, Кто всегда любит и не отвергает никогда. Эта мысль прочитывается в эпитафии благодаря двум возникающим за ним подтекстам: лермонтовскому и Евангельскому. Она становится основной идеей всего поэтического альбома: все самые лучшие, чистые чувства человеческого сердца здесь посвящены Богу и никогда не бывают отвергнуты Его любовью.

Таких стихотворных уподоблений и переделок в альбоме очень много, именно из-за них возникает странное ощущение постоянного припоминания чужих стихов, своеобразного просвечивания через одно произведение – другого.

Ярким примером этого «просвечивания» может служить стихотворение, адресованное Всеволоду Александровичу Верховцеву. Верховцевы, глава семьи которых был устроителем знаменитой Екатерининской железной дороги, были очень набожны и особенно почитали Покровский Киевский монастырь, где и заповедал себя

похоронить Александр Аполлонович Верховцев, отец Всеволода. Знакомство же с игуменией Софией продолжалось еще со времен ее пребывания в обители «Отрада и Утешение». Стихотворение, адресованное Всеволоду Александровичу, очень коротко и является почти дословным воспроизведением нескольких строк А. Н. Апухтина. У матери Софии оно звучит так:

*Скажи, когда из вражеского стана
Ты убежишь, израненный боец,
Из власти тьмы прельстившего обмана
Полуживой спасешься, наконец?
В твоей груди ни злобы нет, ни лицемерья
На труд любви и жертвы ты готов...
Обитель Чистого, святого Утешенья,
Прими разбитого под свой Смиренный Кров!*

По сравнению с апухтинскими строками изменения здесь очень невелики. У Апухтина в поэме «Год в монастыре» читаем:

*О, наконец! Из вражеского стана
Я убежал, израненный боец...
Из мира лжи, измены и обмана
Полуживой я спасся наконец!
В моей душе ни злобы нет, ни миценья,
На подвиги и жертвы я готов...
Обитель мира, смерти и забвенья,
Прими меня под твой смиренный кров! [2, с. 2]*

Игумения София совсем иначе воспринимает монастырь, нежели А. Н. Апухтин, для нее это не «Обитель мира, смерти и забвенья», а «Обитель Чистого, святого Утешенья». У преподобноисповедницы был совсем не тот опыт знакомства с монастырем, что у лирического героя Апухтина, и все же сходство с апухтинским произведением настолько сильное, что, думается, в этом есть свой смысл. Читая такое произведение, В.А. Верховцев, его адресат, не мог не вспомнить содержание поэмы Апухтина.

Поэма написана в виде дневника молодого человека, который вдруг, ничего не сказав родным, пришел в монастырь и ревностно взялся за послушания. На первых порах он воодушевлен, весел и искренне радуется монастырским распорядкам и общению со святыми старцами. Но через некоторое время выясняется, что не святые побуждения подвигли его оставить мир, а сложные взаимоотношения с любимой женщиной. Мысли об этом все сильнее овладевают умом несчастного послушника, и через год, накануне своего пострига, он получает письмо от этой женщины и решает позорно бежать из монастыря. Совесть останавливает его, но теперь уже монастырь кажется ему какой-то жуткой карой, мертвенным склепом, в котором он будет обречен доживать свои дни, не живой и не мертвый. Автор хорошо

описывает помутненное страстное состояние героя, его душевные муки, страдания от неверия. Они кажутся еще страшнее оттого, что несколькими строками выше герой был упоен чистотой монастырской жизни и восхищался своей новой обителью.

Эта печальная история из модной в то время поэмы Апухтина должна была живо припомниться Всеволоду Александровичу, когда он получил матушкино стихотворение. Оно призывало молодого человека вернуться в Церковь, от которой он отпал в юношеские годы и теперь мучается, как герой апухтинской поэмы. История Всеволода Александровича очень трогательна и знаменательна для раскрытия характера преподобной Софии.

Всеволод Александрович рос благочестивым и очень веселым человеком. В юношестве общение с высшим светом, увлечение «передовыми» идеями и начало стремительной карьеры совершили переворот в душе Всеволода. Он стал исповедовать атеизм, порвал отношения с глубоко верующей матерью и постепенно превратился в замкнутого, душевно страдающего и, наконец, нервно больного человека. Его мать, тяжело переживая отпадение сына, однажды решила вместе с дочерью провести зиму в обители «Отрада и Утешение». В это самое время, приехавший домой Всеволод Александрович никого не застал и был вынужден, для встречи с родными, поехать в монастырь. Там он познакомился с игуменией Софией. Последняя, узнав историю Всеволода и увидев на его лице отображение тяжелых душевных переживаний, очень жалела молодого человека и горячо молилась о его обращении. Молились об этом и все сестры обители, которые со временем также узнали о его душевной трагедии и успели полюбить его за порядочность и доброту. У матушки Софии даже стояла на столе фотография Всеволода Александровича, которую ей подарила его мать для усугубления молитв о сыне. Однажды, призвав Всеволода к себе в келью, игумения при нем приложила губами к его фотографии и после этого просила исполнить одну ее просьбу. Всеволод, умиленный таким поступком матушки, сразу же согласился. Тогда игумения просила его на всенощной приложиться к святому образу преподобного Серафима Саровского так же, как она сейчас приложилась к его фотографии. Всеволод был расстроен этой просьбой, но отказать не смог. Во время всенощной весь храм был свидетелем его глубочайшей внутренней борьбы, с которой он то подходил к иконе, то, в неуверенности, отступал. На его лице отражались сильнейшие муки совести, внутренняя борьба была очень велика, и все с замиранием сердца ждали и надеялись на благополучный исход этой борьбы. И все же он перекрестился и приложился к образу. С этого момента началось его медленное возвращение в Церковь. Со временем он стал послушником в одном из мужских монастырей и скончался очень рано, в возрасте 35-ти лет, завершив свой жизненный путь благочестиво [см. подробнее: 5, с. 102–106].

Стихи матушки Софии просты и бесхитростны, мы не найдем в них каких-то особенных изысков словесного искусства, столь популярных в поэтической среде начала XX в. Мы не найдем в них и того бережного отношения к авторскому праву, к точности написания и воспроизведения, которые характерны для людей, профессионально занимающихся поэзией. Очевидно, поэзия преподобноисповедницы далека от притязаний на то, чтобы «сказать свое слово в искусстве», стихи для матушки – это способ размышлений, образ написания писем и изящных посланий друзьям, тип дневниковых записей. Именно поэтому авторское право в поэтическом альбоме не играет никакой роли: стихи переделываются, заимствуются у других поэтов, редактируются, переадресовываются, получают новое название. Автор может быть не всегда подписан под стихотворением... Но именно этот способ «свободного стихотворного мышления» составляет особую прелесть альбома, делает его законченным поэтическим произведением во всей полноте мирового литературного опыта, к которому прибегает схиигумения София.

Отдельно стоит сказать о тех стихах в альбоме, которые не принадлежат схиигумении Софии и не переделывались ею, а просто были переписаны в альбом по памяти или с листа. Таких стихов очень много. Особенно во второй части альбома, когда он перестает быть ретроспективным и становится своеобразным поэтическим дневником матушки. Среди поэтов, стихи которых переписывает преподобная, встречаются Михаил Юрьевич Лермонтов, Яков Петрович Полонский, Алексей Константинович Толстой, Алексей Степанович Хомяков, Константин Константинович Романов, малоизвестные современному читателю духовные поэты конца XIX – начала XX в. Елена Федотова, Константин Фофанов, Виктор Жуков и многие другие. Обращение к стихам великих русских поэтов свидетельствует о хорошей интеллектуальной и эстетической образованности матушки и вполне сочетается с ее биографией: из аристократической семьи, студентка консерватории, подававшая большие надежды. Гораздо удивительнее тот факт, что в альбоме неоднократно встречаются те поэты, которые во времена монашества и игуменства преподобной только начинали становиться популярными, едва успевая напечатать свои первые стихи в литературных журналах. В начале XX в. восходит на пик своей славы В. С. Соловьев, становится популярным Д. С. Мережковский, печатает свои первые произведения Т. Л. Щепкина-Куперник. Иными словами, уже будучи монахиней и игуменией, матушка София продолжала интересоваться живым литературным процессом, читала популярные литературные журналы, общалась с пишущими людьми (давала им альбом для автографа). Так, в альбом помещены стихи, которые в начале века печатались в журнале «Нива», газете «Утро России» и в других изданиях. В альбом переписан ранний вариант стихотворения

«Слова» Поликсены Соловьевой, которого нет в доступных печатных изданиях, поскольку автор в другие сборники давал сокращенную редакцию произведения. Нужно было жить в русле своей поэтической эпохи, чтобы стать обладательницей ранней редакции стихотворения знаменитого автора, какой тогда становилась П.С. Соловьева. Таким образом, перед нами вырисовывается замечательный портрет преподобноисповедницы: активной, энергичной, нежной, любящей, непрестанно молящейся, заботливой и дорожающей своими близкими.

Может быть, этот образ не вполне сочетается с классическими представлениями о монашеском аскетическом житии, о смиренном и самоуглубленном молчании, о неспешности упразднившегося от мира инока. Это ощущение некоторого несоответствия ригористическим представлениям об иночестве и тем, какою мы видим схиигумению Софию, не случайно.

Действительно, к началу XX в. в Русской Церкви сформировался некий новый тип монастырей, который, если бы не случилось революции, мы могли бы со временем увидеть во всем блеске. Сейчас же можно лишь констатировать, что к рубежу эпох монашество, особенно женское, вышло в Российской империи на новый этап развития. Монастыри прекратили быть сугубо отшельническими аскетическими заведениями для молитвенников и нестяжателей, обители начали нести активное социальное и миссионерское служение, живо участвовать в жизни своего народа. Самым ярким примером такого служения может быть знаменитая Марфо-Мариинская обитель Великой княгини Елизаветы Федоровны, жены Великого князя Сергея Александровича. При обители основательница устроила приют для бездомных, лечебницу, лазарет, курсы для девочек. Обитель занималась тем, что подбирала на улицах бездомных детей. Иначе говоря, была организована деятельная христианская помощь всем несчастным и обездоленным, требовавшая от основательницы огромного физического и душевного труда. Великая княгиня, ощущая некоторую новизну, привнесенную ею в монашеское устройство обители, заботилась о возрождении древнего чина диаконис, который наиболее соответствовал такому активному образу жизни и общения с миром.

Елизавета Федоровна была в этом не одинока: целая волна подобных преобразований охватила тогда русскую монастырскую жизнь. При монастырях создавались дома трудолюбия (вспомним опыт отца Иоанна Кронштадтского), лазареты, школы для сирот. Чаше всего это касалось именно женских монастырей, и чин диаконисы действительно стал необходимостью для них. О возрождении этого чина заботилась еще одна молодая и деятельная игуменья – преподобная Екатерина Леснинская (прославлена во святых Зарубежной Церковью). Она также при монастыре создала приют для сирот, организовывала детские праздники, ввела в традицию монастыря заботу об обездоленных

детях. В 1909 г. в Сергиевом Посаде вышла работа игумении Екатерины Леснинской «Диакониссы первых веков Христианства» [6]. Игуменья Екатерина посвятила работу одной главной идее: чин диаконис необходим нынешнему обществу, он превосходит собой монашеский подвиг и является более высокой степенью совершенства. Автор довольно резко критикует монастыри тогдашней России за их бездействие, необразованность руководства и насельниц. «Россия, дорогая великая Россия, – пишет игуменья Екатерина, – ... неужели в чадолубивом лоне твоём не окажется ни одной истинно-православной дочери наподобие тех, которых нам уже подарила Церковь [автор имеет в виду диаконис первых веков христианства – *В. III. и С. III.*]... Нет, много их, ... знают они, что наступили решительные времена, что теперь, может быть, так же, как и тогда, нужны мироточисы, нужны диаконисы» [6, с. 49]. Сама игуменья Екатерина создавала свой монастырь именно как древнюю обитель диаконис – по образу деятельности и социальной активности.

По тому же типу выстраивала обитель и Великая княгиня Анастасия (Романова) Киевская. Она явилась инициатором создания в Покровском монастыре лечебницы, которая вскоре стала одной из лучших в тогдашней Российской империи, приюта и прочих богоугодных заведений. Схиигуменья София продолжила это дело, активно трудясь над образованием девочек из приюта (они заканчивали земледельческую школу при монастыре), оборудованию больницы по последнему слову медицинской техники. Деятельный подвиг помощи всем нуждающимся стал стержнем монастырской жизни.

Всех названных святых: преподобномученицу Елизавету, игуменью Екатерину Леснинскую, Анастасию Киевскую и преподобно-исповедницу Софию – объединяет несколько общих черт. Это аристократическое происхождение, прекрасное интеллектуальное и эстетическое воспитание, тяга к красоте природы и слова, забота об обездоленных, особенно же о детях, и активная, деятельная монастырская жизнь. Поясняя суть жизненного принципа диаконисы, Екатерина Леснинская писала: «Монашество для диаконисы было первым условием, необходимым для посвящения в этот сан. Вторым условием было известное образование, известные познания, без которых она, при всем желании, не могла бы не только нести налагаемых на нее рукоположением многочисленных обязанностей, но не сумела бы и приступить к ним [очевидно, игуменья Екатерина имеет в виду обязанность диаконисы воспитывать и обучать детей – *В. III. и С. III.*] Третьим условием была полная невозможность вести обособленную, затворническую жизнь, в силу этих же обязанностей...».

Работа игумении Екатерины, разошедшаяся по Российской империи большим тиражом, новые «деятельные» обители – Марфо-

Мариинская, Леснинская, Покровский монастырь, Трудовой дом Иоанна Кронштадского – готовили определенный переворот в жизни русского монашества, который, может быть, оказал бы значительное влияние на русскую культуру. Новый тип женского монашества лишь начинал расцветать в начале XX в. и, не успев достигнуть вершины – возродить чин диаконис¹, войти в традицию Русской Церкви – он погиб из-за политических катаклизмов.

Вместе с монастырской традицией погиб и тот пласт культуры, отголоском которого является альбом преподобноисповедницы Софии.

* * *

Приведенные сочинения схиигумении Софии цитируются по единственной дошедшей до нас рукописи, о которой говорилось вначале.

Список использованных источников:

1. Автобиография схиигумении Софии (Гринёвой) // Центральный государственный архив общественных объединений Украины. – Ф. 263. – Оп. 1. – Д. 460.
2. Апухтин А. Н. Сочинения / А. Н. Апухтин. – М.: Тип. А. С. Суворина, 1896. – 544 с.
3. Концевич Е. Схиигуменья София Настоятельница Покровского Монастыря в Киеве / Е. Концевич. – Форэсвилль, Калифорния: Свято-Ильинское издание, 1976. – 78 с.
4. Лермонтов М. Ю. Полное собрание сочинений в 5 т. / М. Ю. Лермонтов. – М., Л.: Академия, 1935–1937. – Т. 1: 1828–1835. – 539 с.
5. Милосердие Божие: Из воспоминаний Н.А. Верховцевой // Даниловский благовестник. – 1998. – № 9.
6. П. Е. (Послушница Екатерина). Диаконисы первых веков христианства. – Сергиев Посад: Типография Св.-Тр. Сергиевой Лавры, 1909. – 56 с.
7. Центральный государственный архив общественных объединений Украины. – Ф. 263. – Оп. 1. – Д. 460.
8. Шкаровский М.В. Иосифлянское движение в Киеве в первой половине 1930-х годов: священник Димитрий Шпаковский и епископ Дамаскин (Цедрик) // Труды Київської Духовної Академії. – 2011. – № 14.

Шуміло В. В., Шуміло С. М. Пам'ятка культурного життя Києва початку XX століття: поетичний альбом схиигуменії Софії Гриньової.

Схіїгуменія Софія Київська (Гриньова) – один з видатних духовних та культурних діячів першої половини XX ст., настоятельниця великого жіночого монастиря, організованого за традиціями давнього

¹ Номинально проект о возрождении чина диаконис был одобрен Святейшим Синодом Русской Церкви в 1908 г. и рассматривался на всероссийском Поместном Соборе 1918 г., но по политическим причинам указ о возрождении чина не был приведен в исполнение. Исключением стала Марфо-Мариинская обитель, проводшая в жизнь служение диаконис, иногда даже без монашеского пострига, еще до решения Синода.

служіння дияконіс. Поетичний альбом Софії Гриньової дає можливість познайомитися з особистістю ігуменії, принципами її світобачення, що зумовили нестандартність її чернечого служіння, а крім того – з особливостями культурної епохи.

Ключові слова: Ігуменія Софія Гриньова, дияконіси, поетичний альбом, духовні вірші, катакомбна церква.

Shumilo V., Shumilo S. The memorial of cultural life of Kiev of the XX century: poetic album Schema-Abbess Sophia Grineva.

Schema-Abbess Sophia (Grineva) of Kiev was one of the outstanding spiritual and cultural leaders of the beginning of the XX century. She was the Superior of a huge womens' monastery, organised in keeping with the ancient tradition of deaconesses in the Church, and the sort of services that they performed. Sophia Grineva's poetry album allows us to become acquainted with her personality, and her world view, which lead to such a unique type of monastic life, as well as with the specifics of the culture of her era.

Keywords: the abbess Sophia, deaconesses, poetic album, spiritual poems, catacomb church.

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ КНИГ

Троян С. С.

ІСТОРИЧНЕ МИНУЛЕ МІЖ «ПРАВДОЮ НАУКИ» І «ПРАВДОЮ ПАМ'ЯТІ»

(Рец.: *Woźniak M. Przeszłość jako przedmiot konstrukcji. O roli wyobraźni w badaniach historycznych / Marek Woźniak. – Lublin: UMCS, 2010. – 280 s.*)

Започатковані на рубежі 80-90-х років ХХ сторіччя системні трансформації кардинально змінили акценти у підходах до вивчення і розуміння історичного минулого в країнах колишнього СРСР і соціалістичної Центральної та Центрально-Східної Європи. Особливої актуальності набуло вивчення питань спільної історії держав і народів, формування колективної пам'яті, конструювання нових схем національної ідентичності тощо. Не залишилися осторонь цих процесів і Україна з Польщею, де, перефразовуючи А. Козеллека, «наративи можливих історій», заповнили простір історичних дискусій.

Доказом актуальності й особливої значимості цієї проблематики слугує і факт прийняття Міжнародним об'єднанням грантодавців постанови про виділення 1 млн євро на реалізацію впродовж трьох років наукового дослідницького проекту «Війни пам'яті». Очолити його запросили відомого західного ученого Олександра Еткінда. Йдеться про дослідження культурного ландшафту в контексті «війн пам'яті» між трьома державами – Росією, Україною та Польщею. Це показовий і навіть знаменний момент як для нашої держави, так і для тих, хто займається питаннями «соціальної пам'яті», «місць пам'яті», «історичної» або «державної політики пам'яті», врешті вивченням ролі минулого, уявлень певних спільнот про минуле в конструюванні відповідних візій історичного, соціального, політичного буття.

Прикладом останнього може слугувати написана польським істориком, заступником декана гуманістичного відділу Університету імені Марії Склодовської-Кюрі в Любліні доктором габілітованим з історії Мареком Возняком (M. Woźniak) монографія «Минуле як предмет конструкції. Про роль уявлення в історичних дослідженнях». Концепція праці та структурна композиція видання, за висловом самого автора, з'явилася під впливом відомого вченого професора Яна Поморського [13]. Відповідно вплив провідного науковця відчувається як у плані постановки проблеми, так і використання характерного для сучасних історико-конструктивістських підходів методологічного інструментарію наукового пошуку. Центральним пунктом дослідження

уявлення як засіб пізнання історичного процесу у рамках двох парадигм сучасної історіографії – модерної (сциєнтичної) і постмодерної (конструктивістської). Автор книги порушує її насамперед з позицій культурних меж історичного уявлення, які не тільки визначають спосіб мислення про минуле, але й зумовлюють вибір відповідних засобів і понять для його опису.

Дослідження М. Возняка відзначається продуманою і вдало реалізованою структурно-логічною схемою викладу матеріалу. Монографія складається із вступу, п'яти розділів, висновків і бібліографії. У першому розділі науковець указав на змістовне наповнення історіографії як способу конструювання «можливих світів» або ж історичного минулого. Контекст другого розділу присвячений як виявленню змін у підходах до вивчення минулого, так і залежності між історією (з одного боку) та уявленням і пам'яттю (з другого). Третій розділ детально показує, чим є історичне уявлення. Межі уявлення проаналізовано у четвертому розділі. У п'ятому – вивчено вибрані парадигми історичного уявлення. Нарешті, автор підсумовує, що характер уявлення зумовлює відповідний тип історії.

У своєму дослідженні М. Возняк відштовхується від фундаментальних положень двох праць К. Помяна – «Минуле як предмет віри» [11] (сєнс історичних подій був предметом віри і визначався волею Творця) і «Минуле як предмет науки» [12] (сєнс минулого визначався як зумовлений (детермінований) історичним процесом і завдання історика полягало у його тлумаченні, «відкритті»). Зокрема, мається на увазі підхід, згідно з яким «дослідницький процес детермінований через окреслене розуміння того, чим є пізнання, що виступає його предметом, а також дефініювання пізнавальної ситуації, у якій знаходиться історик» [14, с. 7]. У сєнсі такого бачення на сучасному етапі розвитку історичного знання в межах відповідного культурного дискурсу спостєрігаємо чергову фазу історіографічних змін. Вона репрезентована насамперед представниками альтернативних щодо офіційної (наукової) історіографії течій.

Під впливом і в межах цих змін історичного мислення «минуле стає предметом конструкції» [14, с. 12]. Іншими словами, йдеться про нову – третю – фазу еволюційного ланцюга: «минуле як предмет віри» – «минуле як предмет науки» – «минуле як предмет конструкції». Тут саме поняття конструктивізму вживається як мінімум у двох значеннях: 1) «конструювання знань відносно якогось предмета»; 2) «конструювання (в сєнсі творення) такого предмета» [14, с. 23].

Історичне минуле з точки зору постмодернізму, як слухно слідом за Я. Поморським зауважує автор представленої тут монографії, є предметом аналізу на основі відходу від «наукової парадигми». Це означає, по-перше, узгодження вибору між «правдою науки» і «правдою пам'яті». По-друге, спробу формулювання відмінної від традиційної часової перспективи,

яка може бути окреслена як конфлікт між «часом історика» і «часом соціолога». По-третє, «демократизацію історії» у вигляді монополії історика на конструювання оповіді про минуле [14, с. 12–13].

При цьому необхідно особливо підкреслити наступне. Конструювання образів і спроба розуміння минулого в різного роду реляціях, що структурують дійсність, властиві насамперед для локальної, а не універсальної культурної спільноти. Разом з тим, на думку сучасного французького історика П'єра Нора, «демократизація історії пов'язана також із виникненням різноманітних форм пам'яті меншин з метою підкреслення їх окремішності й ідентичності» [7].

Інший надзвичайно важливий аспект, на якому акцентує увагу М. Возняк, полягає в культурному вимірі історичного пізнання фази постмодернізму [14, с. 15]. Йдеться про переформатування чи зміну форм відтворення образів минулого. Результат цього є не лише наслідком постмодерної філософської рефлексії, але й насамперед нового культурного контексту. Саме в його межах можна спостерігати вербалізацію і візуалізацію альтернативних щодо академічної історіографії способів артикуляції (вираження) ставлення до минулого, яке наявне у так званих історіях контрфактичних і неконвенційних [1; 2; 6; 9] (наприклад, розповіді про минуле у вигляді фільмів і літературних творів) чи історіях альтернативних (інтернет-портали, комп'ютерні історичні ігри, реконструкційні групи тощо).

Прочитуємо показовий уривок з монографії В. Возняка: «Радикальна зміна ситуації має місце тоді, коли потрактуємо мультимедійність як рису сучасної культури, як сучасний тип аудіовізуальної культури... У такому випадку ... історик не має вибору, оскільки повинен враховувати потреби відбирачів (інформації – С.Т.). У підсумку теза про те, що мультимедійний історичний переказ має бути присутній у сучасній історіографії, не лише не може бути відкинута істориками-професіоналами, але більше: історіографія потребує нових форм репрезентації минулого» [14, с. 252].

Такого типу рефлексія може допомогти у пошуку відповіді на питання, як відрізнити факти від фікції? Пошук відповіді у всі часи вів до змін – швидких чи повільних, явних чи прихованих – історіографічної традиції. Відповідно, справедливо вважає М. Возняк, на засадах «конструювання минулого» постмодерна історіографічна парадигма [5] також прагне розібратися у тому, свідченням чого є історія. Завершальною фазою пізнавального процесу є з'ясування зміни ролі історичної науки в контексті, наприклад, актуальної дискусії щодо історичної політики або політики пам'яті [8] та вияснення завдань, які вона повинна виконувати [14, с. 15]. Відповідно під політикою пам'яті ми маємо на увазі процес творення або конструювання співзвучних настроїв епохи і певних політичних і владних сил образів історичного минулого.

Услід за французьким істориком П. Нора можна сказати, що «пам'ять надала історії нового імпульсу,новила підходи до минулого і проникла у всі періоди та галузі дослідження» [3, с. 5]. Не менш влучно з цього приводу висловився і німецький науковець Йорн Рюзен: «Пам'ять змінює часовий статус минулого так, що воно, не перестаючи бути минулим, стає просто-таки сучасним і відкриває перспективу на майбутнє» [4, с. 118].

Слід наголосити, що надзвичайно актуальною проблемою політики пам'яті як в Польщі, так і в Україні залишається абсолютне переважання, образно кажучи «виключно позитивної соціальної пам'яті» (термін мій – С. Т.). Ми маємо на увазі той факт, що в Києві та Варшаві однаково дуже охоче згадують моменти слави і перемог, але вважають за доречне не думати про якісь неприємні або такі, що подають у невідгданому світлі, відповідні сторони історичні події. Така типова глорифікація, тобто героїзація, звеличування історичного минулого, породжує багато міфотворчих або «доцільних» історичній ситуації дискурсів, які стосуються тієї або іншої сторінки історії. Іншими словами, певно, вживаючи терміни багатьох зарубіжних (П. Нора, М. Хальбвас, Р. Стобецкий) і вітчизняних (Ю. Зерній, А. Киридон) дослідників, – «конструювання політики пам'яті» і формування або «творення історичної політики пам'яті», – необхідно вести мову про їх залежність від характеру існуючої влади, від того, що ця влада хоче «сконструювати», «створити», які відповіді хоче отримати від істориків.

Особливе зацікавлення викликає категорія історичного уявлення та її участь у формуванні можливих/альтернативних образів минулого. Адже пізнання не може відбуватися без уявлення, як і без прийняття апріорних положень [див. також: 15]. Причому роль уявлення тим більша, чим повніше ми віддаємо собі звіт у тому, що минуле – чи, радше те, що після нього залишилося – є «уламковим, непевним і вирваним з контексту» [10]. Це ж, у свою чергу, означає, що минуле не можна відтворити без використання (залучення) уяви.

Водночас треба розуміти, що «уявлення саме по собі не відтворює історичних фактів, але створює умови для їх з'ясування» [14, с. 180]. Звідси – ще один слушний і змістовно вмотивований висновок: «У певному сенсі можна говорити, що історичний образ (текст) настільки є вивором уявлення, наскільки історик, поєднуючи минулі події у зв'язки/реляції, керується вимогами конструювання оповіді/фабули, а в підсумку надає їм нового значення» [14, с. 181–182].

Дозволимо собі у контексті цього навести розлогу цитату з монографії М. Возняка. Він пише: «До цього часу предметом нашого зацікавлення було уявлення (історичне) у сприйнятті знаряддя – або явища, яке може сприйматися як таке знаряддя – конституювання образів минулого, а, насамперед, проблем його присутності в дослідницькій практиці істориків. Однак, тут варто звернути увагу на

той факт, що уявлення може сприйматися не тільки в якості складової практики й історичного дискурсу – з чим важко погодитися історикам, переконаним у виключно науковому характері дослідницької практики – але одночасно як важливий інструмент суспільного сприйняття дійсності, також, зокрема, й минулої. У контексті зв'язків і відносин між пам'яттю і уявленням ця теза навряд чи може викликати сумніви. Її узагальненням повинна бути – дещо спрощуючи проблему – кінцевість долаштування дискурсу, а також присутнього в ньому типу історичного уявлення до публічності, тобто споживачів історичних праць» [14, с. 249].

Ще одне надзвичайно важливе питання у контексті власне історичного уявлення слід сформулювати так: що виступає його джерелом, де локалізуються його кордони, знаряддям чого воно може бути? Треба усвідомлювати, що хоча дискусія з приводу реляцій між пам'яттю та історією має тривалу традицію, але у світлі постмодерністського/конструктивістського виклику вона може отримати новий поворот за допомогою залучення дискурсу історичного уявлення. Відтак історики зможуть пропонувати конструкції інших, але рівнозначних з точки зору їх вірогідності, образів минулого.

Доречно зробити висновок, що представлений істориком образ подій минулого виступає як конструювання під впливом уявлення. Відповідно до культурного оточення, в якому функціонує історіографія, та пов'язаного з ним історичного уявлення, конструюються різні схеми минулого. Назагал, із точки зору постмодерністської візії, історичне уявлення відіграє істотну роль як у процесі синтезу, так і створення, побудови внутрішнього образу минулого.

Зрозуміло, що на цьому ґрунті розвивалося сильне, місцями навіть гіпертрофоване прагнення дати відповіді на багато складних питань, які стосуються історичного минулого, у тому числі спільного для українського і польського народів. Більше того, можна говорити про бажання як в Україні, так і в Польщі відшукати направляючий вектор, який, з'єднавши минуле і сучасне, був би спрямований у майбутнє. Безумовно, важливе значення при цьому відводилося відповідному контексту «конструювання» політики пам'яті.

Науково-теоретична й прикладна цінність такого конструювання значно зростатиме, якщо воно ґрунтуватиметься не на міфотворчості та неприйнятті іншої точки зору, а на максимально можливому дослідженні всієї складності і тонкості історичних процесів, особливо тих, які стосуються часто дуже суперечливого спільного минулого. Такий висновок, на нашу думку, справедливий для сучасних дискурсів аналізу історичного минулого й вивчення соціальної пам'яті та політики пам'яті. Прикладом може слугувати наукова розвідка М. Возняка про роль уявлення в історичних дослідженнях. На нашу думку, її слід розглядати як вдалу теоретико-методологічну спробу толерувати історичне минуле між «правдою науки» й «правдою пам'яті».

Загалом вважаємо, що представлена на розгляд наукової спільноти монографія М. Возняка виконана у контексті сучасних теоретико-методологічних історичних студій. Дослідження автором ролі історичного уявлення в конструюванні минулого у світлі постмодерністської парадигми розширює розуміння багатогранності та суперечливості наукового пошуку, а також застосування його результатів на практиці. На наш погляд, книга польського історика має знайти своїх адресатів, насамперед у середовищі науковців, які відстежують нові аспекти історичного пізнання й бачення минулого крізь призму філософії історії. Доречно також додати, що вона не завершує, а радше виступає важливим етапом дослідницької роботи М. Возняка над актуальними теоретико-методологічними проблемами історичного минулого, пам'яті, а також ролі останньої як історичного джерела.

Список використаних джерел:

1. Доманска Ева. Философия истории после постмодернизма / Эва Доманска. – М.: Канон+РООИ Реабилитация, 2010. – 400 с.
2. Доманська Єва. Речі як Інші / Єва Доманська // Ейдос. – 2006. – Вип. 2. – Ч. 1. – С. 125–143.
3. Нора П. Расстройство исторической идентичности / Пьер Нора // История, историки и власть: Международный круглый стол, Москва, 2 февраля 2010 г. Материалы к дискуссии. – М.: РАН, 2010. – 118 с.
4. Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення / Йорн Рюзен. – Львів: Літопис, 2010. – 358 с.
5. Уайт Х. Метаистория: Историческое воображение в Европе XIX века / Х. Уайт. – Екатеринбург: Изд-во Уральского ун-та, 2002. – 528 с.
6. Domańska Ewa. Mikrohistorie. Spotkania w międzyświatach. Wydanie drugie uzupełnione i uaktualnione / Ewa Domańska. – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2005. – 360 s.
7. Nora P. Czas pamięci / P. Nora // Res Publica Nowa. – 2001. – N 7, lipiec. – S. 37–43.
8. Pamięć i polityka historyczna. Doświadczenia Polski i jej sąsiadów / pod red. R. Stobieckiego. – Łódź, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2008. – 398 s.
9. Pamięć, etyka i historia. Anglo-amerykańska teoria historiografii lat dziewięćdziesiątych (Antologia przekładów) / red. E. Domańskiej. – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2006. – 321 s.
10. Pomian K. Historia. Nauka wobec pamięci. – Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2006. – 239 s.
11. Pomian K. Przeszłość jako przedmiot wiary / K. Pomian. – Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2009. – 394 s.
12. Pomian K. Przeszłość jako przedmiot wiedzy / K. Pomian. – Warszawa: Aletheia, 1992. – 532 s.
13. Pomorski J. Historyk i metodologia / J. Pomorski. – Lublin: Wyd. UMCS, 1991. – 226 s.
14. Woźniak M. Przeszłość jako przedmiot konstrukcji. O roli wyobraźni w badaniach historycznych / Marek Woźniak. – Lublin: UMCS, 2010. – 280 s.
15. Wrzosek W. O myśleniu historycznym / W. Wrzosek. – Bydgoszcz: Epigram, 2009. – 144 s.

ЦІННА ПРАЦЯ, НА ЯКУ ДАВНО ОЧІКУВАЛИ УКРАЇНОЗНАВЦІ

**(КАЛАКУРА Я. УКРАЇНОЗНАВЧЕ ДОСЛІДЖЕННЯ:
ТЕОРІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ. – К.; ТЕРНОПІЛЬ:
ДЖУРА, 2012. – 292 с.)**

Нещодавно інтелектуальна скарбниця вітчизняного та зарубіжного українознавства поповнилася унікальним науково-методичним посібником відомого українського історика, українознавця, історіографа, джерелознавця, архівознавця, доктора історичних наук, академіка АН вищої школи України, Заслуженого професора Київського національного університету імені Тараса Шевченка, головного наукового співробітника Національного науково-дослідного інституту українознавства та всесвітньої історії, Заслуженого працівника вищої школи України Ярослава Степановича Калакури «Українознавче дослідження: теорія та методологія» (2012).

Ця ґрунтовна праця присвячена найактуальнішим проблемам українознавства, опрацюванню його теоретико-методологічних засад, освітніх, пізнавальних і світоглядно-виховних функцій. Книга носить підсумовуючий характер, систематизуючи багаторічні студії талановитого вченого, його щонайширших інтересів і умінь із ключових проблем українознавчого дослідження. Винятково цінним є це дослідження для молодих науковців, які працюють у різних сферах українознавства: історії, історіографії, етнології, філософії, державознавства, демографії, лінгвістики, культурології, світового українства, біографістики та ін. У науково-методичному посібнику розглядаються ключові питання українознавчого дослідження, його системний, міждисциплінарний характер, теоретичні та методологічні засади.

По суті ця праця стала підсумком багаторічної праці автора в царині українознавства, яке для нього ніколи не було абстрактною теорією, а є частиною особистого життя, власних помислів, переконань, компонентом духовно-інтелектуального світу. Із перших сторінок достатньо помітне бажання допомогти молодим дослідникам, що спонукало до викладу наукових орієнтирів у форматі посібника, адже у Ярослава Степановича величезний досвід роботи у цій царині. Під його керівництвом підготовлено 15 докторів та майже 50 кандидатів наук, він є автором понад 500 наукових, науково-популярних, навчально-методичних та публіцистичних праць. Читачі журналу «Українознавство» вже мали змогу познайомитися із окремими студіями Я. Калакури, які завжди вирізнялися логічністю, ґрунтовністю, глибиною осягнення проблеми, як і презентована напередодні ювілею праця.

Серед пріоритетних проблем українознавчого доробку вченого варто виділити розроблення теоретико-методологічних засад українознавства, категоріально-понятійного апарату, джерельної бази, періодизації та розгляду окремих періодів і знакових сторінок становлення й розвитку українознавчої науки. Українознавство, про що свідчить дана праця, вчений розглядає як інтегровану систему знань про Україну і українство. Дослідник простежує процес зародження і основні етапи розвитку та нагромадження цих знань у межах таких концентрів: український етнос, нація, держава; Україна – територія, природа; Україна – мова, культура, релігія, ментальність; Україна і світ, Україна – постаті.

Серед основних завдань українознавчої науки вчений вважає з'ясування її витоків, виявлення провідних тенденцій і закономірностей розвитку, виокремлення внеску у збагачення знань визначних українських істориків та наукових осередків, інститутів, їх друкованих органів, прогнозування подальших досліджень.

Я. Калакура відводить важливе місце у рецензованій праці понятійно-термінологічному апарату українознавства, його методології та періодизації. До методологічного інструментарію українознавця віднесено три основні компоненти: а) принципи (правила) дослідження; б) методи (прийоми, способи) пізнання; в) засоби (спеціальні або допоміжні) дослідження: оргтехніка, обчислювальна, комп'ютерна та фото-фонотехніка. Зроблено наголос на необхідності дотримання принципів українознавчого дослідження: історизму, системності, об'єктивності (неупередженості), всебічності, наступності (спадкоємності), світоглядності, історичного антропологізму, людиноцентризму, єдності світобудови і багатоманіття її прояву, внутрішній самоорганізації змісту й саморозвитку науки. Посібник охоплює аналіз комплексу основних дослідницьких методів українознавчого пізнання: наукового аналізу, синтезу, системного, порівняльного, ретроспективного, перспективного методів, методів наукометрії та бібліометрії, проблемно-функціонального та проблемно-ситуаційного, логічного, історико-генетичного, історико-хронологічного, історико-ситуаційного методів, типологізації та класифікації, біографічного методів, розкриває зміст допоміжних та спеціальних засобів наукового дослідження в українознавстві (комп'ютер, Інтернет, принтер, сканер, ксерокс тощо) (с. 100–128).

З'ясовуючи значення періодизації, вчений розглядає її як один із дослідницьких методів українознавчого пізнання, який передбачає систему процедур, прийомів і способів, спрямованих на виокремлення найбільш важливих епох, періодів, етапів за спільними ознаками і критеріями. «Наука вже давно довела, що періодизація – не механічна процедура поділу того чи іншого процесу на окремі відрізки в часовому вимірі, а спосіб або метод, який виконує дослідницькі функції. Саме

цей аспект періодизації як дослідницького методу в українознавстві належить до актуальних і недостатньо висвітлених у літературі проблем» – звертає увагу Я. Калакура (с. 88). Витоки українознавчої думки, а відтак і науки автор справедливо відносить до глибокої давнини. В її розвитку на шляху трансформації знань у науку вчений окреслив вісім тісно пов'язаних між собою періодів.

У контексті розвитку українознавчої думки виокремлено зростаючу роль особистості українознавця, що є новим у наукових студіях. Збірний, а вірніше, соборний образ українознавця увібрав у себе найбільш характерні риси представників різних поколінь науковців, починаючи від тих, хто закладав фундамент знань про Україну, хто поклав перші цеглини в його будівлю, і закінчуючи тими, хто вивершив її у комплексну наукову систему і працює в ній сьогодні, – підкреслює Я. Калакура (с. 50). Цей образ складався як на материковій землі українців, незважаючи на її розірваність між Польщею, Литвою й Угорщиною, між Річчю Посполитою і Москвою, між Російською та Австро-Угорською імперіями, так і за її межами – представниками української діаспори. У такий спосіб вчений підкреслює соборність образу українознавця, як і українознавства загалом. Нині у єдиний потік зливаються провідні течії і напрями українознавчої думки, консолідуються її представники навколо високих ідеалів української національної та державницької ідеї з метою глибокого, об'єктивного, всебічного та правдивого дослідження і висвітлення українського буття.

Відмітна риса посібника у визначенні співвідношення проблеми і теми українознавчого дослідження. Проблема в українознавстві має ставитися і формулюватися як ключова ідея, з якої випливають дослідницькі завдання, що викладаються послідовно шляхом рейтингового ранжування, наголошує вчений (с. 150). На думку Я. Калакури, домінуючою в українознавстві була і залишається проблема «живої» людини, її світобачення, не випадково воно репрезентує себе як людинознавство і людинолюбство. Такими ж пріоритетними для українознавців, вважає автор, є проблеми теорії і практики етногенезу українського народу, формування його ідентичності й усвідомлення національної самобутності, історія української державності, культури, освіти, духовності та ментальності, національно-визвольного руху, світового українства тощо (с. 151).

У науково-методичному посібнику поряд з ключовими питаннями теорії та методології українознавчого дослідження, з'ясуванням його системного та міждисциплінарного характеру, велика увага приділена прикладним питанням, зокрема визначенню теми дослідження, його об'єкта та предмета, бібліографії та історіографії, методиці пошуку, класифікації, аналізу та використання джерел, складання плану і проспекту роботи, орієнтовного графіка написання тексту, його апробації, підготовки до опублікування або захисту, проведення

презентації. У проведенні об'єктивного дослідження, на думку автора, визначальну роль відіграє адекватна і повноцінна джерельна база, використання різноманітних за змістом та характером документів, у тому числі інформаційних ресурсів вищих органів влади та управління України, громадських організацій України, статистичних даних, соціологічних досліджень, інтернет-джерел тощо. Я. Калакура дає визначення українознавчого джерела як носія безпосередніх, здебільшого первинних відомостей про Україну та українців, про розвиток українознавства та його творців (с. 180). Цінним для дослідника є опанування методикою основних етапів роботи з джерелами, від яких залежить ефективність і якість роботи. Професор наголошує, що на найбільш важливими серед них є: а) пошук, виявлення і попередній відбір джерел для наступного опрацювання; б) систематизація та класифікація джерел; в) дослідження джерел, їх аналітична критика; г) синтетична критика та використання інформаційного потенціалу джерельного комплексу (с. 183).

Створюючи цю книгу, автор ніби бачив перед собою дослідника-початківця, який тільки робить перші кроки в науці, а тому відчуває певну розгубленість, потребує фахової поради щодо визначення напрямку, проблеми і теми наукового проекту, його об'єкту та предмету, вивчення бібліографії та історіографії, методики пошуку, класифікації, аналізу та використання джерел, складання плану і проспекту роботи, орієнтовного графіка написання тексту, його апробації, підготовки до опублікування або захисту, проведення презентації тощо. А ще молодий дослідник потребує й психологічної підтримки у виборі професії, яка на перший погляд не спокушає привабливою кар'єрою або ж зарплатою і не завжди приносить радість та моральне задоволення, вимагає великої наполегливості, жертвовності, сили волі, готовності відмовитись від деяких «повсякденних благ», здатності не опускати рук перед труднощами, інколи нудною, рутинною і чорною роботою. Професор Я. Калакура сам пройшов нелегкий життєвий шлях, але попри життєві негаразди у різні епохи українського буття – чи Другої Речі Посполитої, чи «радянзації» західноукраїнських земель, побудови «розвинутого соціалізму» пріоритетними залишалися моральні та християнські чесноти, які живилися з любові до рідного краю, України. Ярослав Степанович упорався з труднощами й досяг неабиякого визнання в науковому світі. Своїм колосальним досвідом, роздумами про наболіле він щедро поділився на сторінках нової книги.

Для автора українознавство – це потужний інтелектуальний, ідейний і духовний чинник самоствердження українців, усвідомлення їх ідентичності, ефективний засіб збереження історичної пам'яті, осмислення національної ідеї, могутній фактор формування національно-державницької свідомості і високих моральних цінностей. На глибоке переконання Я. Калакури, українознавець – не кабінетний

учений, байдужий до долі свого народу, до суспільних процесів, а борець, людина дії, яка не просто має відповідні знання, збагачує їх і ділиться ними, а й вносить їх у суспільну свідомість, акумулює і поєднує в собі високий інтелект, професіоналізм, християнську моральність, щирю любов до України, національний патріотизм. Живими носіями таких цінностей були фундатори українознавства – ціла плеяда українських інтелектуалів, починаючи від Нестора Літописця і закінчуючи сотнями сучасних українознавців, зосереджених в академічних інститутах, Національному науково-дослідному інституті українознавства та всесвітньої історії, у численних вишівських центрах та кафедрах, у зарубіжних українознавчих осередках.

Книга знайомить читачів із сучасним трактуванням терміну «українознавство», сутнісними рисами і особливостями українознавчого пізнання (історизм, цілісність, комплексність, інтегративність, синергетизм), новітньою концепцією українознавства, структурою та концентрами українознавства, визначальними для українознавства поняттями, доробком провідних осередків українознавства, особливостями сучасного етапу продукування українознавчих знань, встановлює і характеризує напрями українознавства з поглядку проблемно-хронологічного підходу, визначає актуальні завдання українознавчих студій, узагальнює досвід і найбільш характерні риси та ознаки періодів у розвитку українознавства, з'ясовує функції українознавства (теоретико-пізнавальної, світоглядної, виховної), теоретичні підстави українознавчого пізнання, закономірності українознавства, тлумачить близькі до українознавства категорії (народознавство, україністика, україніка).

Окремо з'ясовується зміст специфічних понять, термінів та категорій українознавства (українознавча ситуація, українознавчий факт, українознавча концепція), виокремлено історичну складову українознавства та його досліджень, філософію українознавства. Автор докладно торкнувся специфіки жанрів наукових досліджень із українознавства (узагальнюючі праці, монографії, наукові статті, тези доповідей і повідомлень, конспекти, анотації та резюме, курсові, дипломні, магістерські та дисертаційні роботи, автореферати дисертацій, бібліографічні огляди та рецензії), етапів власне українознавчого пізнання й написання українознавчого дослідження (задум, постановка проблеми, визначення теми дослідження, формулювання теми і назви наукової праці, обґрунтування наукової та суспільної актуальності теми, визначення предмету та об'єкту дослідження, мети і завдань, хронологічних й територіальних меж, складання плану, проспекту роботи та плану-графіка його реалізації, вивчення літератури, аналіз стану дослідження проблеми, пошук, дослідження та систематизація джерел, підготовка змістовної частини, формулювання висновків, пропозицій, рекомендацій наукової праці,

редагування та оформлення роботи тощо), особливості апробації, оприлюднення та публічного захисту наукових праць. Книга насичена не тільки загальними положеннями про сутність методології наукових студій з українознавства, але й деякими узагальненнями конкретного досвіду провідних учених минулого і сучасності, застереженнями від помилок і недоліків, порадами, рекомендаціями, починаючи від задуму наукового проекту і закінчуючи його реалізацією та впровадженням отриманих результатів у суспільну практику. При цьому автор самокритично застерігає потенційного читача зізнанням у тому, що не претендував на єдино правильне трактування заявлених у книзі проблем та створення універсальної методики їх вирішення. Справа в тому, що, на його думку, методика завжди індивідуалізована, нею не можна оволодіти лише на основі літератури без належної самостійної роботи і настирливого опанування майстерністю наукового дослідження та викладу його результатів.

Таким чином, поява цієї праці – це відповідь на довгоочікувані прагнення дослідників-початківців, які відтепер матимуть досконалий підручник з основ наукової діяльності в царині українознавства. Разом з тим, ця книга буде корисною і цікавою і для більш досвідчених колег-українознавців, адже окрім того, що проф. Я. Калакура підсумував сучасні підходи до трактування та реалізації теоретичних і методологічних засад українознавчого пізнання, функціонування українознавства як науки й навчальної дисципліни, він щедро поділився власним досвідом і роздумами. Особливо цінними є висновки щодо ключових дискусійних питань, у т.ч. й про сутність самого українознавства, його предмету, об'єкту, структури тощо.

Крім того, у праці Я. Калакури висловлено низку конкретних рекомендацій, спрямованих як на подальше посилення ролі українознавства в структурі гуманітарного знання, повнішу реалізацію його історіософських, світоглядних і дидактичних функцій у системі науки, освіти, культури, масових комунікацій, державного будівництва, утвердження української ідентичності та соборності, так і на виховання нових генерацій українознавців, підвищення їхнього теоретико-методологічного рівня та формування громадянської позиції.

Професор Я. Калакура переконливо доводить, що українознавство, як цілісна наука пізнання, самопізнання і самотворення українського світу, світового українства, невіддільне від етногенезу українців, від формування української нації, її національної і державницької ідеї, від історії національно-визвольних змагань українського народу, феномену його мови, культури, духовності, від зародження, становлення і розвитку державності України, її місії в сучасному глобалізованому світі. Воно вже відіграло і продовжує відігравати інтегруючу роль в утвердженні української ідентичності та соборності, втіленні української національної ідеї, в прискоренні реформ та трансформаційних процесів,

у побудові громадянського суспільства на засадах права, демократії та захисту свобод громадян, збереження національної самобутності. Будучи науковою системою інтегрованих знань про Україну і українців, про закономірності зародження, розвитку і життєдіяльності українського народу в часових і просторових вимірах, українознавство, його структурні конструції мають спільний фундамент – історичну пам'ять, спільні джерельні свідчення, спільну теорію та методологію наукового пізнання. Особлива місія українознавства полягає в тому, що воно синтезує всю сукупність знань, які стосуються українського етносу, території їхнього розселення і побутування, мови, культури, вірувань, побуту, обрядів, звичаїв, господарського, політичного і духовного життя, складання української нації, державно-правових відносин, її інтелектуальних надбань, міжнародних зв'язків, і формує якісно нову цілісність – науку самопізнання українського народу.

Не буде перебільшенням сказати, що автор досягнув поставленої мети: з'ясував системний, міждисциплінарний характер українознавчого дослідження, розкрив його теоретичні та методологічні засади, структуру і функції, висвітлив підходи до методики найважливіших етапів наукового пізнання.

Важливим доповненням до основного тексту книги є обширна тематична бібліографія (близько 500 назв друкованих праць), витяги з офіційних нормативних документів (про порядок присудження наукових ступенів, паспорт спеціальності 09.00.12 – «Українознавство», перелік періодичних видань, що вважаються фаховими із спеціальності «Українознавство», зразки бібліографічних описувань літератури і джерел для дисертацій та рефератів, вимоги до оформлення статей в журналі «Українознавство» та «Збірнику наукових праць Національного науково-дослідного інституту українознавства та всесвітньої історії»), предметний (78 понять) та іменний (539 прізвищ) покажчики.

Не має сумнівів у тому, що праця Ярослава Калакури «Українознавче дослідження: теорія та методологія» знайде багато уважних читачів. Саме для них вона написана, і саме тому не варто детально переповідати її зміст. Буде набагато краще, коли дослідники-початківці, магістри, аспіранти, інші науковці, які працюють у різних сферах українознавства: історії, історіографії, етнології, філософії, державознавства, демографії, лінгвістики, культурології, світового українства, біографістики, а також студенти гуманітарних факультетів, аматори науково-пошукової та краєзнавчо-музейної роботи придбають та опрацюють це важливе видання. Нам залишається розкрити невеличку таємницю: незважаючи на те, що перший наклад книжки вже розійшовся, тернопільське видавництво «Джура» пообіцяло задовольнити попит читачів додатковим тиражем. І від себе додамо, що Ярослав Степанович зберіг запал діяльності, всю силу творчості, усю ясність думки. Він на почесному місці в українській історичній

науці і педагогічній діяльності. Свій 75-літній ювілей зустрів плідною працею на науково-викладацькій ниві, продовжуючи передавати молоді свої знання, багатий досвід. Його нагороджено орденами «За заслуги» II і III ступеня, Почесною грамотою Верховної Ради України, відзнаками Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України, нагородою Ярослава Мудрого Академії наук вищої школи України. Він лауреат іменних премій Григорія Сковороди та Василя Веретенникова, удостоєний золотої медалі Михайла Драгоманова. Натхненно засіваючи науково-педагогічну ниву інтелектуальними, національними та духовними зернами, щедро пожинає радість від успіхів вихованців, які у своїх серцях відчують особливу шану, любов, висловлюють глибоку вдячність та найкращі побажання вчителю, пораднику і порядній Людині.

Відомості про авторів

Барвінська Поліна Іванівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова (м. Одеса)

Буряк Лариса Іванівна – доктор історичних наук, доцент, завідувач відділу дослідження впливу на національну пам'ять соціальних і духовно-культурних чинників Українського інституту національної пам'яті (м. Київ)

Вашкевич Віктор Миколайович – доктор філософських наук, професор кафедри управління та євроінтеграції Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (м. Київ)

Веденєєв Дмитро Валерійович – доктор історичних наук, професор, заступник директора з наукових питань Українського інституту національної пам'яті (м. Київ)

Волянюк Ольга Ярославівна – кандидат політичних наук, науковий співробітник відділу дослідження теоретичних і прикладних проблем національної пам'яті Українського інституту національної пам'яті (м. Київ)

Вояковський Даріуш – доктор габілітований, професор, завідувач кафедри загальної соціології і культурної антропології Гірничо-металургійної академії (м. Краків, Республіка Польща)

Гирич Ігор Борисович – кандидат історичних наук, завідувач відділу джерел з історії України XIX – поч. XX ст. й сектора грушевськознавства Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, член-кореспондент УВАН (США), член НТШ (м. Київ)

Головченко Володимир Іванович – доктор політичних наук, професор, професор кафедри країнознавства Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка, провідний науковий співробітник Українського інституту національної пам'яті (м. Київ)

Гомотюк Оксана Євгенівна – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри українознавства Тернопільського національного економічного університету (м. Тернопіль)

Дьякова Олена Василівна – викладач кафедри історії України Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди (м. Харків)

Жив'юк Андрій Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії України Міжнародного економіко-гуманітарного університету імені академіка Степана Дем'янчука (м. Рівне)

Зашкільняк Леонід Опанасович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Львівського національного університету імені Івана Франка (м. Львів)

Киридон Алла Миколаївна – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу дослідження теоретичних і прикладних проблем національної пам'яті Українського інституту національної пам'яті (м. Київ)

Короленко Богдан Анатолійович – кандидат історичних наук, в.о. старшого наукового співробітника відділу дослідження впливу на національну пам'ять соціальних і духовно-культурних чинників Українського інституту національної пам'яті (м. Київ)

Любовець Олена Миколаївна – доктор історичних наук, завідувач відділу досліджень впливів державотворчих та цивілізаційних процесів на формування національної пам'яті Українського інституту національної пам'яті (м. Київ)

Морозова Ольга Станіславівна – кандидат історичних наук, доцент, докторант Інституту української археографії та джерелознавства НАН України (м. Миколаїв)

Мороко Владислав Валерійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціальної роботи Запорізького національного технічного університету (м. Запоріжжя)

Склокіна Ірина Євгенівна – аспірантка, старший лаборант Центру українських студій імені Д. І. Багалія Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна (м. Харків)

Троян Віктор Сергійович – викладач кафедри політичних наук Рівненського державного гуманітарного університету (м. Рівне)

Троян Сергій Станіславович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри зовнішньої політики і дипломатії Дипломатичної академії України при МЗС України (м. Київ)

Чепела Юрій Олексійович – аспірант Національного університету «Києво-Могилянська академія» (м. Київ)

Шаповал Юрій Іванович – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу етнополітології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, керівник Центру історичної політології (м. Київ)

Шумило Віталій Вікторович – головний редактор релігійно-філософського та культурологічного журналу «Вѣра и Жизнь», здобувач Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка (м. Чернігів)

Шумило Світлана Михайлівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови і літератури Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка (м. Чернігів)

Штоквиш Олександр Анатолійович – кандидат філософських наук, старший науковий співробітник, науковий співробітник відділу дослідження історичних трагедій народів України Українського інституту національної пам'яті (м. Київ)

Ярошинський Олег Богданович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник відділу освітніх технологій Національного науково-дослідного інституту українознавства та всесвітньої історії (м. Київ)

ЗМІСТ

Статті та повідомлення

Буряк Л. І. Моделі національної пам'яті в українській історіографії 1920-х років: пошук компромісу та спроби адаптації	3
Вашкевич В. М. Історико-культурні та ґносеологічні аспекти історичного знання	15
Ведєнєв Д. В. Виклики в гуманітарній сфері України і національна пам'ять	23
Воляннюк О. Я. Закономірності суспільної пам'яті: політологічний аналіз	37
Вояковський Д. Минуле в сприйнятті етнічності та локальності на прикордонні	46
Гирич І. Б. Національна схема української історіографії кінця XIX – початку XX століття як ключовий елемент національної пам'яті	50
Головченко В. І. Історична й колективна пам'ять як складові національної свідомості	62
Дьякова О. В. Спогади дітей війни про Харків у часи німецької окупації	69
Жив'юк А. А. Меморіальні місця тоталітарних репресій в Україні: проблеми локалізації, комеморації, інституціоналізації	76
Зашкільняк Л. О. Національний метанаратив та його соціальні функції: між наукою та історичною пам'яттю	87
Киридон А. М. «Memory studies» в Україні: статусність та особливості процесу становлення	96
Любовець О. М. Місця пам'яті: інструменталізація поняття	107
Морозова О. С. Українсько-польські відносини у вимірі національної пам'яті	113
Склокіна І. Є. Радянська політика пам'яті про колаборацію періоду нацистської окупації як інструмент національної політики: регіональний аспект	118
Троян В. С. Пам'ять і проблеми конструювання регіональних ідентичностей в Україні	142
Штоквиш О. А. Історична свідомість як об'єкт маніпулятивних технологій	150

Дискусії

Короленко Б. А. Україна і Крим: контрверсійність дискурсу	158
Мороко В. В. Історична пам'ять – соціокультурний наратив чи соціополітичний дискурс?	171

Чепела Ю. О. Дискусії щодо образу пам'ятника Тарасові Шевченку в Києві (1904–1914)	182
Шаповал Ю. І. Політика національного примирення в Іспанії: що корисно для України. Суб'єктивні нотатки подорожного	190

Персоналії

Барвінська П. І. «Нова східна політика» Віллі Брандта та питання зміни образу Східної Європи в східноєвропейських історичних дослідженнях ФРН.	196
Шуміло В. В., Шуміло С. М. Пам'ятка культурного життя Києва початку ХХ століття: поетичний альбом схігуменії Софії Гриньової	206

Рецензії та огляди книг

Троян С. С. Історичне минуле між «правдою науки» і «правдою пам'яті» (Рец.: Woźniak M. Przeszłość jako przedmiot konstrukcji. O roli wyobraźni w badaniach historycznych / Marek Woźniak. – Lublin: UMCS, 2010. – 280 s.) ..	219
Гомотюк О., Ярошинський О. Цінна праця, на яку давно очікували українознавці (Калакура Я. Українознавче дослідження: теорія та методологія. – К.; Тернопіль: Джура, 2012. – 292 с.)	225

Відомості про авторів	233
------------------------------------	-----

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи и сообщения

Буряк Л. И. Модели национальной памяти в украинской историографии 1920-х годов: поиск компромисса и попытки адаптации	3
Вашкевич В. Н. Историко-культурные и гносеологические аспекты исторического знания	15
Веденеев Д. В. Вызовы в гуманитарной сфере Украины и национальная память	23
Волянюк О. Я. Закономерности общественной памяти: политологический анализ	37
Вояковский Д. Прошлое в восприятии этничности и локальности на приграничье	46
Гирич И. Б. Национальная схема украинской историографии конца XIX – начала XX столетия как ключевой элемент национальной памяти	50
Головченко В. И. Историческая и коллективная память как составные национального сознания	62
Дьякова Е. В. Воспоминания детей войны о Харькове во время нацистской оккупации	69
Живюк А. А. Мемориальные места тоталитарных репрессий в Украине: проблемы локализации, коммеморации, институционализации	76
Зашкильняк Л. А. Национальный метанарратив и его социальные функции: между наукой и исторической памятью	87
Киридон А. Н. «Memory studies» в Украине: статус и особенности процесса становления	96
Любовец Е. Н. Места памяти: инструментализация понятия	107
Морозова О. С. Украинско-польские отношения в измерении национальной памяти	113
Склокина И. Е. Советская политика памяти о коллаборационизме периода нацистской оккупации как инструмент национальной политики: региональный аспект	118
Троян В. С. Память и проблемы конструирования региональных идентичностей в Украине	142
Штоквиш А. А. Историческое сознание как объект манипуляционных технологий	150
Дискуссии	
Короленько Б. А. Украина и Крым: контroversийность дискурса	158
Мороко В. В. Историческая память – социокультурный нарратив или социополитический дискурс?	171

Чепела Ю. О. Дискуссии касательно образа памятника Тарасу Шевченко в Киеве (1904–1914)	182
---	-----

Шаповал Ю. И. Политика национального примирения в Испании: что полезно для Украины. Субъективные заметки путешественника	190
---	-----

Персоналии

Барвинская П. И. «Новая восточная политика» Вилли Брандта и вопрос смены образа Восточной Европы в восточноевропейских исторических исследованиях ФРГ	196
--	-----

Шумило В. В., Шумило С. М. Памятник культурной жизни Киева начала XX века: поэтический альбом схигумении Софии Гринёвой	206
--	-----

Рецензии и обзоры книг

Троян С. С. Историческое прошлое между «правдой науки» и «правдой памяти» (рец.: Woźniak M. Przeszłość jako przedmiot konstrukcji. O roli wyobraźni w badaniach historycznych / Marek Woźniak. – Lublin: UMCS, 2010. – 280 s.)	219
---	-----

Гомотюк О., Ярошинський О. Ценная работа, на которую давно ожидали украиноведы (Калакура Я. Українознавче дослідження: теорія та методологія. – К.; Тернопіль: Джура, 2012. – 292 с.)	225
--	-----

Сведения об авторах	233
--------------------------------------	-----

CONTENTS

Articles and reports

Buryak L. Models of the national memory in the Ukrainian historiography of 1920-th: searching of compromise and adaptation	3
Vashkevich V. Historical, cultural and gnosiological aspects of historical knowledge	15
Vedeneev D. Challenges in the humanitarian sector of Ukrainian national memory ..	23
Volyanyuk O. Regularities of public memory: political analysis	37
Voyakovsky D. Past in the perception of ethnicity and locality to neighborhood ..	46
Hyrch I. National scheme of Ukrainian historiography of the late XIX – early XX century as a basic element of national memory	50
Holovchenko V. Historic and collective memory as components of the national consciousness.	62
Dyakova H. Rendering of war children about Kharkov during Nazi occupation ...	69
Zhyviuk A. Memorial places of totalitarian repression in Ukraine: problems of localization, commemoration, institutionalization	76
Zashkilnyak L. National Meta-narrative and its Social Function: Between Science and Historical Memory	87
Kyrydon A. «Memory studies» in Ukraine: status and becoming features	96
Lyubovets O. Memory places: instrumentalization of concept	107
Morozova O. Ukrainian-Polish relations in measuring of national memory	113
Sklokina I. Soviet Politics of Memory of Collaboration under Nazi Occupation as a Tool of the National Policy: Regional Aspect	118
Troyan V. Memory and the problems of producing regional identity in Ukraine ..	142
Shtokvish A. Historical consciousness as an object of manipulative technology ..	150

Discussions

Korolenko B. Ukraine and Crimea: controversion of discourse	158
Moroko V. Historical memory – the socio-cultural narrative or socio-political discourse?	171
Chepela I. Debates over the Image of the Monument to Taras Shevchenko in Kyiv (1904-1914)	182
Shapoval Y. The policy of national reconciliation in Spain: what is useful for Ukraine. Subjective notes of traveler	190

Personalities

Barvinska P. «New Eastern Policy» of Willy Brandt and question of changing the image of Eastern Europe in east Europe historical researches of FRG	196
Shumilo V., Shumilo S. The memorial of cultural life of Kiev of the XX century: poetic album Schema-Abbess Sophia Grineva	206

Reviews

Troyan S. Historical past between “true of science” and “true of memory”
(Review of : Woźniak M. *Przeszłość jako przedmiot konstrukcji. O roli wyobraźni w badaniach historycznych* / Marek Woźniak. – Lublin: UMCS, 2010. – 280 s.) .. 219

Homotiuk O., Yaroshynskiy O. Valuable work which was expected for a long time
by the Ukrainian historians (Калакура Я. *Українознавче дослідження: теорія та методологія*. – К.; Тернопіль: Джура, 2012. – 292 с.) 225

Contributors 233

Наукове видання

**Національна та історична пам'ять
Национальная и историческая память
National and Historical Memory**

Засновник

Український інститут національної пам'яті

Збірник наукових праць

Випуск 5

Відповідальний за випуск **О. Чепурний**

Редактори: **В. Мілевська, Л. Пекна**

Комп'ютерене верстання

та виготовлення оригінал-макета **Н. Грехової**

Формат 60x84/16. Ум. друк. арк. 14.

Тираж 100 пр. Зам. № 266

ДП «НВЦ «Пріоритети»

01014, м. Київ, вул. Командарма Каменєва, 8, корп. 6

тел./факс: (044) 254-51-51

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи

до Державного реєстру видавців, виготівників

і розповсюджувачів видавничої продукції

ДК № 3862 від 18.08.2010

За достовірність викладених фактів, цитат та інших відомостей відповідає автор.
Редакція залишає за собою право на скорочення і літературне редагування матеріалів
за погодженням із авторами. Усі права застережені. Передруки і переклади матеріалів
збірника дозволяються лише за згодою авторів і редакції.